

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, доцента Д. В. Швеця*

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківського національного університету
внутрішніх справ*

Харків 2020

УДК 159.9:351.74(477)

П86

Авторський колектив:

Швець Д. В., д-р юрид. наук, доц. – підрозділи 2.2–2.3 (у співавторстві з Федоренко О. І.); підрозділи 3.1–3.3, 3.5, 3.6 (у співавторстві з Мілорадовою Н. Е.); загальна редакція;

Бандурка О. М., д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України;

Федоренко О. І., д-р пед. наук, проф. – підрозділи 2.2–2.3 (у співавторстві з Швецем Д. В.);

Мілорадова Н. Е., д-р психол. наук, доц. – підрозділи 3.1–3.3, 3.5, 3.6 (у співавторстві з Швецем Д. В.);

Бандурка І. О., д-р юрид. наук, доц. – розділ 5;

Джагупов Г. В., канд. юрид. наук, проф. – підрозділи 1.1, 1.2, 1.3;

Харченко С. В., канд. психол. наук, доц. – підрозділи 2.4, 4.3;

Доценко В. В., канд. психол. наук, доц. – підрозділи 2.6, 3.4, 3.5, 4.5;

Макарова О. П., канд. психол. наук – підрозділи 1.4, 4.1, 4.2;

Платковська О. В., канд. психол. наук – підрозділ 2.1;

Червоний П. Д., канд. пед. наук – підрозділи 2.5, 4.4;

Радіонова Л. О., з-к нач. відділу ювенальної превенції Управління превентивної діяльності ГУНП в Харківській області;

Геращенко О. В., канд. психол. наук, нач. сектору відділу карного розшуку по розкриттю тяжких злочинів проти особи Київського РВ ГУНП в Харківській області – підрозділи 2.7, 4.6.

Рецензенти:

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія»;

Тюріна В. О., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ;

Барко В. І., доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту МВС України (м. Київ)

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Харківського національного університету
внутрішніх справ (протокол № 3 від 02.06.2020)*

ISBN 978-966-610-175-7

© Авторський колектив, 2020

© Швець Д. В., загальне редагування, 2020

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

1.1. Нормативно-правове забезпечення захисту прав дітей в Україні	7
1.2. Відповідальність неповнолітніх за адміністративні правопорушення.....	15
1.3. Міжнародно-правові основи профілактичної діяльності поліції щодо профілактики правопорушень дітей.....	26
1.4. Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції щодо профілактики правопорушень дітей.....	31
<i>Контрольні запитання</i>	<i>37</i>

РОЗДІЛ 2

ФОРМИ ТА ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

2.1. Поняття та види девіантної поведінки дітей.....	38
2.2. Агресивна поведінка дітей.....	52
2.3. Руйнівні форми поведінки: вандалізм, графіті	61
2.4. Адиктивна поведінка дітей: ознаки, причини, наслідки.....	65
2.5. Булінг як психологічне і соціальне явище.....	79
2.6. Комерційна сексуальна експлуатація дітей.....	95
2.7. Бродяжництво та жебракування дітей: причини та наслідки	109
<i>Контрольні запитання</i>	<i>116</i>

РОЗДІЛ 3

НАСИЛЬСТВО ТА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ ЩОДО ДІТЕЙ ЯК СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА

3.1. Поняття насильства та жорстокого поводження з дітьми	118
3.2. Причини та умови виникнення домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми	124
3.3. Наслідки домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми.....	130

3.4. Психологічний портрет неповнолітньої особи, яка вчинила насильство в сім'ї.....	134
3.5. Особливості виявлення насильства та жорстокого поводження стосовно дитини	139
3.6. Профілактика насильства та жорстокого поведіння щодо дітей	148
<i>Контрольні запитання</i>	152

РОЗДІЛ 4

ЗМІСТ І ФОРМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

4.1. Поняття та види профілактичної роботи в діяльності поліцейського.....	153
4.2. Форми профілактичної роботи з дітьми групи ризику.....	163
4.3. Шляхи профілактики адиктивної поведінки дітей	174
4.4. Рекомендації щодо профілактики цькувань та зниження впливу булінгу.....	183
4.5. Профілактика втягнення дітей у комерційну сексуальну експлуатацію.....	188
4.6. Профілактика бродяжництва та жебракування.....	195
<i>Контрольні запитання</i>	198

РОЗДІЛ 5

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

5.1. Психолого-правова характеристика злочинності неповнолітніх.....	199
5.2. Система злочинів проти дитинства та їх класифікація.....	206
5.3. Загальна характеристика протидії злочинності неповнолітніх	229
5.4. Система протидії злочинам проти дитинства та злочинам неповнолітніх	240
<i>Контрольні запитання</i>	253

ПІСЛЯМОВА	254
------------------------	------------

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	255
---	------------

ГЛОСАРІЙ	266
-----------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Сучасний період розвитку нашої держави характеризується масштабними змінами у різних сферах життя, зокрема перетвореннями, які відбуваються в системі МВС України, метою реформування якої є виховання поліцейських, діяльність яких спрямовано на захист прав та інтересів населення. Особливої уваги сьогодні потребують діти, які є найменш захищеними, залежними від соціального середовища та недостатньо обізнаними щодо захисту своїх прав. Також в умовах наявної кризи загострюються соціально-економічні проблеми суспільства, що призводять до збільшення випадків втягування дітей у кримінальні угруповання, вчинення насильства щодо дитини, залучення до жебрацтва, бродяжництва, торгівлю та сексуальну експлуатацію. Тому одним із пріоритетних завдань реформування системи МВС є розвиток потенціалу поліції для якнайкращого забезпечення прав та інтересів дитини.

Навчально-практичний посібник присвячено теоретико-прикладним аспектам вивчення психолого-педагогічної та правової природи, специфіки, особливостей реагування та профілактики злочинів проти дитинства та злочинів неповнолітніх. Структурно посібник складається з передмови, п'яти розділів, контрольних питань до кожного розділу, висновків, рекомендованої літератури та глосарія.

Перший розділ «Правові засади профілактичної діяльності поліції» містить у собі три параграфи. У ньому розглянуто особливості чинного законодавства України та міжнародно-правові основи діяльності поліції у сфері профілактики правопорушень дітей. Детально проаналізовано правове регулювання діяльності підрозділів ювенальної превенції щодо профілактики правопорушень дітей.

У другому розділі «Форми та види девіантної поведінки дітей», що складається із семи параграфів, розкривається сутність таких базових понять, як «девіантна», «делінквентна», «агресивна», «адиктивна» (поведінка). Розглянуто причини виникнення різних форм та видів девіантної поведінки дітей, таких як вандалізм, графіті, бродяжництво та жебракування. Розкрито сутність булінгу як соціально-психологічного явища та визначено особливості виникнення адиктивної поведінки та комерційної і сексуальної експлуатації дітей.

Третій розділ «Насильство та жорстоке поводження щодо дітей як суспільна небезпека» містить шість параграфів, у яких ґрунтовно розглядаються питання визначення поняття насильства та жорстокого поводження з дітьми, причин, умов та наслідків цих негативних явищ; особливості виявлення насильства та жорстокого поводження стосовно дитини та їх профілактики. Детально проаналізовано психологічний портрет неповнолітньої особи, яка вчинила насильство.

До *четвертого розділу* «Зміст та форми профілактики девіантної поведінки дітей» включено шість параграфів, у яких послідовно розглянуто особливості профілактичної діяльності поліції на всіх рівнях – первинному, вторинному та третинному, а також дано змістовні рекомендації стосовно профілактики бродяжництва, жебракування та адиктивної поведінки дітей та цькувань і зниження впливу булінгу, втягнення дітей у комерційну та/або сексуальну експлуатацію.

П'ятий розділ «Протидія злочинності неповнолітніх» містить у собі чотири параграфи. У ньому подано психолого-правову характеристику злочинності неповнолітніх; проаналізовано систему злочинності проти дитинства й систему протидії злочинам проти дитинства та злочинам неповнолітніх; дано загальну характеристику протидії злочинності неповнолітніх.

Автори сподіваються, що оволодіння психологічними та юридичними знаннями у сфері захисту прав дитини дозволить працівникам правоохоронної й правозахисної діяльності успішно виконувати свої службові обов'язки, використовувати отримані знання в повсякденній професійній діяльності й у соціальному спілкуванні.

Автори виражають щире вдячність за слушні зауваження та поради шанованим рецензентам – доктору юридичних наук, професору, професору кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія» Олені Миколаївні Цільмак, доктору педагогічних наук, професору, професору кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ Валентині Олександрівні Тюриній та доктору психологічних наук, професору, головному науковому співробітнику науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту МВС України Вадиму Івановичу Барку.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

1.1. Особливості законодавства України у сфері профілактики правопорушень дітей.

1.2. Відповідальність неповнолітніх за адміністративні правопорушення.

1.3. Міжнародно-правові основи профілактичної діяльності поліції щодо профілактики правопорушень дітей.

1.4. Правове регулювання діяльності підрозділів ювенальної превенції щодо профілактики правопорушень дітей.

1.1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Нестабільна соціальна й економічна ситуація, що склалася останніми роками в Україні, призвела до зростання різноманітних відхилень в особистісному розвитку і поведінці дітей та підлітків, що дедалі частіше породжує в суспільстві прояви жорстокості, агресивності, цинізму, що впливає не лише на злочинність неповнолітніх, але й на кримінальну ситуацію в цілому в країні, від чого залежить безпека всього суспільства. Найчастішими правопорушеннями в цій сфері сьогодні є такі, як насильницькі правопорушення, вживання та розповсюдження малолітніми або неповнолітніми особами наркотичних речовин та алкогольних напоїв, булінг у школах та інших навчальних закладах і невиконання батьками їх батьківських прав та обов'язків. Як указував свого часу Пітірим Сорокін, «людська поведінка складається з окремих різнорідних вчинків, які супроводжуються психічними переживаннями різного рівня й сили. Такий аналіз дасть ключ до пояснення тих зовнішніх актів, які називаються вчинками людини, із сукупності яких і складається її поведінка».

У сучасних умовах характерних для України складних соціально-економічних процесів профілактика правопорушень розглядається як важливий напрям внутрішньої політики держави, що є

одним з головних шляхів протидії злочинності, зменшення її масштабів та розповсюдження і в цілому покращення криміногенної обстановки в країні. Ця діяльність – резерв у сприянні роботі працівників поліції з охорони правопорядку, що потребує і відповідного правового забезпечення.

«Суспільство являє собою складний соціальний організм із різними сферами, кожна з яких складається з відносно самостійних суспільних відносин, зв'язків, процесів. Тому профілактика, як система, має власну “добірку” компонентів (підсистем)».

Пріоритетом соціальної політики в Україні є державна політика захисту прав дітей. Протягом останніх років головним напрямом її реалізації було забезпечення права дитини на виховання в сім'ї, реформування інтернатних закладів тощо. Проте явище соціального сирітства все ще залишається актуальним для України. Щороку 10–12 тисяч дітей залишаються без батьківського піклування, зокрема через складні життєві обставини, безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, уживання батьками алкоголю чи наркотичних засобів, а також через їх жорстоке поводження з дитиною.

Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» в Україні для дітей, які опинилися у складаних життєвих обставинах, функціонують такі *заклади соціального захисту дітей*:

- притулки для дітей,
- центри соціально-психологічної реабілітації,
- соціально-реабілітаційні центри.

До спеціальних установ для дітей також належать приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей і спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України.

В Україні сформувалася широка сфера профілактики правопорушень серед неповнолітніх і дітей, але вона залишається головним чином полем діяльності тільки силових структур, тоді як теоретично у ній мають брати участь усі державні органи, громадські формування і громадяни держави.

Вікіпедія визначає профілактику (від грец. *Prophylaktikos* – *попереджувальний*) як попередні заходи для недопущення чогонебудь. Відповідно, профілактика правопорушень – комплексне застосування компетентними суб'єктами загальних і спеціальних заходів, спрямованих на недопущення правопорушень та їх запобігання й ліквідацію причин та умов, що їх викликають.

В Україні правовою основою діяльності правоохоронних органів щодо профілактики правопорушень дітей є відповідне національне законодавство. Слід зауважити, що в нашій державі проблеми профілактики правопорушень дітей регламентують нормативно-правові акти різної юридичної сили. Умовно їх можна класифікувати, поділивши за сімома рівнями, виходячи з основного та значущого для практики критерія їхньої юридичної сили.

Перший рівень становить Конституція України.

Другий рівень становлять джерела міжнародного контексту. Деякі з них, ратифіковані Верховною Радою України, мають обов'язковий характер, а інші – лише рекомендаційний. До таких джерел насамперед можна віднести рішення Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейського суду із прав людини й міжнародні договори.

Третій рівень презентовано Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним Кодексом, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Цивільним Кодексом України, Сімейним Кодексом України та ін., законами України «Про Національну поліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та іншими законами.

Четвертий рівень складається із сукупності указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України. Такими є Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22.08.2018 № 658 та «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» від 27.11.2019 № 1335-р та ін.

П'ятий рівень охоплює відомчі та міжвідомчі акти органів виконавчої влади (накази, інструкції, правила, положення тощо), наприклад наказ Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) України від 25.05.2012 № 452 «Про затвердження Положення про профілактику правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками Державної міграційної служби України», наказ МВС від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України», наказ Національної поліції України від 06.11.2015 № 73 «Про затвердження Положення про Департамент патрульної поліції», наказ МВС від 25.06.2015 № 764 «Про затвердження Положення про

Управління протидії незаконному обігу наркотиків МВС», наказ МВС від 24.11.2010 № 581 «Про організацію діяльності Департаменту боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми МВС України та підрозділів боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми ГУ-МВС, УМВС», наказ МВС від 28.07.2017 № 650 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції» наказ МВС від 06.07.2017 № 570 «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України» та інші.

Шостий рівень складають методичні рекомендації, тлумачення відомчого чи судового характеру, зокрема Рекомендації до обладнання «зеленої кімнати», видані Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна» спільно з Харківським національним університетом внутрішніх справ та Одеським державним університетом; «Практичний досвід роботи спеціалістів спеціалізованих служб та партнерських організацій Київського міського центру соціальних служб для молоді».

Сьомий рівень утворюють джерела не нормативного, а навчального, консультативного характеру, що мають також характер науково-навчального роз'яснення. До них належать підручники, посібники, монографії, методичні рекомендації тощо, Наприклад, «Діти у кризових ситуаціях: профілактика негативних явищ і соціально-психологічна допомога» («Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь»). Їх не слід плутати з офіційними методичними рекомендаціями та роз'ясненнями нормативного напрямку.

Конституція України гарантує охорону і захист прав, свобод та інтересів сім'ї та кожного індивіда. Зокрема, Основний закон України зазначає, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 32); встановлює принцип рівності кожного з подружжя у правах та обов'язках в шлюбі й сім'ї (ст. 51), гарантує право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27), право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41), право на житло (ст. 47), право на звернення до державних інституцій (ст. 40) і право знати свої права та обов'язки (ст. 57) та забезпечує захист прав і свобод людини та громадянина в судовому порядку (ст. 55).

На сучасному етапі реформування держави та її правоохоронної системи завданнями Національної поліції відповідно до статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» є такі: «надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку;

охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги».

Стаття 260 Кодексу України про адміністративні правопорушення до видів поліцейських заходів відносить превентивні поліцейські заходи, поліцейські заходи примусу та заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Необхідно зазначити, що закон визначає поліцейський захід як дію або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону про забезпечення використання покладених на поліцію повноважень. Крім цього, поліцейський захід повинен застосовуватися лише під час виконання повноважень поліції та має ґрунтуватися на принципах законності, необхідності, пропорційності й ефективності.

Необхідність боротьби з адміністративними правопорушеннями в різних сферах, а особливо у сфері профілактики правопорушень дітей, обумовлює доцільність ґрунтовного дослідження широкого кола питань, пов'язаних із застосуванням працівниками Національної поліції України превентивних заходів. Тому визначення їх сутності та особливостей застосування в практичній діяльності є актуальним.

Згідно з чинним законодавством до переліку поліцейських превентивних заходів належать такі: перевірка документів особи, опитування особи, поверхнева перевірка і огляд, зупинення транспортного засобу, вимога залишити місце й обмеження доступу до певної території, обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю, проникнення до житла чи іншого володіння особи, перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ, застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки чи відеозапису; перевірка дотримання обмежень, установлених законом, стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб і поліцейське піклування (ст. 31 Закону України «Про Національну поліцію»).

Особливо заслуговує на увагу такий захід, як застосування поліцейського піклування, запровадженого відразу після набрання чинності Законом України «Про Національну поліцію», в якому цей абсолютно новий для нашої держави захід з'явився серед переліку превентивних поліцейських заходів (п. 11 ч. 1 ст. 31). Дослідження

поліцейського піклування є значущим не лише в контексті розроблення механізму застосування цього заходу, а й у контексті проблем тісної співпраці та взаємодії органів поліції з громадянами та громадськими інститутами на принципах рівності та спрямованості на вирішення їхніх потреб, а саме у сфері профілактики правопорушень дітей.

Проаналізувавши норми статей 2, 23, 29 і 31 вказаного закону, можна зауважити, що поліцейське піклування належить до превентивних поліцейських заходів, які «застосовуються поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень».

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови «піклуватися» означає виявляти увагу, турботу про потреби кого-, чого-небудь, клопотатися щодо влаштування кого-, чого-небудь, клопотатися про когось, щось; форму правового захисту правових і майнових прав та інтересів громадян.

Зазначимо, що в контексті реалізації стратегії Community Policing («партнерство заради спокою») поліцейське піклування є інноваційною формою превентивної діяльності поліції щодо формування безпечного суспільного простору. Фактично діяльність Національної поліції здійснюється в тісній співпраці з населенням, територіальними громадами і громадськими інститутами тощо. Тобто, якщо особа через певні причини або обставини не може реалізувати свої права та інтереси самостійно або може створити реальну небезпеку як оточуючим, так і безпосередньо самому собі, то тоді й застосовується «піклування», що саме й полягає у небайдужому ставленні та здійсненні поліцейським реальних дій, спрямованих на недопущення таких негативних наслідків.

Усе вказане вище, стосується елементів профілактики правопорушень неповнолітніх. У свою чергу, першим пунктом вичерпного переліку категорій осіб, щодо яких застосовуються поліцейське піклування, законодавець у пункті 1 ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію» згадує неповнолітніх осіб віком до 16 років, які залишилися без догляду. Крім того, до цієї категорії належать такі: особа, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення; особа, яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку оточуючим або собі, та особа, яка перебуває у публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку оточуючим або собі.

У цілому варто погодитися з думкою про те, що цей само пере-лік можна назвати й підставами для застосування такого виду превентивного заходу, тому що, по-перше, окремо ці підстави у законі не прописано, а по-друге, пункт 2 ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію» говорить про те, що реакція поліцейського повинна бути негайною, і він зобов'язаний повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування цього поліцейського заходу. Крім того, він зобов'язаний роз'яснити особі право отримати медичну допомогу, дати пояснення та оскаржити дії поліцейського. Також поліцейському необхідно негайно повідомити зацікавлених осіб про місце перебування зазначеної особи.

Відповідно до «Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України від 25 червня 2020 року № 488» у разі надходження повідомлення про вчинення домашнього насильства дитиною та стосовно неї поліцейський дає оцінку ризиків, за результатами якої може бути винесено терміновий заборонний припис, та негайно інформує службу у справах дітей про виявлену дитину для організації її соціального захисту. До надання такої оцінки можуть додатково залучатися інші суб'єкти виявлення та/або організації соціального захисту дітей у межах їх повноважень.

Також необхідно зазначити, що поліцейські ювенальної превенції можуть проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду в невідкладних випадках, пов'язаних із припиненням вчинення акту домашнього насильства, у разі безпосередньої небезпеки для життя чи здоров'я постраждалої особи.

Реалізація поліцією зазначеного превентивного заходу є неможливою без з'ясування та використання психологічного аспекту цього питання.

У процесі організації профілактики правопорушень дітей унаслідок домашнього насильства – необхідно врахувати вимоги його нормативно-правового забезпечення, зокрема таких нормативно-правових актів:

– Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII;

– Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють

заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству у і насильству за ознакою статі»;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 655 «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 654 «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю»;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2019 № 234 «Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі»;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 824 «Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»;

– наказ МВС України від 01.08.2018 № 654 «Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника»;

– наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» зі змінами затвердженими наказом МВС від 25 червня 2020 року № 488;

– наказ Мінсоцполітики України від 01.10.2018 № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників»;

– наказ Міністерства освіти і науки України від 02.10.2018 року №1047 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами»;

– наказ Мінсоцполітики України від 11.12.2018 № 1852 «Про утворення Державної установи “Кол-центр Міністерства соціальної

політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей”»;

– наказ МОЗ України від 01.02.2019 № 278 «Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги»;

– наказ МВС України від 25.02.2019 № 124 «Про затвердження Порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України»;

– наказ Мінсоцполітики України, МВС України від 13.03.2019 № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства»;

– наказ Мінсоцполітики України від 03.07.2019 №1037 «Про затвердження форм документів, із яких формується особова справа постраждалої особи, влаштованої до притулку для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»;

– лист МОН України від 30.10.2018 № 1/9-656 «Про перелік діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей»;

– лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству».

Нормативно-правове забезпечення захисту прав дитини реалізується не лише у сфері захисту дитини від протиправних посягань, а й в інших сферах суспільного життя, зокрема охорони здоров'я дітей, організації їх дозвілля, освіти, фізичного і культурного розвитку, трудової зайнятості тощо, але це не є предметом розгляду в цьому посібнику.

1.2. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Адміністративна відповідальність неповнолітніх передбачається нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Відповідно до статті 12 КУпАП адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Підставою

адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення.

Стаття 13 КУпАП говорить про те, що до осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 121–127, частинами першою, другою і третьою статті 130, статтею 139, частиною другою статті 156, статтями 173, 173-4, 174, 183-1, 185, 190–195 цього кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені статтею 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

Згідно із статтею 13 КУпАП до осіб віком 16–18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються відповідні заходи впливу. Адміністративна відповідальність неповнолітнього може настати лише тоді, коли 16 років йому виповнилось саме до моменту вчинення протиправного діяння, а не до вирішення питання про притягнення його до адміністративної відповідальності. У разі ж здійснення особами у віці від 16 до 18 років особливо небезпечних адміністративних проступків, таких, зокрема, як дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП), дрібне розкрадання чужого майна (ст. 51), незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44) та інших небезпечних правопорушень неповнолітні притягаються до адміністративної відповідальності на загальних підставах, тобто до них можуть бути застосовані ті ж само стягнення, які застосовуються і до повнолітніх правопорушників.

Разом із тим, керуючись гуманним підходом і беручи до увагу необхідність захисту прав неповнолітніх, законодавець установив, що до неповнолітніх, які вчинили ці адміністративні проступки, з урахуванням характеру діяння й особистості правопорушника можуть бути застосовані не санкції відповідних статей, що передбачають склади вчинених неповнолітніми проступків, а і більш м'які заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП. Винятком є тільки стаття 185 КУпАП, яка передбачає відповідальність за злісну непокору законному розпорядженню чи вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону чи військовослужбовця.

У разі вчинення адміністративного правопорушення дитиною у віці від 14 до 16 років відповідальність несуть її батьки (ч. 3 ст. 184 КУАП).

Згідно зі статтею 24-1 КУпАП за вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого – цей захід впливу застосовується у тих випадках, коли неповнолітній усвідомив неправомірність своєї поведінки, суспільну шкідливість вчиненого діяння і розкається в ньому; публічність вибачення полягає в тому, що винуватий робить це у присутності інших осіб, а не лише у присутності потерпілих;

2) попередження полягає у тому, що орган адміністративної юрисдикції в усній формі від імені держави оголошує офіційний осуд та незадоволення поведінкою неповнолітнього, яка виражається у вчиненні адміністративного проступку невеликої суспільної шкідливості; головною метою застереження є попередження протиправної поведінки неповнолітнього у майбутньому; цей захід впливу застосовується у присутності батьків або осіб, що їх замінюють;

3) догана або сувора догана являють собою заходи морально-психологічного впливу, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників у випадку систематичного невиконання ними встановлених правил поведінки та вчинення правопорушень; догана і сувора догана також проголошуються від імені держави і супроводжуються суворим осудом неповнолітнього правопорушника та вчиненого ним діяння; факт застосування догани чи суворої догани фіксується в особовій справі неповнолітнього правопорушника за місцем роботи або навчання;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання; цей вид адміністративного стягнення полягає в тому, що на зазначених осіб органом адміністративної юрисдикції покладаються обов'язки посилити виховний вплив на неповнолітнього правопорушника, здійснювати культурно-виховні заходи, вести роз'яснювальну роботу, систематично контролювати поведінку неповнолітнього тощо.

Не допускається передання неповнолітнього під нагляд батьків, позбавлених батьківських прав, а також батькам чи іншим особам, які за своїм рівнем культури і характером поведінки не можуть позитивно впливати на неповнолітнього правопорушника (наприклад, особи, які зловживають алкогольними напоями та наркотичними

речовинами, ведуть аморальний спосіб життя). Не можуть бути передані під нагляд батьків також неповнолітні, якщо батьки перебувають у місцях позбавлення волі або ж тривалий час перебувають поза місцем свого постійного проживання (у тривалому відрядженні, на роботі, яка має роз'їзний характер, тощо). Передавати неповнолітнього під нагляд трудовому колективу можна лише за умови, що він є членом такого колективу, і суд вважає, що цей колектив здатен здійснити перевиховання неповнолітнього та забезпечити постійний контроль за його поведінкою. Такі ж само вимоги висуваються і до педагогічного колективу, в якому навчається неповнолітній. Згода педагогічного колективу не вимагається, якщо неповнолітній перебуває на повному утриманні держави та проживає й навчається у спеціалізованих закладах (будинках дитини, будинках-інтернатах тощо). Передання неповнолітнього правопорушника під нагляд окремих громадян може відбуватися лише на їх прохання, але також за умови, що вони зможуть чинити належний виховний вплив на неповнолітнього та забезпечувати контроль за його поведінкою.

Слід підкреслити, що названі заходи не є адміністративними стягненнями, вони суттєво відрізняються від них за суворістю, хоча й застосовуються уповноваженим юрисдикційним органом у примусовому порядку, незалежно від бажання неповнолітнього, та мають виховний характер. Вони можуть бути застосовані до неповнолітніх 16–18 років, якщо орган адміністративної юрисдикції дійде висновку, що виправлення правопорушника є можливим без застосування до нього більш суворого адміністративного стягнення.

Інша особлива сторінка – це вчинення булінгу (цькування) учасника освітнього процесу дитиною у віці до 16 років. 19.01.2019 набув чинності Закон України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», ухвалений Верховною Радою України 18.12.2018. Відповідно до нього були внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про освіту». Так, КУпАП доповнено статтею 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу». Булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Вчинення

булінгу тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Частина друга цієї статті передбачає це ж діяння, але вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення. Частина третя передбачає це ж діяння вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Частина четверта вказує на діяння, передбачене частиною другою цієї статті, вчинене малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років. У п'ятій частині йдеться про неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу.

За адміністративні правопорушення, пов'язані з булінгом (цькуванням) учасника освітнього процесу, вчинені дітьми віком до 16 років, відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють, за частинами третьою та четвертою статті 173-4 КУпАП.

Розглядаючи визначення булінгу (цькування) учасника освітнього процесу, варто звернути увагу на те, що розрізняються такі види насильства:

- психологічне (принизливі погляди, жести, жарти, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, маніпуляції, шантаж тощо);
- фізичне (штовхання, підніжки, зачіпання, постійні бійки, стусани, ляпаси, «сканування тіла» тощо);
- економічне (крадіжки, пошкодження чи знищення особистих речей чи одягу, вимагання грошей, їжі тощо);
- сексуальне (принизливі погляди, жести, жарти, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, секстинг тощо).

Обов'язково необхідно перелічити учасників освітнього процесу відповідно до статті 52 розділу VI Закону України «Про освіту». Такими визнаються:

- здобувачі освіти;
- педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники;
- батьки здобувачів освіти;
- фізичні особи, які провадять освітню діяльність;
- інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти.

Згідно з чинним законодавством:

- малолітня особа – це особа віком до 14 років;
- неповнолітня особа – особа віком від 14 до 18 років;
- дитина – особа віком до 18 років.

Сторонами булінгу (цькування) учасника освітнього процесу можуть бути:

- 1) постраждала особа – дитина / правопорушник – дорослий;
- 2) постраждала особа – дитина / правопорушник – дитина;
- 3) постраждала особа – дорослий / правопорушник – дитина.

Окремо слід указати, що такі діяння, які вчиняються із застосуванням засобів електронних комунікацій, визначаються як кібербулінг.

Доказами у справі про адміністративне правопорушення щодо булінгу (цькування) учасника освітнього процесу можуть бути:

- 1) пояснення особи, яку притягують до відповідальності за адміністративне правопорушення, передбачене статтею 173-4 КУпАП;
- 2) пояснення потерпілої особи;
- 3) пояснення свідків (очевидців);
- 4) пояснення батьків або осіб, які їх заміняють;
- 5) пояснення шкільних психологів, соціальних педагогів, педагогів, представників адміністрації закладів освіти та інших учасників освітнього процесу;
- 6) лист-клопотання керівника закладу освіти;
- 7) висновки експертів, якщо у результаті вчинення проступку була заподіяна фізична чи психічна шкода;
- 8) речові докази (зіпсовані речі, техніка тощо);
- 9) письмові документи;
- 10) інформація, збережена на технічних засобах чи засобах електронної комунікації (Інтернет, соціальні мережі, повідомлення тощо);
- 11) рішення комісії закладу освіти з розгляду випадків булінгу (за наявності).

Серед іншого у змінах до Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII визначено такі типові ознаки булінгу (цькування):

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Відповідно до частини 3 ст. 26 цього закону до повноважень керівника закладу освіти стосовно запобігання та протидії булінгу (цькуванню) учасника освітнього процесу належить забезпечення створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), серед іншого те, що він з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє, затверджує та оприлюднює відповідний план.

Ураховуючи індивідуальні умови проживання дітей в різних сім'ях, слід звернути увагу на сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах.

До сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї (особи), які не можуть самостійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи);
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи), насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);
- 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;
- 6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї (особа) частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- 9) стихійне лихо;
- 10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Слід пригадати статтю 164 Сімейного кодексу України, відповідно до якої підставами позбавлення батьківських прав є такі.

I. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона чи він:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти;

3) жорстоко поведуться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

6) були засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

II. Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав, встановлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише у разі досягнення ними повноліття.

III. Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось із них.

IV. Під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав суд бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу.

V. Якщо суд під час розгляду справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, він письмово повідомляє про це орган досудового розслідування, який в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, розпочинає досудове розслідування.

VI. Рішення суду про позбавлення батьківських прав після набрання ним законної чинності суд надсилає органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини.

Стаття 170 КУпАП передбачає щодо позбавлення їх батьківських прав таке.

1. Суд може постановити рішення про відібрання дитини в батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2–5 частини першої статті 164 цього Кодексу, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

У цьому разі дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або органів опіки та піклування.

Під час ухвалення рішення про відібрання дитини в батьків або одного з них без позбавлення їх батьківських прав суд бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу.

2. У виняткових випадках, у разі безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини в батьків. У цьому разі орган опіки та піклування зобов'язаний негайно повідомити прокурора та у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав.

З таким позовом до суду має право звернутися прокурор.

3. Якщо відпадуть причини, які перешкождали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини.

4. У разі задоволення позову про відібрання дитини в матері чи батька без позбавлення їх батьківських прав суд вирішує питання про стягнення з них аліментів на дитину.

5. Положення частин 1–3 цієї статті застосовуються до відібрання дитини в інших осіб, з якими вона проживає.

Глава 19 Сімейного кодексу України вказує, що опіка чи піклування встановлюються над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Опіка й піклування над дитиною встановлюються органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Опікуном чи піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. Під час призначення дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Не можуть бути опікунами чи піклувальниками дитини:

– обмежені у дієздатності особи;

– визнані недієздатними особи;

– особи, позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

– особи, які були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини,

але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;

– особи, які перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

– особи, які зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

– особи, які не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

– особи, які страждають на хвороби, перелік яких затверджено центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

– особи, які є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;

– особи, які були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 Кримінального кодексу України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;

– особи, які за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;

– особи без громадянства;

– інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання і навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;

2) на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;

3) на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування; у разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Установлення опіки та піклування не припиняє права дитини на отримання пенсії, аліментів, відшкодування шкоди у зв'язку з

втратою годувальника та інших соціальних виплат, призначених дитині відповідно до законів України, а також права власності дитини на ці виплати.

Дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування, яка проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, прийомній сім'ї, має право:

1) на всебічний розвиток, виховання, освіти, повагу до її людської гідності;

2) на збереження права користування житлом, у якому вона раніше проживала; у разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

3) на пільги, встановлені законом, під час працевлаштування після закінчення строку перебування у зазначеному закладі;

4) на безоплатну правову допомогу в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

Влаштування дитини до закладу не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника.

Існують такі *права та обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини*.

1. Опікун або піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний і духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти. Опікун або піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування.

2. Опікун або піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

3. Опікун або піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

4. Підстави для виникнення права на оплату послуг опікуна та піклувальника, її розмір і порядок виплати встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини у разі невиконання нею своїх обов'язків, порушення прав підопічного, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту, а також тоді, коли між опікуном, піклувальником та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають здійсненню ними опіки.

1.3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ

Одним із шляхів покращання профілактичної діяльності в Україні є використання міжнародно-правових стандартів та досвіду діяльності правоохоронних органів у цій сфері. «Міжнародні стандарти забезпечення правоохоронними органами прав людини розглядаються переважно у контексті закріплених в міжнародних актах та інших міжнародних документах певних еталонів, норм, показників, до дотримання та досягнення яких заохочується або ж зобов'язується держава. Крім того, стандарти розглядаються і як загальні деонтологічні нормативи, норми і принципи, які дозволяють, зобов'язують, рекомендують, і призначені для спеціалістів в галузі права незалежно від державних меж їх професійної діяльності з метою гуманізації суспільних відносин, зміцнення законності і правопорядку в кожній країні світу».

Діяльність правоохоронних органів у сфері забезпечення прав та профілактики правопорушень серед неповнолітніх – це специфічний вид соціальної діяльності, спрямованої на виявлення та усунення причин та умов учинення неповнолітніми правопорушень з метою зменшення кількості вчинених ними правопорушень та забезпечення захисту їхніх прав та законних інтересів.

Одним із шляхів покращання правових основ у сфері профілактики правопорушень та забезпечення захисту прав серед неповнолітніх в Україні є дослідження та використання міжнародно-правових стандартів профілактичної діяльності правоохоронних органів. Міжнародні стандарти забезпечення правоохоронними органами прав людини розглядаються переважно у контексті закріплених у міжнародних актах та інших міжнародних документах певних еталонів, норм і показників, до дотримання та досягнення яких заохочується або ж зобов'язується держава. Крім того, стандарти розглядаються і як загальні деонтологічні нормативи, норми і принципи, які дозволяють, зобов'язують та рекомендують і призначаються для спеціалістів у галузі права незалежно від державних меж їх професійної діяльності з метою гуманізації суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку в кожній країні світу.

Джерела, в яких закріплюються норми права, що регулюють діяльність правоохоронних органів у сфері профілактики правопорушень та забезпечення захисту прав серед неповнолітніх, є дуже різноманітними. Важливу роль у регулюванні цієї діяльності відіграють

такі міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною: Загальна декларація прав людини, Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основних свобод, Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Рядські керівні принципи»), Мінімальні стандартні правила ООН, що торкаються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх («Пекінські правила»), Конвенція про права дитини, які відповідно до ст. 9 Конституції – України є частиною національного законодавства України. У вказаних вище міжнародно-правових актах містяться норми, які торкаються не лише закріплення прав неповнолітніх, а й обов'язків кожного громадянина, кожного органу держави щодо забезпечення цих прав, їх врахування при розробці законодавства, у процесі планування, контролю та здійснення конкретних практичних заходів у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Особливостями міжнародних правових стандартів є те, що вони:

- розробляються та ухвалюються державами світу в межах міжнародних міждержавних організацій;

- регламентують не лише міжнародне співробітництво держав, а й інших визначених ними суб'єктів (конкретних органів держави, місцевої влади, профспілкових організацій, громадських об'єднань, фізичних осіб тощо);

- містять у собі спільно вироблені державами принципові підходи і міжнародно легальні принципи становлення, формування і функціонування визначених публічних і приватних інститутів на території конкретних держав;

- за своєю правовою природою міжнародні стандарти належать до міжнародних конвенцій спеціального порядку;

- в умовах глобалізації, гуманізації і гуманітаризації міжнародних і міждержавних відносин спостерігається тенденція розширення кола суб'єктів, які розробляють та ухвалюють міжнародні правові стандарти;

- прийняття міжнародних стандартів впливає на загальносвітовий правовий розвиток, тому що не лише стандартизує підходи держав до регламентації важливих соціальних проблем, але й сприяє розвитку їхнього національного законодавства і правових систем.

Першочергового розкриття потребують положення міжнародно-правових актів та документів, що містять норми, які визначають:

- сутність забезпечення прав та профілактики правопорушень серед неповнолітніх;

- форми і методи діяльності правоохоронних органів, насамперед поліцейських структур, у сфері забезпечення прав та профілактики

правопорушень серед неповнолітніх, реагування на них, зокрема щодо повної фіксації цих правопорушень та вжиття заходів щодо правопорушників.

Класифікувати міжнародно-правові акти і документи, що містять норми, які визначають сутність забезпечення прав та профілактики правопорушень серед неповнолітніх, можна залежно від міжнародного органу або організації, які їх ухвалили.

Серед правових актів Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), які містять відповідні правоохоронні стандарти, найважливішими є такі:

- Загальна декларація прав людини, ухвалена і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.;

- Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок, ухвалена Генеральною асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. та Загальні рекомендації Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (передусім, Загальна рекомендація № 19, а також раніше ухвалені загальні рекомендації № 12 та № 14);

- Декларація про викорінення насильства щодо жінок, прийнята Генеральною асамблеєю ООН 20 грудня 1993 р.;

- Пекінська декларація та Платформа дій, ухвалена на Четвертій світовій жіночій конференції 4–15 вересня 1995 р.;

- Модельний закон про домашнє насильство, схвалений 2 лютого 1996 р. Комісією ООН з прав людини;

- резолюції Генеральної Асамблеї (наприклад, А/HRC/7/L.22/REV (2008 р.), № 61/143 (2006 г.)) та Ради безпеки ООН (наприклад, № 1325 (2000 р.), 1820 (2008 р.)).

Важливе значення у розумінні завдань держави та її правоохоронних органів у сфері забезпечення прав та профілактики правопорушень серед неповнолітніх відіграють і рішення та загальні рекомендації комітетів ООН, зокрема Комітету ООН з прав людини (№ 28 (2000), Комітету ООН з ліквідації расової дискримінації (№ 25 (2000), Комітету ООН проти катувань (№ 2 (2007), Комітету ООН з прав дитини (№ 8 (2006), № 12 (2009) та деякі інші.

Зважаючи на євроінтеграційну політику Української держави, слід навести перелік правових документів, що містять положення, у яких закріплюються обов'язки європейських держав у сфері забезпечення прав та профілактики правопорушень серед неповнолітніх. До них можна віднести такі:

- Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року;

- Європейську соціальну хартію (переглянута) від 03 травня 1996 року;

– Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р;

– Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(85)4 від 26 березня 1985 р.;

– Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1582 (2007) від 13 вересня 2007 р.

Організацією Об'єднаних Націй та Радою Європи ухвалено низку правових документів, спрямованих на запобігання жорстокому поводженню з дітьми, серед яких:

– Декларація прав дитини: Резолюція 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р.;

– Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р.;

– Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р.;

– Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ухвалений резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р.;

– Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р.;

– Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, ухвалена в межах Міжнародної організації праці 17 червня 1999 р.;

– Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р., ухвалена у м. Лансарот (Іспанія) в межах зустрічі міністрів закордонних справ з 47 країн-членів Ради Європи.

Провідна роль у правовому регулюванні зазначеної діяльності правоохоронних органів належить Конституції України, яка є Основним законом України. Зрозуміло, що Конституція безпосередньо не регулює діяльність цих органів у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх, але вона закріплює загальні засади цієї діяльності, головною з яких є законність. Органи державної влади та їх посадові особи, як визначає стаття 19 Конституції України, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у способи, передбачені Конституцією та законами України.

Одним із прикладів використання міжнародно-правових стандартів та досвіду діяльності правоохоронних органів у сфері профілактики правопорушень та забезпечення захисту прав серед неповнолітніх

можна вважати «Модель шкільного офіцера поліції», яка була розроблена та апробована Міністерством освіти і науки України, Національною поліцією України та Агрітім Канада Консалтинг в тісному партнерстві з Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Проектом «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (Агрітім Канада Консалтинг), Координатором проєктів ОБСЄ в Україні, Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна» та Всеукраїнським громадським центром «Волонтер». Реалізацію цієї програми спрямовано, в першу чергу, на налагодження відкритого продуктивного діалогу учнів з працівниками поліції під час обговорення важливих правових проблем та формування їхньої правосвідомої поведінки як у школі, так і поза нею.

Співпраця поліції та громади – це новий підхід до роботи поліції, перехід від карального органу, орієнтованого на реагування на злочини, до сервісного, коли громада і поліція співпрацюють задля покращення життя громади та її безпеки.

Співробітництво передбачає формування партнерських стосунків між поліцією і громадою (мешканцями району, представниками навчальних закладів, бізнес-компаній, громадських організацій, урядових органів тощо) з метою визначення і вирішення певних проблем, які на них впливають чи їх цікавлять.

Одним із прикладів ефективної співпраці поліції і громади є модель «Шкільний офіцер поліції» (далі – ШОП), яка була розроблена з метою вирішення проблеми підліткової і дитячої злочинності. Ця модель поєднує зусилля двох організацій у зв'язку з їхніми унікальними повноваженнями – поліції, яка відповідає за профілактику правопорушень, і шкіл, які відповідають за навчання дітей у місці, де вони проводять найбільше часу. Сьогодні модель ШОП успішно впроваджується у багатьох країнах світу, зокрема в Канаді, Великобританії та США.

Мета моделі «ШОП» – забезпечення безпечного навчального середовища, якого можна досягти через співпрацю місцевих сил поліції та адміністрацій шкіл у сфері профілактики правопорушень. Співпраця поліції та громади у школах – це значний відхід від традиційних методів роботи поліції. Замість того щоб реагувати на дзвінки, в разі співпраці поліції з громадою у школах працівники поліції, які були обрані і призначені на роль шкільних офіцерів поліції, відвідують навчальні заклади регулярно; тобто це підхід з орієнтацією на проблему загалом, а не на інцидент, який вже стався. У межах моделі ШОП роль працівника правоохоронного органу розширюється та

охоплює профілактику і втручання на ранній стадії. Важливо пам'ятати, що в разі впровадження зазначеної моделі присутність правоохоронця у школах розглядається не як показник того, що у школі небезпечно, а навпаки, – як гарантування безпечного та сприятливого для навчання середовища. Для громадян наявність поліцейської машини перед школою – ознака того, що буде відбуватися щось позитивне, а не негативне. В Україні ідея розвитку моделі «Шкільний офіцер поліції» була підтримана та впроваджена.

1.4. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ

У правоохоронній практиці під профілактикою розуміють діяльність, спрямовану на усунення, нейтралізацію або ослаблення криміногенних факторів (причин та умов), що породжують злочини чи правопорушення або сприяють їм.

У науці та правоохоронній практиці термін «профілактика злочинності» використовують як у широкому, так і у вузькому сенсі. У широкому сенсі під профілактикою розуміють діяльність усіх суб'єктів профілактичної діяльності (як спеціальних, так і тих, чії основні функції не пов'язано з правоохоронною діяльністю), націлену на протидію детермінантам злочинних проявів. Під профілактикою злочинів у вузькому сенсі слід розуміти діяльність саме спеціальних суб'єктів, що полягає в розробленні й здійсненні заходів, спрямованих на виявлення й усунення детермінанта злочинності, а також здійснення превентивного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень поділяються на *загальні та індивідуальні*.

Заходи *загальної профілактики* адміністративних і кримінальних правопорушень здійснюються на території обслуговування в навчальних закладах та за місцем проживання дітей.

Заходи проводяться самостійно або у взаємодії з підрозділами МВС чи з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

До заходів загальної профілактики відносять:

- виявлення причин й умов, що призводять до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень дітьми, та вжиття організаційних і практичних заходів для їх усунення;
- проведення зустрічей з адміністрацією закладів освіти та представниками батьківської громадськості;

– проведення у закладах освіти або за місце проживання дітей лекцій і практичних занять, спрямованих на формування в дітей правосвідомої поведінки, навичок здорового способу життя тощо.

Заходи індивідуальної профілактики здійснюються щодо конкретної дитини з метою попередження вчинення нею адміністративних і кримінальних правопорушень.

Заходи індивідуальної профілактики *здійснюються щодо дитини*, схильної до вчинення адміністративних правопорушень, або яка вчинила кримінальне правопорушення, була засуджена до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, та звільнена зі спеціальної виховної установи.

Заходи індивідуальної профілактики спрямовано на особистість дитини, середовище, яке її формує, а також на умови, обставини та ситуації, що призводять до вчинення дитиною адміністративних і кримінальних правопорушень.

Здійснюючи заходи індивідуальної профілактики з дітьми, які перебувають на профілактичному обліку в поліції, поліцейські підрозділів ювенальної превенції виявляють факти вчинення домашнього насильства та своєчасно реагують на них.

З метою здійснення заходів індивідуальної профілактики щодо дитини поліцейський підрозділу ЮП заводить обліково-профілактичну справу (далі – ОПС) та вносить відомості про взяття на профілактичний облік до відповідної інформаційної підсистеми, що входить до єдиної інформаційної системи МВС, дітей, щодо яких поліцейські ЮП здійснюють профілактичну роботу, яка охоплює:

– ознайомлювальні або попереджувальні та виховні бесіди з дитиною за місцем проживання, навчання чи роботи;

– ознайомлювальні або попереджувальні бесіди з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин та умов, які спонукали до вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення;

– складання плану заходів з індивідуальної профілактики на підставі вивчення матеріалів характеристик та індивідуально-психологічних особливостей дитини;

– відвідання дитини за місцем її проживання для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень;

– ужиття інших профілактичних заходів, передбачених законодавством України.

Ознайомлювальна бесіда – захід, від змісту і результатів якого залежить перебіг подальшої профілактичної роботи.

Попереджувальна бесіда – захід, який проводиться або за наявності фактів антигромадської поведінки дитини, узятої на профілактичний облік, або без будь-яких зовнішніх приводів, у порядку індивідуальної профілактики, та має на меті здійснення контролю за поведінкою дитини, а також використовується для інформаційного забезпечення індивідуальної профілактики злочинної поведінки.

Виховна бесіда – захід, який за змістом і способами впливу на свідомість, почуття і волю дитини є подібним до попереджувальної бесіди та проводиться у неофіційній обстановці.

Основні вимоги до заходів індивідуальної профілактики:

– суворе дотримання прав, основоположних свобод та законних інтересів дитини й законності під час здійснення заходів індивідуальної профілактики;

– своєчасність виявлення та усунення криміногенних чинників, що збільшують імовірність повторного вчинення дитиною адміністративного або кримінального правопорушення;

– послідовність у проведенні заходів індивідуальної профілактики, інтенсивність яких повинна зростати або зменшуватися залежно від результатів.

План заходів індивідуальної профілактики повинен містити:

– порядок отримання повної інформації про дитину, виявлення всебічних даних про середовище, у якому вона проживає;

– порядок реалізації заходів індивідуальної профілактики, а саме проведення ознайомлювальних, попереджувальних та/або виховних бесід з дитиною, яка перебуває на профілактичному обліку, здійснення контролю за її поведінкою;

– порядок проведення заходів щодо попередження адміністративних і кримінальних правопорушень;

– заходи профілактики кримінальних правопорушень на стадії висловлення намірів чи їх підготовки шляхом схилання до добровільної відмови від їх вчинення, допомоги у вирішенні проблеми, яка є причиною, що штовхає дитину до вчинення кримінального та адміністративного правопорушення;

– порядок здійснення контролю за ефективністю індивідуальної профілактики шляхом надсилання запитів про поведінку дітей за місцем проживання, навчання та роботи, опитування осіб, які оточують дитину;

– порядок підготовки матеріалів для зміни статусу дитини (зняття з профілактичного обліку, надсилання подання для вирішення питання щодо зміни покарання).

Під час здійснення заходів індивідуальної профілактики працівник ювенальної превенції зобов'язаний:

– відвідувати дітей, які перебувають на профілактичних обліках органів внутрішніх справ, за місцем їх проживання, навчання чи роботи;

– складати протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені дітьми;

– складати адміністративні протоколи стосовно дорослих осіб за вчинення ними адміністративних правопорушень, у тому числі щодо батьків і законних представників у разі вчинення адміністративних правопорушень дітьми, які не досягли віку адміністративної відповідальності;

– викликати дітей, їх батьків або законних представників під час провадження у справі про адміністративне правопорушення, вчинене дитиною;

– отримувати в порядку, установленому законом, від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з провадженням у справі про адміністративне правопорушення;

– вносити відповідним органам влади, адміністраціям навчальних закладів, установ незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що призводять до вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень.

Загальний підхід до класифікації профілактичних заходів

Класифікувати заходи загальної профілактики варто, поділяючи їх на загальні заходи профілактики злочинів та спеціальні заходи профілактики злочинів.

До заходів загальної профілактики правопорушень належать такі:

– кримінологічна експертиза;

– роз'яснення положень законодавства України;

– кримінологічне дослідження;

– профілактична перевірка;

– припис, постанова;

– інформування населення про стан правопорядку, засоби та методи захисту громадян і власності від правопорушень;

– профілактична допомога.

Індивідуальна профілактика правопорушень – це система спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не скоїли протиправних діянь, але перебувають у несприятливих умовах і під їх впливом

можуть учиняти такі дії, ведуть антигромадський спосіб життя, скоюють правопорушення, характеризуються формуванням умислу і мотиву на вчинення правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення, вчинили замах на злочин, але не довели його до кінця, скоїли злочин і можуть допустити рецидив.

До заходів індивідуальної профілактики правопорушень слід віднести такі:

- профілактичну бесіду;
- роз'яснення законодавства;
- усне попередження про недопустимість протиправних дій;
- офіційне попередження про недопустимість учинення насильства в сім'ї;
- офіційне застереження про недопустимість протиправної поведінки;
- профілактичний облік;
- адміністративний нагляд органів внутрішніх справ;
- соціальний патронаж осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк.

Для систематичного і цілеспрямованого здійснення заходів індивідуальної профілактики щодо особи, поведінка якої свідчить про реальну можливість учинення нею правопорушення, така особа підлягає взяттю на профілактичний облік.

Взяттю на профілактичний облік підлягає неповнолітня особа:

- 1) засуджена судом до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі;
- 2) звільнена за рішенням суду від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру без поміщення до школи або професійного училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання;
- 3) звільнена зі спеціальної виховної установи;
- 4) вчинила домашнє насильство в будь-якій формі (дитина-кривдник), передбачене статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також щодо якої винесено терміновий заборонний припис чи видано обмежувальний припис;
- 5) яка впродовж року два і більше разів була притягнута до адміністративної відповідальності;
- 6) яка впродовж року два і більше разів самовільно залишала сім'ю, навчально-виховний заклад чи спеціальну установу для дітей;
- 7) яка вчинила булінг (цькування) учасника освітнього процесу.

Підставами для взяття дитини на профілактичний облік є такі:

– вирок (постанова) суду, що набрав(ла) законної чинності, про застосування до дитини покарання, не пов'язаного з позбавленням волі;

– рішення суду про звільнення дитини від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, крім випадків, коли дитину направляють до школи або професійного училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання;

– довідка про звільнення зі спеціальної виховної установи для дітей;

– матеріали, які підтверджують факт учинення дитиною домашнього насильства (копія термінового заборонного чи обмежувального припису, рішення суду щодо адміністративного провадження за статтею 173² Кодексу України про адміністративні правопорушення);

– рапорт поліцейського підрозділу ЮП про дитину, яка впродовж року два і більше разів притягувалася до адміністративної відповідальності, з долученням копій постанов суду про притягнення до адміністративної відповідальності;

– рапорт поліцейського підрозділу ЮП щодо виявлення дитини, яка впродовж року два і більше разів самовільно залишала сім'ю, навчально-виховний заклад чи спеціальну установу для дітей, з долученням витягів з Єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події щодо зареєстрованих фактів безвісного зникнення дитини;

– копія постанови суду щодо притягнення до адміністративної відповідальності за статтею 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення дитини чи батьків або осіб, які їх замінюють.

Підставами для зняття дитини з профілактичного обліку є такі:

1) досягнення нею 18-річного віку;

2) закінчення строку покарання, визначеного вирокком суду;

3) набрання законної чинності вирокком суду щодо призначення покарання у вигляді позбавлення волі;

4) рішення суду про визнання дитини в установленому законом порядку померлою чи безвісно відсутньою або отримання офіційного документа про смерть дитини;

5) відсутність випадків учинення домашнього насильства впродовж року після останнього такого факту;

6) відсутність випадків учинення адміністративного та/або кримінального правопорушення впродовж року з моменту взяття на облік;

7) відсутність випадків самовільного залишення сім'ї, навчально-виховного закладу чи спеціальної установи для дітей упродовж року з моменту взяття на облік;

8) обрання стосовно дитини, яка перебуває на обліку, запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;

9) відсутність випадків вчинення булінгу (цькування) впродовж року після останнього такого факту.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що є пріоритетом соціальної політики в Україні?

2. Що становить правову основу діяльності правоохоронних органів в Україні щодо профілактики правопорушень дітей?

3. Що таке превентивні поліцейські заходи?

4. Як Ви можете охарактеризувати такий захід, як поліцейське піклування?

5. Назвіть нормативно-правові акти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству щодо дітей.

6. Укажіть особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

7. Назвіть заходи впливу, що можуть бути застосовані до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років.

8. Які Ви знаєте шляхи покращання правових основ у сфері профілактики правопорушень і забезпечення захисту прав неповнолітніх в Україні?

9. Поясніть, які заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень належать до загальних та індивідуальних.

10. Назвіть підстави для взяття дитини на профілактичний облік.

РОЗДІЛ 2

ФОРМИ ТА ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

- 2.1. Поняття та види девіантної поведінки дітей*
- 2.2. Агресивна поведінка дітей.*
- 2.3. Руйнівні форми поведінки: вандалізм, графіті.*
- 2.4. Адиктивна поведінка дітей: ознаки, причини, наслідки.*
- 2.5. Булінг як психологічне і соціальне явище.*
- 2.6. Комерційна, сексуальна експлуатація дітей.*
- 2.7. Бродяжництво та жебракування дітей: причини та наслідки.*

|| 2.1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з форм поведінки, різноманітними реакціями у відносинах з іншими людьми та суспільством. Однією з найважливіших складових цього процесу є виникнення і розвиток у людини уявлень про правила поведінки, що збігаються чи не збігаються з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється або засуджується, що дозволено або заборонено, і саме ці уявлення покладаються у підґрунтя саморегуляції індивідуальної та колективної поведінки.

Стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням є соціальні норми – сукупність вимог та очікувань, які висувують соціальна група, організація та/або суспільство до своїх членів з метою здійснення діяльності (дотримання поведінки) усталеного зразка (типу). *Соціальна норма* – це зумовлене об'єктивними закономірностями правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, виражає волю суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу.

Девіантна поведінка людини – система дій і вчинків, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам права, культури чи моралі. Поведінка з відхиленням є одним із проявів соціальної дезадаптації – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії та спілкування

за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособисті контакти.

Девіанти – це люди з неадекватною соціалізацією, тобто такі, що недостатньо засвоїли цінності та соціальні норми суспільства, особливо в підлітковому віці.

Девіації можна розглядати як своєрідні симптоми трансформацій норми, прояв кризи і водночас підґрунтя для формування нової норми як щодо пошуку нових шляхів адаптації окремої особи, так і в загальносоціальному контексті – створення нової норми за рахунок переживання стану аномії як хвороби соціальної системи. Девіантної поведінки набувають люди, соціалізація яких відбувається у середовищі, що сприяє такій поведінці (агресія, аморальність, насильство). У цьому середовищі такі фактори вважаються нормальними, а суспільство ставиться до них толерантно.

У психолого-педагогічній літературі існує диференційований підхід до характеристики поведінки з відхиленням. Зокрема, Л. Зюбін виділяє чотири варіанти поведінки з відхиленням: 1) відхилення, яке не є порушенням загальноприйнятих етичних норм; це може бути поведінка, яка не відповідає віку дитини за її нормальному психічному розвитку (наприклад, підлітку подобається гратися з дитячими іграшками); 2) порушення загальноприйнятих норм, які не є правопорушенням (наприклад, егоїзм, відлюдкуватість, скупість, недовірливість, жорстокість тощо, які, якщо їх не подолати, можуть призвести до правопорушення); 3) правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного чи кримінального законодавства; 4) поведінка з відхиленням, що зумовлена патологічними факторами чи захворюваннями (може бути у підлітків із психопатологічними рисами особистості, невротиків, психічно хворих людей).

Умовно всі відхилення від норми можна поділити на чотири групи: *фізичні, психічні, педагогічні та соціальні*.

Фізичні відхилення від норми пов'язуються із здоров'ям людини і визначаються медичними показниками: антропометричні відхилення, відхилення, пов'язані з утратою здоров'я (хвороби, які тимчасово обмежують життєдіяльність; хвороби, які заважають виконувати якусь роботу в процесі життєдіяльності; хвороби, які призводять до неіездатності людини). До відхилень у фізичному розвитку належать різні хвороби, порушення зору, слуху й опорно-рухового апарату.

Під *соціальним відхиленням* розуміється така вада особистості, яка випливає із порушення чи обмеження життєдіяльності, через

що людина не може виконувати в повному обсязі звичну для неї роль у житті, що визначається як інвалідність.

Психічні відхилення від норми пов'язуються з розумовим розвитком дитини, її психічними вадами. До цієї групи відхилень належать такі: затримка психічного розвитку, розумова відсталість (олігофренія), порушення мовлення (заїкуватість, дефекти вимови, читання і письма), порушення емоційно-вольової сфери (аутизм, суїцид) тощо; водночас до групи дітей з психічними відхиленнями часто належать і обдаровані діти.

У відповідності до напрямків відхилень девіантна поведінка характеризується різнобічно, зокрема як:

- поведінка, яка завжди є пов'язаною з будь-якою невідповідністю людських дій, видів діяльності, норм, правил поведінки, стереотипів, установок і цінностей, поширених у суспільстві чи групах;

- спосіб зміни людиною соціальних норм та очікувань за допомогою демонстрації зневажливого ціннісного ставлення до них;

- поведінка, за якою ховаються різні асоціальні явища, які проявляються в таких формах, як злочинність, наркоманія, пияцтво, алкоголізм, самогубство тощо;

- поведінка, яка суперечить інституціолізованим очікуванням, що поділяються і визнаються легітимними в соціальній системі;

- виклик певним соціально-економічним суперечностям або соціальній нерівності, якими можуть бути, наприклад, суперечності між «відносно рівномірно зростаючими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення, що залежать насамперед від соціальної позиції індивідів і суспільних груп, їх місця в соціальній структурі суспільства»;

- система певних вчинків, що стійко суперечить соціальним нормам і проявляються у людини як незбалансованість психічних процесів адаптації, самоактуалізації та агресії або в ухиленні від контролю за власною поведінкою;

- стійка система поведінкових форм особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, за якою особа заподіює реальну шкоду суспільству або самій собі, а також демонструє соціальну дезадаптацію;

- вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або тим, що фактично сформувалися у цьому суспільстві, нормам і стандартам;

- соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або тим, що фактично сформувалися у цьому суспільстві, нормам і стандартам.

Р. Мертон вважає головною причиною девіації розрив між цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами здійснення цих цілей. До головних видів девіантної поведінки за Р. Мертоном віднесено такі:

– конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;

– інноваційна – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);

– ритуалізм – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується певних «правил гри», діє у відповідності до суспільних уявлень про допустимі способи досягнення цілей;

– ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від дійсності, людиною не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво тощо);

– бунт, заколот – відкидаючи суспільні цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм тощо).

Існують такі чинники, що зумовлюють девіантну поведінку особистості:

1) *соціально-економічні*: нестабільність економіки, зниження рівня життя людей, майнове розшарування суспільства, обмеження можливостей соціально схвалюваних форм заробітку, безробіття, доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, широка реклама алкогольних напоїв і психоактивних речовин, зниження рівня соціальної безпеки;

2) *соціально-педагогічні*: криза суспільної свідомості, зміни в ціннісних орієнтаціях населення; фактори, що проявляються у дефектах шкільного, сімейного чи громадського виховання (навчальна дезадаптація, дисгармонія у внутрішньосімейних стосунках, гіперопіка, асоціальність сім'ї, жорстоке або байдуже ставлення до дитини тощо);

3) *соціально-культурні*: відсутність чи недостатність позитивного емоційного контакту з батьками, нестабільність;

4) *морально-етичні*: низький моральний рівень і низька вихованість суспільства, знищення цінностей, особливо духовних, утвердження прагматизму й практицизму, байдужість до чужого горя і страждань, а також байдуже ставлення до різних проявів девіантної поведінки;

5) *психологічні*: прагнення бути незалежним від дорослих, бажання бути визнаним у групі однолітків, потяг до самоствердження,

несформована система моральних цінностей, бажання виглядати дорослим, потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації, підвищена тривожність, низька самооцінка, інфантилізм, акцентуації характеру, психопатії; наявність у дитини психопатології чи акцентуації, які виражаються у нервово-психічних захворюваннях – психопатії чи неврастенії; стан у межах норми, психопатологічні синдроми (депресія, мстивість тощо), негативні риси характеру (зздрісність, лінощі, жадібність);

б) біологічні: порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, наслідки спадковості (розумово відсталі діти, дефекти мовлення, слуху чи зору, фізичні чи нервові відхилення), психофізіологічні (конфліктні ситуації, хімічні та радіаційні забруднення середовища), фізіологічні (дефекти мовлення, зовнішній непривабливий вигляд, який викликає негативізм в оточуючих).

Особливості девіантної поведінки особи проявляються в тому, що вона не відповідає загально визнаним або офіційно встановленим соціальним нормам (законам, правилам, традиціям та соціальним установкам). Вона як особистість може розглядатися лише тоді, коли вона за рівнем свого психофізіологічного розвитку здатна, поперше, усвідомлювати факт наявності соціальних норм поведінки в цьому конкретному суспільстві; по-друге, розуміти зміст соціальних норм, тобто самих правил поведінки та умов, за яких ці соціальні норми можна застосувати для регулювання поведінки особи.

Визначаючи девіантну поведінку як поведінку, яка відхиляється від норм, слід пам'ятати, що соціальні норми теж змінюються. Тому девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а найважливіших соціальних норм для цього суспільства в цей момент часу. У період дорослішання дитини дуже важко провести межу між станом патології і нормою її поведінки, її мінливості (із цих позицій поведінка, що відхиляється, кожної конкретної дитини може бути природною і необхідною).

Особливістю девіантної поведінки є поведінка особи, яка може бути розглянута в межах медичної норми. Вона не має бути ототожнена із психічними захворюваннями, хоча може поєднуватися з патологічними станами. За певних умов девіантна поведінка може стати патологічною, коли вона та особистість, що її проявляє, викликають негативну оцінку в інших людей. Негативна оцінка може мати форму публічного осуду, соціальних санкцій, включно з кримінальним покаранням; з іншого боку, це може призвести до такого негативного явища, як стигматизація людини – нанесення на неї етикетки.

Поступово мітка девіанта (наркомана, злочинця, самогубця тощо) формує девіантну самоусвідомленність.

Ця поведінка має серед своїх наслідків реальну шкоду самій особистості (аутодеструктивні наслідки) або для оточуючих її людей і суспільству в цілому (антисоціальні та асоціальні наслідки). Якщо *аутодеструктивні наслідки* девіантної поведінки особи призводять до саморуйнування її особистості, її цілісності та здатності до розвитку, то антисоціальні та асоціальні наслідки виражаються в погрозах, з одного боку, а з іншого боку, у безпосередньому матеріальному збитку і моральній шкоді для оточуючого суспільства (окремих людей).

Якщо говорити про *поведінку особи, яку можна класифікувати як девіантну на рівні особистості*, вона має такі прояви:

- девіантна поведінка повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості, це так звана система певних стійких спонукань (що хоче особа, до чого прагне, як розуміє світ і суспільство; чого уникає, проти чого готова боротися тощо);

- особистість має імпульсивний характер реагування на фрустрируючу ситуацію;

- короткочасність реакцій із критичним виходом;

- недиференційована спрямованість реагування;

- яскраво виражені індивідуальна та вікова сексуальна ідентичність.

На соціальному рівні девіантна поведінка характеризується:

- дисфункцією і деформацією соціальних інститутів, що негативно відбивається на моральному формуванні особистості підлітка: відбувається викривлення системи ціннісних орієнтацій і мотивацій його поведінки підлітків; ослаблення функціональності інститутів створює відчуття відсутності покарання та безвідповідальності за свої вчинки, призводить до ослаблення системи в цілому (при цьому індивідуальні відхилення стають масовими і набувають гострого характеру), поглиблюється деформація норм та інших складових суспільного життя;

- деформацією соціальних норм і нормативної системи: може проявлятися у відриві норм від конкретних умов життєдіяльності, у їх старінні або розходженні з реаліями суспільного життя; в спотвореному або неповному відображенні в свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства; в нестабільності, нестійкості та/або невизначеності норми, внаслідок чого така норма не може виконувати функцію соціального регулятора; в руйнуванні зв'язку її структурних компонентів; в ослабленні чи застосуванні санкцій; така норма руйнує і інші компоненти суспільного життя – цінності, що проявляється в амбівалентності ціннісної системи молоді

та призводить до ігнорування деяких соціальних норм і до спотворення відносин між людьми;

– деформацією ціннісних орієнтацій підлітків: суперечливість та нестійкість ціннісного світу, суперечності між цінностями декларованими і реальними, між ціннісною орієнтацією і реальністю; деформація ціннісних орієнтацій призводить до деформації соціальних інститутів, до ігнорування деяких соціальних норм, до спотворення відносин між людьми, до широкого поширення цінностей референтної для індивіда малої групи.

– маргіналізацією суспільства, дезадаптацією значної частини індивідів: кількість девіантів залежить від соціального складу підлітків, і його ж структура визначає абстрактну можливість девіантних дій певних соціальних груп; наявність серед підлітків «груп ризику» і їх кількість дозволяють говорити про «девіантний потенціал» суспільства.

У науковій психолого-педагогічній літературі (М. Алемаскін, А. Белкін, Л. Зюбін, О. Кочетов, І. Невський та ін.) дослідники розглядають проблему девіацій з погляду вікового підходу й суспільної активності школярів, на підставі чого виділяють чотири групи дітей:

1) важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують дисципліну і правила поведінки (прогулюють, влаштовують бійки), проявляють деякі негативні якості (грубість, брехливість, нечесність);

2) педагогічно занедбані підлітки, які негативно ставляться до навчальної і суспільно корисної діяльності, систематично порушують дисципліну і норми моралі, допускають проступки (прогули, бійки, паління, вживання вина), постійно проявляють негативні особистісні якості (грубість, лінь, нечесність, жорстокість);

3) підлітки-правопорушники – важковиховувані чи педагогічно занедбані підлітки, які здійснили правопорушення (дрібна крадіжка, хуліганство тощо), порушують адміністративні та інші норми, перебувають на обліку в інспекції у справах неповнолітніх чи були направлені комісіями у справах неповнолітніх до спецшкіл чи спецпрофтехучилищ;

4) неповнолітні злочинці – педагогічно занедбані підлітки та юнаки, які вчинили кримінальний злочин, порушили правові норми та були направлені судом у виховно-трудова колонії.

«Девіантний потенціал» підлітків у суспільстві в цілому є досить високим, що пояснюється особливостями соціальної структури підлітків як соціальної спільноти. Ситуація ускладнюється тим, що

підлітки самі є *маргінальною групою*, оскільки характеризуються непостійністю і перехідністю соціального статусу і зазнають подвійний вплив середовища.

О. Гонєєв, Н. Ліфінцева та Н. Ялпаєва зазначають, що девіантна поведінка підлітка може проявлятися у декількох площинах, зокрема:

- як особливості окремих психічних процесів (підвищена рухливість нервових процесів чи їх загальмованість, їх стійкість чи слабкість, підвищена активність чи пасивність дитини, зосередженість і розсіяність, балакучість чи замкнутість, імпульсивність і непередбачуваність, підвищена збудливість і афективність тощо);

- як соціально зумовлені якості особистості й риси характеру (неорганізованість, незібраність, лінкуватість, неухважність, недисциплінованість, брехливість, капризність, упертість, грубість, озлобленість, агресивність, жорстокість);

- як низька загальна культура, негативне ставлення до моральних норм і правил, до оточуючих людей (неохайність, безтактність, байдужість, необов'язковість, невиконання завдання, пропуски занять, прогули, бродяжництво, конфлікти з ровесниками і дорослими, копіювання зразків асоціальної поведінки, орієнтація на вузькогрупові інтереси та цінності);

- як шкідливі звички (паління, вживання алкоголю, токсичних і наркотичних засобів, захоплення азартними іграми).

Типовими проявами девіантної поведінки можуть бути ситуаційно обумовлені дитячі та підліткові поведінкові реакції:

- демонстрація, агресія, виклик, самовільне і систематичне ухилення від навчання чи трудової діяльності;

- систематичні втечі з дому і бродяжництво, п'янство і алкоголізм дітей та підлітків;

- рання наркотизація і пов'язані з нею асоціальні дії;

- антисуспільні дії сексуального характеру;

- спроби суїциду.

Під час визначення суб'єктивної сторони девіацій їх поділяють на такі дві групи:

- 1) девіантна поведінка, що орієнтується на зовнішнє середовище (екстравертивна) – вона може бути цільовою, заздалегідь запланованою (корисливі та інші цілеспрямовані протиправні діяння та аморальні вчинки) або афективною (насильницькі злочини, сварки в родині);

- 2) девіантна поведінка, спрямована суб'єктом на самого себе (інтровертивна) – пияцтво й алкоголізм, наркоманія, самогубство тощо.

Девіантна поведінка може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватися як ізольоване явище або явище групового порядку, поєднувати в собі декілька форм або виражатися в єдиній формі, бути стійкою або нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значущість.

За кількістю учасників девіантна поведінка поділяється на індивідуальну та групову.

За тривалістю девіантні форми поведінки можуть бути стійкими (постійними) і нестійкими (тимчасовими).

За ступенем організованості вирізняють стихійні та сплановані, структуровані (організовані) та неструктуровані (слабоорганізовані) різновиди поведінки, що відхиляється.

За спрямованістю девіантні форми поведінки можуть бути також експансивними і неекспансивними, альтруїстичними і егоїстичними.

За параметром усвідомленості та критичності можна виділити усвідомлювані і неусвідомлювані девіації.

Девіантна поведінка та схильність до неї є проявом внутрішнього стану особи і, як стверджує Л. Б. Шнейдер, детермінується таким:

- прагнення одержати сильні враження;
- захворювання дитини;
- підвищена збудливість, невміння контролювати себе;
- неблагополучна ситуація в родині, неповні родини;
- прагнення до самостійності й незалежності;
- брак знань у батьків про те, як впоратися з важкими педагогічними ситуаціями;
- відставання у навчанні;
- зневага з боку однолітків;
- нерозуміння дорослими труднощів дітей;
- недостатня впевненість дитини в собі;
- негативне оцінювання дорослими навичок дітей;
- стресові життєві ситуації;
- напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків);
- приклади насильства, жорстокості та безкарності, отримані зі ЗМІ;
- надмірна зайнятість батьків;
- конфлікти з батьками;
- надмірні заборони з боку батьків (педагогів);
- зайвий контроль, авторитарність батьків (педагогів);

- постійні дорікання, сварки в родині;
- слабкість інтелектуальної сфери дитини;
- підвищена комунікативність дітей;
- низький рівень емоційно-вольового контролю у дітей;
- самотність, нерозуміння іншими;
- нездатність дітей протистояти шкідливим впливам;
- генетична схильність;
- нерівномірність психофізичного й статевого дозрівання;
- відсутність навичок соціальної поведінки;
- низькі рівень культури й інтелектуальний рівень;
- надлишок вільного часу;
- нудьга, «просто так»;
- бажання звернути на себе увагу;
- вплив вулиці.

У процесі розвитку девіантної поведінки науковці виокремлюють п'ять етапів:

1) на *першому етапі (ситуативному)* виявляються лише окремі симптоми девіантної поведінки, зокрема неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот; ці симптоми можуть указувати на необхідність зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю з боку оточення, а якщо це не вдасться, особа або сама впорається з власними проблемами, або ж девіантна поведінка закріплюється;

2) *другий етап (стійких порушень)* можна охарактеризувати як стійке порушення соціальних та моральних норм і вимог та перші прояви делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень, тут уже може відбуватись входження до малих груп з вираженою асоціальною спрямованістю; на цьому етапі особа може і не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям та установкам;

3) на третьому етапі девіантна поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насильства, проституція тощо);

4) четвертий, кримінальний етап девіантної поведінки особи пов'язується із багаторазовими проявами стійкої соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості;

5) на п'ятому, деструктивному етапі, йдеться про стійку, особливо небезпечну девіантну поведінку, тяжкі соціальні відхилення, стабільне відчуження особи від суспільства, його норм і цінностей.

Також найсприятливішими умовами девіантної поведінки для таких підлітків є відсутність установки на працю і навчання, відсутність самоконтролю, чутливість до сторонніх впливів, до гострих переживань, прагнення до діяльності у неформальній підлітковій групі та неадекватна самооцінка. Типологічні риси особистості з девіантною поведінкою: слабка адаптація до нових ситуацій і конфліктів, підвищена тривожність, психічна незрілість, депресивність, вживання наркотиків та алкоголю.

Відповідно до ступеня небезпечності як для особи, так і для суспільства можна виокремити такі рівні розвитку девіантної поведінки:

- поведінка, що не схвалюється іншими (епізодичні витівки, бешкетництво);
- поведінка, що засуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- морально негативні вияви і вчинки;
- делінквентна поведінка;
- злочинна поведінка;
- деструктивна поведінка.

Разом із поняттям «девіантна поведінка» існують тотожні формулювання: адиктивна поведінка, делінквентна поведінка, антисоціальна поведінка, патологія поведінки тощо, що застосовуються як синоніми.

Адиктивна поведінка («addiction»), що позначає «шкідлива звичка») – втеча від реальності, занурення у власний вигаданий світ, де немає поганих людей і негативних емоцій, все просто і зрозуміло. Види поведінки, спрямовані на адикцію, можуть бути різними – від легких до тяжких форм. Цей тип девіації виражається в таких негативних діях:

- пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків і тютюну;
- потяг до азартних та комп'ютерних ігор;
- проституція.

Аморальна поведінка – відхилення від загальноприйнятих норм моралі. Однак визначити, що таке мораль, складно. Девіантна аморальна поведінка залежить від культури суспільства і традицій. Так, якщо в одних країнах подружжя зрада вважається поведінкою, яка засуджується, то в Японії, наприклад, до цього ставляться з розумінням. Інститут гейш, які розважають чоловіків, у цій країні сильно розвинено. Схоже явище у нас називається проституцією і карається за законом. Ось чому типи девіантної поведінки слід розглядати з урахуванням особливостей конкретної країни і національності, роблячи ставку на норми моралі.

Суїцидальна поведінка. Дії, спрямовані на заподіяння шкоди власному здоров'ю, належать до суїцидальної девіантної поведінки підлітків. Деякі її типи спрямовано на демонстрацію, викликання почуття жалю, звернення уваги на свою персону. Такі дії деколи здійснюються в стані афекту, в результаті сильного душевного потрясіння або травми. Іноді суїцидальна поведінка має розважливий характер і частіше за інших досягає мети.

Делінквентність (одна із форм девіантної поведінки) – юридичне поняття, яке означає порушення закону держави, тобто таку поведінку, що суперечить правилам та нормам соціуму і становить загрозу соціального порядку та добробуту інших людей.

Під поняттям «*делінквентна поведінка*» розуміється:

– поведінка, що відхиляється від морально-етичних норм людського існування і виявляється в різних формах соціальних патологій і найближчого соціального оточення.

– поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей;

– поведінка, у підґрунті якої можуть лежати різні форми непатологічного і патологічного порушення психічного здоров'я дитини, які сприяють негативному особистісному розвитку;

– усвідомлене спонування до дії (потреба, почуття) в напрямку здійснення протиправної дії;

– це поведінка, що відхиляється й у своїх проявах являє собою кримінально каране діяння та проявляється в тяжкості правопорушень і вираженості антигромадського їх характеру;

– поведінка, яку суспільство сприймає як несприятливу, навіть небезпечну форму й к разі якої необхідно застосовувати певні санкції (представники такого типу поведінки підривають громадський порядок, відбувається розпад особистості, її десоціалізація, у таких дітей є деформованими потреби й цінності, які спонукають особу або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства);

– поведінка, обумовлена процесами розвитку суспільства, його відставанням, знеціненням соціальних норм і стандартів (форми цього виду поведінки є досить рухливими, вони посилюються, коли йде ломка стереотипів і застарілих норм поведінки; у такому випадку кожна форма асоціальної поведінки може бути оцінена однозначно негативно);

– одна з форм поведінки, що відхиляється, з формуванням прагнення до відходу від реальності; це відбувається шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких психоактивних речовин, а їх придбання і вживання призводять до постійної фіксації уваги на певних видах криміногенної діяльності;

– як вид порушень адаптації, який характеризується зловживанням однією або декількома психоактивними речовинами без ознак індивідуальної психічної або фізичної залежності в поєднанні з іншими порушеннями поведінки.

Виділяють три типи делінквентної поведінки:

1) слабку – дрібні правопорушення, які не тягнуть суворого покарання, наприклад хуліганство, лайка в громадських місцях, публічне розпивання спиртного;

2) середню – дисциплінарні порушення трудового законодавства, наприклад запізнення на роботу, поява в робочий час у нетверезому вигляді;

3) важку – дії, які серйозно порушують законодавство і тягнуть відповідальність, такі як проституція, продаж наркотичних засобів, злодійство, сексуальне насильство.

Особливості делінквентної поведінки.

1. Ця поведінка регулюється переважно правовими нормами (законами, дисциплінарними правилами, нормативними актами). Перш за все, особа з делінквентною поведінкою віддає перевагу порушенням правових норм, які панують у певному суспільстві, тобто найбільш важливих соціальних норм. Звісно, поведінку дитини, що виразилася в порушенні будь-якої норми права, незалежно від її місця в вищеназваних класифікаціях слід вважати делінквентною (за умови, що дитина досягла віку, а також рівня свого психофізіологічного розвитку, за якого вона усвідомлює факт наявності правової норми, може зрозуміти її зміст, а також протиправний характер своєї поведінки щодо порушення вищезгаданої норми права). У деяких випадках, коли неповнолітнім скоєно злочин, чинне законодавство прямо вказує вік, з якого дитина може бути притягнена до відповідальності (зокрема, в адміністративному і кримінальному законодавстві мінімальний вік притягнення неповнолітнього за вчинені нею правопорушення становить чотирнадцять років).

2. Це – поведінка, що загрожує громадському порядку. Як правило, результатом делінквентної поведінки дитини є вчинення правопорушення або злочину (залежно від того, норми якої галузі права, наприклад конституційного, кримінального, цивільного тощо, були порушені в результаті протиправних дій або бездіяльності з боку неповнолітнього). Найбільшу шкоду суспільству і державі завдають правопорушення, які виражаються в порушенні норм кримінального права.

3. Така поведінка починається з грубої, зухвалої поведінки дитини по відношенню до однолітків, батьків, втратою будь-якого

авторитету серед раніше значущих людей, зневагою загальноприйнятих норм і правил;

4. Делінквентна поведінка має підвищену суспільну небезпечність як девіантна поведінка. Якщо в результаті порушення таких видів соціальних норм, як норми моральності чи релігійні норми, характер і ступінь суспільної небезпечності можуть мати локальний характер і невелику суспільну значимість, то суспільна небезпечність злочину має загальнодержавний характер, що виражається в застосуванні до злочинця заходів кримінальної відповідальності з боку правоохоронних органів держави.

5. Соціальні наслідки такої поведінки мають виражений ступінь тяжкості. Ці наслідки можуть стосуватися як особистості самої дитини, так і оточуючих її людей, юридичних осіб, а також матеріальних цінностей та предметів;

6. Делінквентна поведінка виникає, коли в сім'ї склалися несприятливі умови життя і виховання, є проблеми щодо оволодіння знаннями і пов'язані з цим невдачі в навчанні, невміння будувати взаємовідносини з оточуючими, через що виникають конфлікти;

7. Часто за цією поведінкою стоїть спроба самоствердитися за будь-яку ціну і нерідко – пов'язана із цим помста. Погляди і установки відрізняються яскраво вираженим антигромадським характером, нерідко і прямо протиправним; каяття після вчинення злочинного діяння не зустрічається;

8. Протиправна дія виникає зі звичайного стилю поведінки і водночас обумовлюється додатковими обставинами, наявними в момент скоєння злочину;

9. Делінквентна поведінка – антисоціальна поведінка, яка впливає із поглядів і переконань та способу життя неповнолітнього (пияцтво, статева розбещеність, вживання психотропних речовин тощо); це стійка протидія неповнолітнього навколишній реальності.

Така поведінка може виражатися в запереченні правових норм, необхідності їх дотримання і виконання; в протиставленні себе оточуючим (іншим дітям, дорослим, суспільству в цілому або органам влади); в прагненні адаптувати або підкорити навколишню дійсність під власні потреби і бажання шляхом вчинення протиправних дій; у запереченні факту вчинення правопорушення або злочину чи твердженні, буцім злочинні дії мали вимушений характер, вчинялися під впливом якихось вигаданих, таких, які не існували насправді, обставин.

Ще однією особливістю девіантної поведінки є *часткова* або *повна* втрата особистістю дитини здатності пристосовуватися до умов соціального середовища, що супроводжується різними проявами

соціальної дезадаптації. *Соціальна дезадаптація* проявляється в нездатності пристосовуватися до навколишньої дійсності за сукупністю низки факторів (біологічного чи психологічного характеру, середовищної специфіки проживання, педагогічної занедбаності тощо).

Делінквентна поведінка є складною формою девіації, обумовленою певними особливостями, які треба враховувати в процесі реалізації заходів профілактики злочинності серед молоді.

|| 2.2. АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ

Агресивна поведінка не є окремим видом поведінки, що відхиляється від соціальної норми. Агресія, спрямована на інших або на себе, присутня у різних формах поведінкових девіацій і заслуговує спеціального розгляду.

Для кожної епохи характерні масові приклади агресії: геноцид, війни та пограбування, за весь період свого існування людство пережило тисячі війн і збройних конфліктів. У сучасній психології розрізняють поняття «агресія» та «агресивність». У перекладі з латинської мови «агресія» означає «напад». Сьогодні термін «агресія» уживається надзвичайно широко. У психології під нею розуміють тенденцію (прагнення), що проявляється в реальній поведінці або фантазуванні, до підкорення собі інших або домінування над ними.

Найпоширенішими є такі визначення поняття «агресія»:

- насильницькі, загарбницькі дії;
- реакція на стрес, викликана загрозою;
- акт, який набуває різних форм, проте не має на меті заподіяння збитку індивіду або тому, що з ним ототожнюється;
 - дія, що має за мету заподіяння шкоди іншій людині;
 - індивідуальні або колективні дії або вчинки (поведінка), спрямовані на знищення іншої людини або групи людей;
 - реакція на збудження, викликана фрустрацією;
 - інструментальний акт, спрямований на досягнення різних цілей.

У структурованому вигляді агресія проявляється у вигляді агресивної поведінки або агресивних дій.

Агресія може бути як позитивною, що служить життєвим інтересам і виживанню, так і негативною – орієнтованою на задоволення агресивного потягу як такого.

Агресія як психічна реальність має конкретні характеристики:

- спрямованість;
- форми прояву;
- інтенсивність.

Метою агресії може бути як власно заподіяння страждання (шкоди) жертві (ворожа агресія), так і використання агресії як способу досягнення іншої мети (інструментальна агресія).

Агресія може бути спрямованою на зовнішні об'єкти (людей або предмети) або на себе (тіло або особистість).

Вона може мати найрізноманітніші форми – явні або латентні (приховані).

Приховані форми агресії виражаються у такому:

- відході від контактів;
- бездіяльності з метою нашкодити комусь;
- заподіянні шкоди собі й самогубстві.

Агресія може виконувати такі важливі для індивіда функції, як:

- обстоювання автономії;
- усунення джерела загрози або страждання;
- усунення перешкод на шляху до задоволення потреб;
- вирішення внутрішнього конфлікту;
- підвищення самооцінки.

При цьому агресія може частково або повністю не усвідомлюватися її хазяїном.

Агресивна поведінка може мати різні (за ступенем виразності) форми:

- ситуативні агресивні реакції (у формі короткострокової реакції на конкретну ситуацію);
- пасивна агресивна поведінка (у формі бездіяльності або відмови від чого-небудь);
- активна агресивна поведінка (у формі руйнівних або насильницьких дій).

Агресивність – це одна з форм реагування на різні неприйнятні у фізичному і психічному розумінні життєві ситуації, які викликають стрес і фрустрацію. *Агресивність* – це стан, який виникає на основі почуття ворожості або злості, думки або дії стосовно когось.

Агресивна поведінка складається із трьох компонентів: *пізнавального, емоційного і вольового*. Пізнавальний компонент є пов'язаним із розумінням ситуації, виділенням об'єкта та обґрунтуванням мотиву для вияву агресії. Емоційний компонент відображає виникнення негативних емоцій: роздратування, гніву, злості, презирства. Вольовий компонент характеризує цілеспрямованість, наполегливість, рішучість у прояві відповідних агресивних дій. Ступінь вираження компонентів може бути різною. Усі вони є пов'язаними з фізіологічними особливостями особистості й темпераментом людини, яка виявляє агресію.

Дослідники виокремлюють різні чинники, що зумовлюють виникнення агресії, розглядаючи її:

- як вроджену реакцію людини для захисту території, яку вона займає (К. Лоненц, А. Андрі);
- як прагнення до панування (Моррісон);
- як захисну реакцію на ворожу навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фром);
- як наслідок та поведінкову реакцію на фрустрацію (реакція, спроба переборювати перешкоди на шляху до задоволення потреб за Дж. Долардом);
- як психічну складову своєрідного стану свідомості;
- як форму психічної реакції в ситуаціях ускладнення спілкування (конфлікт, криза);
- як інстинкт, вроджену форму поведінки індивіда (З. Фройд);
- як форму поведінки, набутої у процесі соціалізації людини (А. Бас).

Питання генези агресивності, співвідношення і ролі біологічних і соціальних факторів у її походженні є надзвичайно складними й остаточно не визначеними. Єдиної теорії, яка б пояснювала походження та розвиток агресії, не існує. Є декілька теоретичних напрямів, які пояснюють сутність і витоки людської агресії з різних точок зору.

Отже, *агресія* – психічний стан особи, що характеризується проявом деструктивних тенденцій, які проявляються, перш за все, у суб'єкт-суб'єктних стосунках. Проте необхідною умовою індивідуального розвитку людини є здатність до подолання перешкод, що, у свою чергу, вимагає прояву агресії як компонента людської активності у діяльності.

Агресивна поведінка – це мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає фізичної і психічної шкоди людям і дискомфорту об'єктам нападу, створює стан напруги, страху. Основою виникнення агресивної поведінки є пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти.

Вияви агресії у людей можуть бути дуже різноманітними. Так, А. Бас та А. Даркі виокремлюють такі види агресивних реакцій:

- *фізична агресія* – використання фізичної сили стосовно інших людей;
- *непряма агресія* – спрямована через іншу людину або групу людей на іншу особу або ні на кого не спрямована як вияв люті через зовнішні прояви емоцій;

– *схильність до роздратування* як прояв непрямой агресії – готовність у разі незначного збудження до прояву різкості, брутальності тощо;

– *негативізм* – опозиційна форма поведінки, яка може змінюватися від опору до активної боротьби проти встановлених правил, норм і законів; негативізм може проявлятися у вигляді образ і підозрілості;

– *образа* – негативне ставлення до людей з особистих причин (заздрості, ненависті тощо за реальні або вигадані страждання);

– *підозрілість* – недовіра (або обережне ставлення) до людей, що ґрунтується на переконанні, що вони мають намір завдати шкоди;

– *вербальна агресія* – вираження негативного ставлення до інших людей з використанням вербальних засобів (погрози, образливі вислови тощо).

Факторами формування агресивної поведінки виступають: вік, здатність переносити фрустрацію, стать, родина та соціальні умови розвитку особистості.

Перший фактор – *вік*. Характер агресивної поведінки багато в чому визначається віковими особливостями людини.

У *найбільш ранньому віці* діти демонструють агресію, якщо часто, голосно й вимогливо плачуть, якщо в них відсутня посмішка або якщо вони не вступають у контакт. Також добре відомий той факт, що маленькі діти, бажаючи зберегти материнську любов, схильні проявляти жорстокість до немовлят, брата або сестри.

Адаптуючись до вимог *дитячого садка*, малята можуть обзиватися, щипати інших, плюватися, битися, кусатися й навіть поглинати неїстівне. Пасивним проявом агресії в цьому віці вважаються негативізм, упертість, відмови (говорити, їсти), кусання нігтів (губ).

Поведінка дитини *дошкільного віку* вдома суттєво залежить від емоційного клімату в родині, а дитяча група, у свою чергу, стає дзеркальним відбиттям внутрішнього стану вихователя. У цілому дитяча агресивність є зворотним боком беззахисності.

Якщо дитина відчувається незахищеною (наприклад, коли її потреби в безпеці й любові не одержують задоволення), у її душі народжуються численні страхи. Прагнучи впоратися зі своїми страхами, дитина вдається до захисно-агресивної поведінки.

Іншим можливим способом подолання страху може стати спрямування агресії на самого себе. Аутоагресія може проявлятися по-різному, наприклад у саморуйнівних фантазіях, у боязкості або ідеях самопокарання.

У молодшому шкільному віці агресія найчастіше проявляється стосовно більш слабких учнів («обраних жертв») у формі глузувань, тиску, лайки чи бійок.

У підлітковому віці для дітей бути агресивним часто означає «здаватися або бути сильним». Будь-яка підліткова група має свої ритуали й міфи, підтримувані лідером. У цілому для розвитку особистості дитини й підлітка небезпечними є не стільки самі агресивні прояви, скільки їх результат і неправильна реакція оточення. У разі коли насильство дає увагу, владу, визнання, гроші чи інші привілеї, у дітей та підлітків з великою ймовірністю формується поведінка, що ґрунтується на культурі сили.

Другий фактор – *здатність переносити фрустрацію*. Фрустрація – стан, викликаний перешкодою на шляху задоволення потреби або досягнення мети. Деякі автори розглядають фрустрацію як одну з провідних причин агресивної поведінки. У цілому фрустрація – досить розповсюджене явище, і люди суттєво різняться за спроможністю впоратися з нею.

Третій фактор – *статевий (гендерний)*. Чоловіки (хлопчики) демонструють більш високі рівні прямої і фізичної агресії, а жінки (дівчата) – непрямой й вербальної. У цілому чоловічій статі приписується більша схильність до фізичного насильства, тоді як жінки частіше й успішніше вдаються до її психологічного варіанта.

Попри всю важливість вікового, гендерного й індивідуального факторів, провідне значення у формуванні агресивної поведінки, на думку більшості дослідників, мають *соціальні умови розвитку особистості*.

Науковці виокремлюють такі *групи дітей, здатних до виявлення агресивності*:

- діти, схильні до прояву фізичної агресії;
- діти, схильні до прояву вербальної агресії;
- діти, схильні до невербальної агресії;
- діти, схильні до прояву негативізму.

Діти, схильні до прояву фізичної агресії, – це активні, цілеспрямовані діти, що відрізняються рішучістю, схильністю до ризику й авантюризму. Вони мають яскраво виражені лідерські якості, вміння згуртувати однолітків, правильно розподілити між ними групові ролі, повести за собою. Їм подобається демонструвати свою силу та владу, домінувати над іншими людьми і проявляти садистські тенденції. Відрізняються нерозсудливістю, імпульсивністю, низьким самоконтролем, недотриманням етичних норм та ігноруванням моральних цінностей. Такі діти схильні до брехні, нечесності та зради.

Діти, схильні до прояву вербальної агресії, відрізняються психічною неврівноваженістю, постійною тривожністю, невпевненістю у собі. Вони активні і працездатні, але в емоційному плані схильні до різних змін настрою у бік погіршення. Зовнішньо часто вони вражають своєю похмурістю, недоступністю та гоноровитістю, але після більш близького спілкування перестають бути скутими і стають цікавими у спілкуванні. Для них характерним є внутрішньоособистісний конфлікт, який призводить до стану напруги та збудженості. Спонтанність й імпульсивність у них поєднується із образливістю і консерватизмом.

Діти, схильні до невербальної агресії, зазвичай дуже імпульсивні, із слабким самоконтролем. Вони не замислюються про причини своїх вчинків і їх наслідки, вони мають низькі духовні інтереси, погано терплять критику, із задоволенням піддаються почуттям насолоди, не рахуючись з обставинами, моральними нормами, етичними стандартами та бажанням інших людей.

Діти, схильні до прояву негативізму, відрізняються завищеною чуттєвістю та уразливістю. Типові риси характеру – егоїзм, самовдоволення, завищена самооцінка. Усе, що заважає задоволенню їх особистих потреб, викликає протест, тому і критику, і байдужість оточення вони сприймають як образу. Але діти цієї групи розсудливі, дотримуються традиційних поглядів, контролюють кожне своє слово, і це часто допомагає їм уникнути конфліктів і переживань.

Дослідження і практика свідчать, що у дітей 10–11-річного віку часто переважає фізична агресія, і менше вираженою є непряма агресія, причому вербальна агресія і негативізм, по суті, мають приблизно один ступінь розвитку. У підлітків 12–13 років найбільш вираженим стає негативізм (64 %), відзначається зростання фізичної, а також вербальної агресії, тоді як непряма агресія, у порівнянні з молодшим підлітковим віком є менш вираженою. У 14–15-річних підлітків найбільш вираженою є вербальна агресія (72 %), що на 20 % перевищує цю форму в 12–13 років та майже на 30 % – у 10–11 років. Фізична і непряма агресії підвищуються не суттєво, як і рівень негативізму.

Проте впродовж всього підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка усіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку.

Водночас якщо в 10–11-річних дітей переважають фізичні форми агресивності, то з подорослішанням у підлітків 14–15 років на перший план виходять вербальні її форми (з 44 % у 10 років до 51 % у 12–13 років і, нарешті, 72 % – у 14–15 років). У старших періодах

підліткового віку домінуючого значення починає набувати не фізична агресія, як у 10–11 річних хлопців, а негативізм. При цьому він зростає особливо швидкими темпами з 45 % у 10 років до 64 % у 12–13 років і 65 % у 15 років.

Науковці виокремлюють такі *групи чинників агресивної поведінки дітей*:

- соціокультурні чинники;
- низька правова освіченість населення;
- недостатнє розуміння суспільством агресивності та насильства як соціальної проблеми;
- недосконалість законодавства та ефективної превентивної політики держави;
- вплив засобів масової інформації як чинник агресивності та насильства.

На підставі наукових досліджень була встановлена модель розвитку агресивності, починаючи з дошкільного віку.

Надмірне захоплення комп'ютерними іграми (або телевізійними програмами) <=> отождоження себе з персонажами <=> агресивні фантазії <=> засвоєння варіанта вирішення проблеми за допомогою агресії <=> повторення агресивних реакцій <=> застосування варіанта вирішення проблеми за допомогою агресії на рівні міжособистісних контактів <=> підкріплення агресивних звичок <=> нерозвинуті соціальні та навчальні вміння <=> фрустрація.

Учені констатують, що дитина, яка зникає до сцен убивств, агресивності, насильства та крові на екрані телевізора чи монітора комп'ютера, має більше шансів вирости менш чутливою до чужого горя і болю, більш цинічною, агресивною і жорстокою, ніж інші діти, в яких або зовсім немає можливості займатися комп'ютерними іграми, або вони віддають перевагу іграм пізнавального характеру.

Згідно з численними дослідженнями дитяча агресивність є однією з розповсюджених форм порушень поведінки. Вона проявляється у вигляді неслухняності, роздратування, жорстокості та протесту.

Основними причинами прояву агресивності у дітей є такі:

- бажання привернути до себе увагу однолітків, батьків та інших дорослих;
- прагнення отримати бажаний результат;
- бажання бути лідером (або найсильнішим);
- захист і помста;
- бажання принизити іншого з метою продемонструвати свою силу.

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей, виокремлюють такі характеристики:

- недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- низький рівень саморегуляції;
- низькі навички ігрової діяльності та взаємодії з іншими дітьми;
- занижена самооцінка;
- труднощі у комунікації з однолітками;
- висока збудливість нервової системи з різних причин (унаслідок травм, хвороб тощо).

Науковці розглядають декілька варіантів розвитку агресивності.

Перший варіант – ситуація занадто упереджених батьків. Постійно досягаючи потрібного результату за допомогою агресії, дитина виробляє стереотип агресивної поведінки. Тільки-но батьки не встигли виконати якусь її вимогу, дитина починає кричати, тупотіти ногами, бити своїх батьків, проявляти фізичну агресію. У процесі дорослішання стереотип агресивної поведінки у таких дітей переростає в якість особистості, що може у подальшому бути небезпечним як для самої дитини, так і для людей, які її оточують.

Другий варіант – батьки емоційно не сприймають дитину, ставляться до неї зневажливо або негативно (хлопчики особливо чутливо реагують на відсутність уваги з боку матері). Це породжує страх, агресію.

Діти у розмовах та іграх намагаються копіювати поведінку дорослих, уявляючи її зразковою, але більшість батьків таку поведінку власної дитини сприймають негативно, причому дорослі не завжди усвідомлюють неприйнятні форми власної поведінки, і коли бачать її з боку – різко негативно на них реагують. У такому разі найбільше страждають діти, оскільки вони копіюють батьківську поведінку, отримуючи за це осуд, погрози та покарання.

У підлітковому віці діти намагаються позбавитися залежності від батьків і поводитися максимально самостійно. У власній поведінці вони ідентифікують себе вже не з батьком та матір'ю, а з іншими значущими для себе людьми, наприклад із старшими друзями. І якщо така ідентифікація викликає агресивність дитини, вона може поводитися деструктивно у стосунках з батьками, протистояти їм ще більше. Такі діти більш охоче спілкуються з однолітками, навіть з малознайомими людьми, ніж з батьками, до яких намагаються не звертатися за допомогою без особливої потреби.

Як відомо, багато вчених розглядає період від 13 до 16 років як багаторічну вікову кризу. У дітей з'являється низка переживань:

почуття самотності і відторгнення від оточення, втрата цілісності світу, невідповідності власного реального «Я». Крім того, загострюється прагнення позбутися залежності від батьків, сформувати власні погляди і досягти цілковитої самостійності в ухваленні рішень і виборі поведінки. Це дуже складний період у житті сім'ї. Дорослі повинні зрозуміти, що підліток для того, щоб навчитися комунікативності, повинен більше часу проводити серед однолітків. Серед реальних людей і в реальних ситуаціях підлітки вчать долати життєві труднощі: вирішувати психологічні проблеми, переборювати страх, ревності чи ворожість, формувати моральні уявлення, вчитися конструктивно з'ясовувати стосунки. Для дитини, яка подорослішала, батьки повинні залишатися добрими друзями, надійним тилом. Підліток має бути впевненим, що за потреби йому є до кого звернутися, обговорити складні ситуації, запитати поради, але діяти він повинен сам.

Сучасний підліток може реалізувати свою агресію *двома засобами* або поводитися відкрито, одержуючи «життєві уроки» і досвід. Діючи так, він або зможе добитися авторитету, престижу й самореалізації, або, навпаки, «зламатися», поповнивши когорту осіб з девіантною поведінкою. Або, приховуючи справжній психоемоційний стан, він може вдавати із себе слухняну дитину, що буде об'єктивно заважати йому бути активним, сильним, мужнім і досягати поставлених цілей, тому штучно придушена енергія буде проявлятися у неврозгах і психічних захворюваннях.

Цікавою є ситуація, яку констатують у практиці виховання. Якщо у сім'ї двоє дітей, особливо підлітків однієї статі, то, як правило, одна з них обирає перший шлях, а інша – другий.

Фактори, які сприяють росту агресивності у підлітків:

1) ендокринний сплеск, зумовлений процесами статевого дозрівання, та пов'язане із цим збільшення в організмі статевих гормонів, головним чином тестостерону у хлопчиків, що сприяє підвищенню агресивності;

2) органічні ураження головного мозку – травми, перенесені менінгіти;

3) ставлення до дитини в школі, дорослих, батьків, однолітків.

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітка дає *аналіз його мотивації*. Помітну роль у ній відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, пов'язана з цими емоціями, виражається у бійках, образах, тілесних ушкодженнях, пошкодженні або знищенні майна, часом в убивствах чи зґвалтуванні.

Саме така поведінка часто виглядає як найбільш переконлива модель, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. При цьому особливо недостатньо вмотивована агресивна поведінка є прямим проявом генетичного неблагополуччя індивіда, хай навіть і не вираженого в хромосомній аномалії.

|| 2.3. РУЙНІВНІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ: ВАНДАЛІЗМ, ГРАФІТІ

Підліткова агресія – найчастіше наслідок загальної озлобленості й зниженої самоповаги в результаті зазнаних життєвих невдач і несправедливостей (кинув батько, погані оцінки в школі, відрахували зі спортивної секції тощо).

Витончену жорстокість нерідко проявляють також жертви гіперопіки, діти розпечені батьками, які не мали в дитинстві можливості експериментувати й відповідати за свої вчинки; жорстокість для них – своєрідний сплав помсти, самоствердження й одночасно самоперевірки: «Мене всі вважають слабким, а я от що можу!»

Підліткові та юнацькі акти вандалізму й жорстокості, як правило, здійснюються спільно, у групі. Наразі розвиток вандалізму, зокрема у підлітковому віці, є гострою проблемою людства.

Сучасний Тлумачний психологічний словник трактує «**вандалізм**» як одну з форм руйнівної поведінки людини, бездумне знищення культурних і матеріальних цінностей.

Історичне тлумачення слова «вандалізм» – дикий, безжалісний грабіж, варварство. Це значення пов'язано з історією виникнення цього терміна, що відсилає до східно-германського племені вандалів, які розграбували Рим у червні 455 р. Тоді загарбники забрали з Риму велику кількість коштовностей і творів мистецтва. Уперше вандалізм у сучасному його значенні був використаний у часи Великої Французької революції (у 1794 р.) членом Конвенції Генеральних Штатів абатом Анрі Грегуаром, який виступив з «Доповіддю про руйнування, які завдаються вандалізмом, і засобах їх запобігання», закликаючи найсуворішим чином припиняти знищення пам'ятників мистецтва, зокрема маючи на увазі такі дії армії молоді Французької республіки. У XIX ст. вандалізм визначали як пошкодження чи знищення творів мистецтва чи пам'ятників архітектури. Зокрема, такі згадування про вандалізм містилися у 1846 р. у роботі графа де Монталамбера, в якій автор засуджував пошкодження католицьких церков.

У межах соціально-психологічних та соціологічних досліджень «вандалізм» трактується дуже широко: від засмічування території

до погромів магазинів та інших приміщень. Складність у трактуванні цього поняття пов'язується із відмінностями в індивідуальних, групових і соціальних нормах розуміння деструктивності руйнівної поведінки для суспільства.

Вандалізм вважають переважно чоловічим феноменом. Більшість актів вандалізму здійснюється молодими людьми у віці до 25 років. Пік вандалізму припадає на підлітковий вік. Вандалізм посідає суттєве місце в структурі кримінальної активності підлітків 13–17 років.

За даними соціальних досліджень, образ підлітка-вандала у суспільній свідомості виглядає так:

– примітивна істота з відхиленнями в розумовому і психічному розвитку;

– низький соціальний статус у сім'ї.

– дослідження не виявили кореляції між схильністю до вандалізму та належністю до певного соціального прошарку;

– рівень інтелектуального розвитку вандалів майже такий, як і в інших підлітків, однак вони, як правило, слабо встигають у школі;

– більшість злісних вандалів перебуває в гострій кризовій ситуації.

Безцільність, бездумність і, на перший погляд, невмотивованість такої руйнівної поведінки людини зумовили в межах соціально-психологічних досліджень процес вивчення мотивів вандалізму. На основі домінуючого мотиву окреслились різні класифікації вандалізму. Розглянемо класифікацію англійського дослідника С. Коена.

Вандалізм як нажива. Головна мета такого вандалізму – отримання матеріального прибутку. Він є дуже поширеним у часи, коли країна перебуває у стані економічної кризи, коли відбувається розшарування населення на дуже багатих та дуже бідних. Профілактика – підвищення соціально-економічного рівня життя усіх громадян.

Тактичний вандалізм. Руйнування матеріальних і духовних цінностей використовується як тактичний засіб для досягнення інших стратегічних цілей (наприклад, щоб не допустити зниження цін, знищуються партії відповідних товарів).

Ідеологічний вандалізм є таким тоді, коли руйнівник переслідує соціальні чи політичні цілі, а об'єкт руйнації має яскраво виражений символічний зміст (наприклад, після революції 1917 р. у контексті комуністичної ідеології, яку принесла революція, відбувалось масове руйнування церков і соборів).

Вандалізм як помста, що здійснюється у відповідь на реальну чи вигадану образу або приниження.

Вандалізм як гра, що розглядається вандалом як можливість підняти власний статус у групі підлітків (однолітків) за рахунок демонстрації сміливості, сили у різноманітних ситуаціях руйнації.

Злісний вандалізм – мотивований почуттями ворожості, неприязні, заздрощів до інших людей та отримання задоволення від заподіяння шкоди.

Іншу класифікацію вандалізму розробив *Д. Кантер* на основі домінування інших мотивів руйнування. З попередньою класифікацією перегукуються два типи: *вандалізм як помста* та *як нажива*. Крім них, додається ще 5 типів:

Вандалізм як вияв гніву – руйнівні дії мотивуються почуттями образи, нездатності досягти чогось, можуть бути спробою подолати процес, як негативна копінг-стратегія.

Вандалізм як вияв процесу нудьги супроводжується бажанням розважитись, відчути нові враження, гострі переживання, пов'язані із заборною і небезпекою.

Вандалізм як вияв дослідницького інстинкту – метою руйнування є цікавість, бажання побачити, як працює механізм чи система, як реагуватимуть дорослі. Переважає у дитячому віці.

Вандалізм як естетичне переживання – руйнування може супроводжуватись різними візуальними та звуковими образами, що, в свою чергу, може викликати позитивні переживання.

Вандалізм як екзистенціальне дослідження – як засіб дослідження можливостей власного впливу на оточення та суспільство, засіб самоствердження, привернення уваги (наприклад, вчинок Герострата, що спалив храм задля власної слави).

Однією з форм девіантної поведінки і вандалізму є *графіті*.

Термін «графіті» в перекладі з італійської означає «нашкрябаний; накреслювати лінії, писати каракулі». Раніше цей термін використовувався науковцями історіографії у контексті стародавніх написів на культових спорудах (київські графіті XI–XII ст., давньоруські графіті).

Наразі термін «графіті» означає будь-який недозволений напис чи знак, зроблений у будь-який спосіб на об'єктах суспільної і приватної власності. У сучасному світі графіті є однією з найбільш поширених форм вандалізму, що завдає значних фінансових і матеріальних збитків у всіх країнах.

Графіті належить проміжне місце між допустимими суспільством ритуальними руйнаціями в певних місцях і ситуаціях (карнавали, ярмарки, свята) і тими видами поведінки, яка є проявом девіантної, – вандалізмом. Порівняно з іншими різновидами вандалізму і

насильницькими злочинами графіті – це дрібні, незначні, відносно безпечні прояви девіантної поведінки. Проте дрібні форми агресії, до яких належить графіті, отримуючи процес підкріплення, може мотивувати більш складні девіації. Таким чином, графіті виражає деструктивні, руйнівні імпульси людської природи і сприяє засвоєнню агресивних зразків поведінки. *Це є негативною стороною графіті. Позитивна сторона графіті*, на думку психологів, полягає у позитивних соціальних функціях, які останні виконують. Настінні малюнки і написи – різновид комунікації, що не має суспільних обмежень через анонімність. Тому це ефективний спосіб вираження прихованих особистих установок, конфліктів і проблем.

Дослідження показують, що графіті є дуже неоднорідним явищем – від дитячих каракулів до політичних гасел. Тому існує низка класифікацій графіті. У зв'язку з недостатньою кількістю досліджень феномену графіті їх класифікації не є чіткими та обов'язковими. Вони допомагають зрозуміти їх суть і природу.

Класифікація на основі критерію кількості учасників (автори Е. Ейбл, Б. Беклі):

– *публічні графіті* – це написи і малюнки, зроблені на зовнішніх частинах будівель, парканів, на деревах, в метро наприклад, являють собою повідомлення щодо групової ідентичності;

– *особистісні графіті* розміщуються переважно на внутрішніх стінах будівель і виражають особисті установки, емоційні стани й внутрішньоособистісні конфлікти. До цієї групи графіті відносять написи, зроблені в туалетах, громадських місцях, на столах і партах.

Класифікація на основі критерію змісту написів (автор М. Кокорев):

– *змістовні графіті* – написи, що містять експліцитне повідомлення різної тематики;

– *руйнівні графіті* – з'являються переважно на рекламних плакатах і стендах; це знаки, що порушують цілісність і зміст офіційного повідомлення чи образу, це можуть бути підмальовування рогів чи вусів, розфарбовування, приписування літер;

– *написи, зроблені в стилі «хіп-хоп»*, що належить до відповідної молодіжної субкультури, яка виникла на початку 70-х років у Нью-Йорку й охоплює різні стилі музики і танців (реп, брейкдансінг) та настінний живопис – графіті, виконані переважно пульверизатором з фарбою; найбільш поширений вид графіті у стилі хіп-хоп – автографи, динамічні розчерки, прикрашені символами та різнокольорові картини.

Графіті громадського транспорту (автор В. Седнів):

- *ідентифікуючі написи:* імена, прізвиська, місця проживання, цілі та місця поїздки, номери телефонів;
- *асоціальні написи:* нецензурні слова і символи на чийсь адресу і без адреси;
- *символічні графіті,* що стосуються популярних музичних груп та виконавців, назви фірм, що виробляють одяг, взуття, техніку, апаратуру тощо.

2.4. АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ: ОЗНАКИ, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ

Адиктивна поведінка – це поведінка людини, якій притаманне прагнення втекти від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин або постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою виникнення та підтримання інтенсивних емоцій. Така поведінка передуює виникненню фізичної залежності, але стадія зловживання у випадку хімічних і нехімічних адикцій може бути стадією психологічної залежності. Механізми формування, розвитку, діагностики, профілактики, лікування та реабілітації хімічних і нехімічних залежностей вивчає наука адиктологія.

Безпосередньо слово «*addictus*» означає «засуджувати вільну людину до рабства за борги», тобто адикт (залежна особистість) – це особа, пов'язана боргами. Традиційно залежна поведінка у літературі асоціюється з поняттям адикції або адиктивним типом девіантної поведінки. Дослівно «адикція» це «залежність». Залежність обмежує можливості людини, є головною перешкодою до саморозвитку та самореалізації особистості.

Риси адиктивної особистості:

- легка навіюваність;
- інфантильність;
- некритичність;
- прогностична некомпетентність;
- ригідність;
- неконформність, неадаптивність поведінки та суджень;
- жага гострих відчуттів, незвичайних переживань, схильність до ризику, епатажність;
- бажання нетривіальних способів досягнення задоволення;
- погана адаптація до звичайних ситуацій;

- високий рівень пошукової активності у сфері девіантних інтересів;
- незалежність у недевіантних сферах діяльності, що поєднується з прагненням звинувачувати оточуючих і із залежністю у сфері адикції;
- поєднання зовнішньої соціабельності зі страхом перед стійкими міжособистісними контактами;
- прагнення уникати відповідальності під час ухвалення рішень;
- прагнення говорити неправду;
- тривожність;
- максималізм;
- егоцентризм;
- прихований комплекс неповноцінності, що поєднується із зовні проявляють перевагою;
- схильність звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні;
- стереотипність, повторюваність поведінки.

Для віднесення людини до залежного типу достатньо п'яти з перелічених нижче ознак:

- нездатність ухвалювати рішення без порад інших людей;
- готовність дозволяти іншим ухвалювати важливі для неї рішення;
- готовність погоджуватися з іншими зі страху бути відкинутим, навіть якщо вони не мають рації;
- труднощі розпочати будь-яку справу самостійно;
- готовність добровільно виконувати принизливі або неприємні роботи з метою отримати підтримку та любов оточуючих;
- уникання самотності;
- почуття спустошеності або безпорадності, коли обривається близький зв'язок;
- страх бути відкинутим;
- легка уразливість до найменшої критики або несхвалення зовні.

Формування залежної (адиктивної) поведінки може відбуватися за *п'ятьма механізмами*: делінквентним, адиктивним, патохарактерологічним, психопатологічним та на базі гіперздібностей. У підґрунті більшості з них лежить психічний інфантилізм, який проявляється у вигляді протесту або епатажу (у разі делінквентного типу); як пошук заспокоєння та задоволення поза реальним світом (для адиктивного типу), у вигляді неконтрольованості та незрілості реакцій (для патохарактерологічного та психопатологічного типів) або у вигляді витіснення (на базі гіперздібностей).

Відповідно до міжнародної класифікації психічних і поведінкових розладів 10-го перегляду діагностують цілу низку форм поведінки, які можна віднести до залежних:

– психічні та поведінкові розлади внаслідок уживання психоактивних речовин (алкоголю, опіоїдів, каннабіноїдів, седативних і снодійних речовин, кокаїну, стимуляторів, галюциногенів, тютюну, летючих розчинів);

– поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними розладами та фізичними факторами (розлади прийому їжі: нервова анорексія та нервова булімія; зловживання речовинами, які не викликають залежності: антидепресантами, проносними, анальгетиками, засобами зниження кислотності, вітамінами, стероїдами або гормонами);

– розлади звичок і потягів: патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), патологічні підпали (піроманія), патологічне злодійство (клептоманія), трихотиломанія тощо.

Загалом адикції можна поділити на **хімічні** та **нехімічні**. До хімічних традиційно відносять уживання певних психоактивних речовин. Ц. П. Короленко виділив такі *нехімічні адикції*: азартні ігри (гемблінг), адикція відносин, сексуальна, любовна адикції, адикція уникнення, роботоголізм, адикція до витрат грошей, ургентна адикція, а також проміжні форми адикції, наприклад, адикцію до їжі (переїдання та голодування), що характеризуються тим, що при цій формі задіюються безпосередньо біохімічні механізми. Крім перелічених, до нехімічних адикцій відносять різноманітні комп'ютерні залежності або інтернет-залежності, адикцію вправ (спортивну), духовного пошуку тощо.

Серед комп'ютерних залежностей, які останніми роками істотно поширилися серед дітей, виділяють такі:

– онлайн-гемблінг – надмірна захопленість індивідуальними та/або мережевими онлайн-іграми;

– онлайн-лудоманія – надмірна захопленість азартними іграми;

– кіберкомунікативна залежність – спілкування в чатах, блогах, участь у телеконференціях, що може призвести до заміни реальної взаємодії віртуальною;

– кіберсексуальна залежність – непереборний потяг до обговорення сексуальних тем на еротичних чатах «для дорослих», відвідування порнографічних сайтів і заняття кіберсексом;

– секстінг – фотографування себе в голому вигляді на камеру телефону з подальшим пересиланням знімків друзям через MMS-повідомлення;

– нав'язливий веб-серфінг, блукання у всесвітній мережі; інформаційний пошук у віддалених базах даних (читання інформації на форумах і блогах, перегляд інформації в різних форматах тощо);

– відвідування сайтів агресивної (таких, які пропагують ксенофобію чи тероризм) або аутоагресивної спрямованості (кіберсуїцид, on-line суїцид, суїцидальні договори, інформаційні ресурси про застосування засобів для суїциду з описом дозування та ступеня їх летальності);

– гаджет-адикція – пристрасть володіти конкретним мобільним приладом або пристроєм, що має вихід в Інтернет: стільниковим телефоном, смартфоном, комунікатором, міні-комп'ютером, КПК, і залежність від його використання;

– кібер-хуліганство – інформаційні атаки через Інтернет (кібербулінг, кібергрумінг, гриферство тощо).

У розвитку адиктивної поведінки найчастіше виділяють такі три *механізми*:

1) адиктивну соціалізацію – призводять недостатній соціальний контроль, психологічний інфантизм, алкогольна сім'я;

2) диссоціальний механізм – опортуністична орієнтація особистості, адаптація в антисоціальній групі, поінформованість про психоактивну дію певних речовин;

3) інтегрувальний механізм – наявність особистісних конструктів, які дезінтегрують психічну діяльність.

Одним із *провідних механізмів закріплення* адиктивної поведінки є перенесення емоційного ставлення з живого об'єкта на неживий або, навпаки, наприклад, наркоман вступає в емоційні стосунки з наркотичними речовинами, що підкріплюється їх впливом на його організм.

До *чинників ризику* адиктивної поведінки належать різні несприятливі умови: нестабільна соціальна й економічна ситуація, деформація цінностей або зміна їх ієрархії, відсутність умов самореалізації, насильства, втрата членів сім'ї, розлучення батьків, втрата ними роботи або здоров'я, відсутність у родині любові й поваги, аморальний спосіб життя тощо.

Зазначимо, що переважна більшість варіантів адиктивної поведінки в підлітковому віці належить до групових, при цьому часто вони не можуть існувати поза групою або колективом та успішно коригуються ізоляцією дитини від відповідної групи. Більшою мірою цей характерно для прийому алкоголю, інгалянтів, препаратів конопі, психостимуляторів і галюциногенів. Але коли в разі розпаду групи (арешт постачальника, переїзд на інше місце проживання

тощо) підліток самостійно починає шукати інші джерела наркотиків, це свідчить про індивідуальну психологічну залежність, що вже сформувалася. У підґрунті формування групових різновидів девіантної поведінки лежить принцип групового тиску й низької толерантності до нього.

Хімічні адикції. Алкоголізм як захворювання у підлітків зустрічається не дуже часто, оскільки воно розвивається протягом певного проміжку часу і «не встигає» сформуватися до повноліття. Але рання алкоголізація призводить до формування алкоголізму до 20–22 років. *Рання алкоголізація* – це знайомство зі спиртним до 16 років і регулярне його вживання. Зазвичай перше знайомство з алкоголем відбувається під впливом найближчих родичів, друзів та знайомих. Найчастіше ранній алкоголізм формується в нестійких і епілептоїдних психопатів. У нестабільних психопатів його формування відбувається повільно. У разі епілептоїдної психопатії після перших тяжких сп'янінь з агресією та аутоагресією можна пробудити компульсивне прагнення пити «до відключення».

Підвищеним *фактором ризику* зловживання алкоголем і наркотиками у дітей є батьки-алкоголіки або наркомани. Найголовнішим фактором вважаються асоціальні сім'ї з пияцтвом, кримінальними схильностями батьків і жорстоким стосунками всередині сім'ї. Певні особливості батьківського виховання в зоні «нормальних» родин теж можуть сприяти розвитку адиктивної поведінки.

У разі виховання батьками дитини за типом гіпопротекції з емоційною холодністю, аж до емоційного відкидання (виховання за зразком «Попелюшки»), підліток шукає підтримки у вуличних компаніях. Засвоєні в родині уявлення про життя та його цінності (асоціальна поведінка, зловживання спиртним, принципи на кшталт «У кого сила, той і має рацію» тощо) підлітки переносять у вуличну групу, утворюють своє асоціальне або криміногенне середовище. Дурманні речовини служать головним способом розваг у таких групах.

Гіпопротекція з боку батьків може поєднуватися з хорошим емоційним контактом з дитиною (батьки люблять її, хоча і не займаються вихованням). Така форма виховання часто спостерігається в забезпечених сім'ях, де батьки цілковито присвячують себе роботі й кар'єрі. У цьому випадку у дитини не формуються звички організовувати та планувати свою поведінку. Переважають імпульси, відсутні уявлення про те, що «хочу» має бути на другому місці після «треба».

Гіперпротекція у вихованні теж може стати підґрунтям для формування залежної поведінки. У разі гіперпротекції з домінуванням,

коли дитину надмірно опікують і контролюють, стежать за кожним кроком і все за неї вирішують, пригнічують найменшу самостійність, може виникати гіпертрофована реакція емансипації в підлітковому віці. Підліток виходить з-під контролю батьків, стає некерованим, або у нього формується пристосовницький, конформний тип особистості, залежний від впливу навколишнього мікросередовища або від лідера, більш активного, ніж він сам. Асоціальні групи приваблюють таких підлітків тим, що там вони відчувають психологічну захищеність, відсутність тиску з боку батьків. Крім того, виховання в умовах високої моральної відповідальності може передувати нервовим зривам, формуванню комплексу меншовартості в разі невдач. У підлітка виникає страх перед ситуацією напруженості чи випробування, що в подальшому може стати поштовхом до вживання певних хімічних речовин.

Гіперпротекція з потуранням у виховній практиці батьків полягає в тому, що дитину безмірно балують, поспішають задовольнити найменше бажання, без упину захоплюються її як справжніми здібностями, так і уявними талантами, позбавляють від усіляких труднощів, від необхідності самій чогось домагатися (виховання за типом «кумира сім'ї»), що сприяє формуванню егоцентризму, завищеної самооцінки, непереносимості труднощів і перешкод на шляху до задоволення бажань. Під час перших же зіткнень з реальністю такі підлітки відчувають фрустрацію, що викликає соціальну дезадаптацію.

Виховання, коли до дитині висуваються суперечливі вимоги, коли в сім'ї відсутні традиції, а норми поведінки є непостійними, не менш небезпечно для формування особистості дитини. Неконгруентність, тобто невідповідність слів батьків інтонації і міміки, що часто зустрічається в разі прихованого емоційного відкидання дитини, яка глибоко переживає цю ситуацію. Вона відчуває фальш відносин, розуміє, що є «зайвою», що її не люблять.

Негативні наслідки виникають у разі нестійкого емоційного ставлення (непослідовність, невмотивованість емоційних проявів, коли похвала або закиди залежать від настрою дорослих, а не від об'єктивної поведінки дитини) з боку батьків, особливо матері. Результатом є розуміння дитиною, що ставлення батьків залежить не від її поведінки, а від зовнішніх причин, обставин, часу тощо. У дорослому віці така людина часто використовує хімічні речовини з метою підняти настрою, якщо він «не хоче» підвищуватися сам по собі.

До факторів, які певною мірою *попереджають формування адиктивної поведінки*, належать такі: виховання в сім'ї з високими

моральними та/або релігійними принципами, правильні соціальні установки, відображені у відповідних правилах внутрішньосімейної поведінки, згуртованість сім'ї і позитивні відносини в ній, інтелектуально-культурна орієнтація життя в родині, емоційна близькість із членами сім'ї, повага до сімейних цінностей, прищеплені з дитинства навички правильного спілкування з людьми, цікавість до навчання і хороша успішність.

Найбільшу кількість дітей залучають до вживання тих або інших психоактивних речовин у підлітковому віці; приблизно половина підлітків перебуває на етапі *пошукового полінаркотизму*, вони намагаються «скоштувати» психоактивні речовини, які тільки можна дістати. Найбільш уразливими до дії наркотичних речовин є діти у віці 10–13 років, діти, які мали черепно-мозкову або пологову травму чи нейроінфекції, – у них психічна патологія розвивається швидше й більш агресивно.

У разі адиктивного варіанту вживання тих або інших психоактивних речовин головним мотивом є втеча від реальності в ілюзорний, суб'єктивно значимий і комфортний світ, тобто гедоністична мотивація, а типовим – феномен «прагнення гострих відчуттів». Залучення у вживання наркотичної речовини відбувається з метою виведення себе зі стану нудьги, байдужості, безрадісності.

Необхідною та достатньою умовою *діагностики хімічної залежності* є наявність таких основних феноменів:

- уживання психоактивних речовин посідає неналежно високе місце в ієрархії цінностей;
- втрачений контроль над дозою психоактивних речовин;
- уживання психоактивних речовин відбувається всупереч перешкодам, які виникають, протидії з боку оточення тощо;
- уживання психоактивних речовин супроводжується розвитком синдрому відміни.

Перші три критерії служать відображенням психічного компонента хімічної залежності, а останній відображає її фізичний компонент.

За даними різних авторів, кількість підлітків у віці від 11 до 17 років, які хоча б одноразово вживали наркотичні речовини, коливається від 36,6 до 65,1 %, алкоголь – від 46,4 до 93,2 %, тютюн – від 37,9 до 75,0 %.

Відбувається зниження віку, коли дитина вперше вживає психоактивні речовини. Середній вік, коли молодь починає вживати алкоголь, становить 13–14 років, у мегаполісах цей вік ще нижче. П'ють алкогольні напої (включно з пивом) щодня або через день

третина юнаків і 20 % дівчат. Найчастіше молодь уживає пиво (за різними даними, від 2/3 до 3/4 підлітків).

Перші епізоди куріння припадають на вік 11–12, перші куштування наркотичних речовин – 14–15 років, найчастіше наркомісткими засобами стають канабіноїди.

Формування наркоманії в ранньому підлітковому віці відбувається значно повільніше, ніж у більш пізньому. Хаотичний, нерегульований прийом наркотиків без прояву ознак залежності може спостерігатися протягом 2–3 років. Це зумовлено низкою причин:

- часто вживаються дешеві наркотики з низьким ефектом ейфорії, що віддаляє момент, коли відбудеться усвідомлений вибір того препарату, який дає «справжній кайф», після чого починається індивідуальний пошук бажаного «правильного» засобу;

- нерегулярність прийому, зумовлена браком грошей і сприятливих умов для вживання психоактивних речовин;

- безладність чергування речовин різних груп, початкова полінаркотизація, що чергується з прийомами спиртного, через це потяг до сп'яніння спершу є недиференційованим, спрямованим на деякий загальний стан оглушення, «балдьож».

Швидке (як у дорослих) становлення хімічної залежності спостерігається, якщо наркотизація почалася в 15–16 років. Хімічна залежність у підлітковому віці має такі особливості: нечіткість симптоматики наркотичної залежності; ознаки, які визначаються ситуацією, а не станом хвороби; невизначеність кордонів синдромів та етапів хвороби, що не дозволяє виділити стадії залежності; більш висока питома вага т. н. непсихотичних розладів поведінки, які виступають еквівалентом того або іншого наркологічного синдрому; наявність специфічних вікових синдромів; швидкі темпи десоціалізації; своєрідність трансформації особистості під впливом хронічної інтоксикації.

На етапі перших проб наркотиків і токсикантів у дітей значно частіше, ніж у дорослих, спостерігаються тривале існування побічних реакцій (блювання, нудоти, запаморочення, головного болю тощо). У разі прийому опіатів (особливо героїну) підлітки використовують зазвичай два способи вживання: інтраназальний (частіше зустрічається на початкових етапах зловживання) і внутрішньовенний. У підлітковому середовищі існує міф, що інтраназальне споживання героїну «менш небезпечне», «не призводить до передозування», «не дає ломки». Суб'єктивне сприйняття стану героїнової (опійної) інтоксикації у підлітків є менш диференційованим, ніж у дорослих. Вони не можуть описати етапи інтоксикації, оперують загальними категоріями, не можуть виокремити, які феномени

виявляються найбільш приємними. Клінічно героїнове сп'яніння у підлітків може супроводжуватися як тривалою седацією, так і ейфорією з посиленням рухового та мовленнєвого компоненту, коли в стані «кайфу» підлітки переміщуються, чинять протиправні дії, спілкуються між собою тощо.

Зазначимо, що така класична ознака хронічної внутрішньовенної наркотизації, як сліди ін'єкцій по ходу вен, «доріжки» – результат склерозування вен через флебіти, нині у підлітків-наркоманів спостерігається далеко не завжди. Підлітки, як правило, використовують інсулінові шприци, що мінімально травмують шкіру та вени порівняно зі звичайними.

У підлітковому віці є великою кількістю осіб, які зловживають стимуляторами і галюциногенами. Із стимуляторів, крім «традиційних» препаратів ефедрину (зокрема, ефедрону), найчастіше зустрічаються синтетичні наркотики амфетамін і його похідні («спіди» від англ. speed – швидкість), похідні фенілпропаноламіну (діючої речовини засобу від нежиті «Колдакт» і подібних до нього), МДМА та близькі за хімічним складом засоби («екстазі»), кокаїну в формі інтраназально-вдихуваного кокаїну гідрохлориду і креку – карбонату кокаїну, який курять.

Із галюциногенів найчастіше використовуються ЛСД, часто у вигляді так званих «марок» – шматочків перфорованого паперу, просочених розчином наркотику, галюциногенні гриби, що містять псилоцибін, холінолітик циклодол, засіб для внутрішньовенного наркозу кетамін (калліпол) і феніклідін. Прийом «екстазі» в дозах близько 150 мг викликає не лише стимулюючий ефект, а і «збої» свідомості, розлади схеми тіла, розлади сприйняття із зоровими ілюзіями і галюцинацій.

Для підлітків із хімічними залежностями є характерним одночасне вживання різних наркотиків, що призводить до розвитку полісубстантної залежності.

Уживання психоактивних речовин у підлітковому віці далеко не в усіх випадках закінчується формуванням хімічної залежності. Прогноз є кращим у разі ранньої алкоголізації та істотно гіршим у разі вживання наркотичних речовин, причому чим більш наркогенною виявляється психоактивна речовина, тим гіршим буде прогноз. До 20–30 % дітей припиняють споживання наркотиків без медичної допомоги. Але шанси зменшуються з вищими наркогенністю психоактивної речовини, інтенсивністю споживання, тривалістю періоду наркотизації та преморбідних особливостей особи, що спонукають до початку споживання і його продовження.

I. Маркс запропонував такі критерії для діагностики поведінкових (нехімічних) залежностей:

- спонукання до контрпродуктивної поведінкової діяльності (= потяг);

- наростання напруги, поки діяльність не буде завершена;

- завершення цієї діяльності негайно, але ненадовго, знімає напругу;

- повторний потяг і напруга через години, дні або тижні (= симптоми абстиненції):

- зовнішні прояви є унікальними для цього синдрому адикції;

- подальше існування визначається зовнішніми та внутрішніми проявами (дисфорія, туга);

- гедоністичний відтінок на ранніх стадіях адикції.

Спільними для нехімічних залежностей є високий ризик виникнення залежності від психоактивних речовин, а також схильність до суїцидальних думок, самоушкодження та делінквентної поведінки.

Симптоми **розладів харчової** поведінки (анорексія, булімія) часто вперше проявляються у ранньому підлітковому віці.

Анорексія – це розлад харчової поведінки, що характеризується навмисним зниженням маси тіла, що викликається та/або підтримується самим пацієнтом. Анорексію варто запідозрити, коли дитина, найчастіше дівчина, різко втрачає вагу, сильно переймається своєю вагою, вибором їжі, вмістом жиру в продуктах, калоріями та дієтами, відмовляється їсти разом з родиною та друзями, пропускає прийоми їжі, нервується, коли доводиться їсти в присутності інших людей; постійно говорить про те, що «погладшала», не дивлячись на те, що насправді тільки худне; активно займається спортом незалежно від погоди, втоми або травм; скаржиться на запори, болі в області живота, погану переносимість холоду, швидку втому та брак енергії; відмічає порушення менструального циклу або повну відсутність менструації; повідомляє про сухість шкіри, ламкість нігтів, випадіння волосся, тривале і погане загоєння ран; має пригнічений настрій, стає безініціативною, апатичною; уникає соціальних контактів, спілкування із сім'єю та друзями.

Булімія – це психологічний розлад, що супроводжується патологічно високим потягом до їжі. Люди, які страждають на булімію, регулярно думають про їжу, навіть відразу після її вживання, розмовляють про її користь чи шкоду, кількість калорій в тій чи іншій страві, при цьому відчувають гострий страх повноти. Булімію варто запідозрити, коли людина сильно переймається проблемою втрати ваги і фігурою, захоплюється дієтами і взагалі тим, що їсть; соромиться їсти

на людях; застосовує певні ритуали: їсть лише одне блюдо або ж їжу однієї харчової групи (наприклад, приправи), довго пережовує їжу, не дозволяє іншим торкатися до того, що їсть, тощо; надмірно споживає воду або інші некалорійні рідини; навмисно змінює режим дня так, щоб з'явився час для тривалого та об'ємного споживання їжі з подальшими процедурами «очищення»; намагається приховати раптове зникнення великої кількості їжі, з'являється безліч порожніх контейнерів з під їжі, порожні упаковки від проносних або діуретиків; часто відвідує туалет або ванну після їжі, після чого відчувається запах блювоти; носить мішкуватий одяг з метою приховати фігуру; скаржиться на порушення роботи шлунково-кишкового тракту; відмічає порушення менструального циклу; повідомляє про сухість шкіри, ламкість нігтів, випадіння волосся, тривалі і погані загоєння ран.

Сьогодні виділяють групу **технологічних адикцій** – нехімічних (поведінкових) залежностей, які реалізуються за допомогою сучасних технологій. До цієї групи входять *інтернет-адикція, залежності від відеоігор, мобільних телефонів, перегляду телевізійних передач* тощо. У зв'язку зі збільшенням ролі сучасних технологій у нашому повсякденному житті в майбутньому слід очікувати зростання цього виду залежностей.

Розглянемо детальніше найбільш поширені поведінкові адикції. Ознаки, характерні для *гемблінгу*:

а) постійна залученість, збільшення часу, проведеного в ситуації гри;

б) зміна кола інтересів, витіснення колишніх мотивів ігровим, постійні думки про гру, переважання її уяві ситуацій, пов'язаних з ігровими комбінаціями;

в) «втрата контролю», що виражається в нездатності припинити гру як після великого виграшу, так і після постійних програвів;

г) стани психологічного дискомфорту, роздратування, занепокоєння, що розвиваються через порівняно стислі проміжки часу після чергової участі в грі, з нездоланим бажанням знову розпочати гру; такі стани за низкою ознак нагадують стан абстиненції у хімічно залежних, вони супроводжуються головним болем, розладами сну, занепокоєнням, поганим настроєм, розладами концентрації уваги;

г) поступове збільшення частоти участі в грі, прагнення дедалі більшого ризику;

д) періодично виникають стани напруження, які супроводжуються ігровим «драйвом», що долаються прагненням знайти можливість участі в азартній грі;

ж) швидко наростаюче зниження здатності чинити опір спокусі; коли вирішено раз і назавжди «зав'язати», у разі найменшої провокації (зустріч зі старими знайомими, розмова на тему гри, наявність поруч грального закладу тощо) гемблінг поновлюється.

Причинами виникнення гемблінгу вважаються неправильне виховання в сім'ї, участь в іграх батьків і знайомих, переоцінка значення матеріальних цінностей, фіксування уваги на фінансових можливостях, заздрість до більш заможних родичів і знайомих, переконання в тому, що всі проблеми можна вирішити за допомогою грошей.

Головними критеріями, що визначають початок *інтернет-адикції* у дитини, є такі:

- безпричинне збудження або млявість, часті та різкі перепади настрою від байдужості до неадекватної реакції на критику, зауваження, поради, значне емоційне відчуження;

- погіршення пам'яті, уваги;

- зниження успішності, систематичні прогули занять;

- обмеження спілкування з раніше значимими людьми: родичами, друзями чи коханою людиною, значна зміна кола спілкування, підозрілі контакти, телефонні дзвінки й зустрічі;

- відхід від участі в справах, які раніше були цікаві, відмова від хобі, улюбленої справи;

- пропажа з будинку цінностей або грошей, поява чужих речей, грошові борги дитини;

- просиджування біля комп'ютера у нічну пору;

- уживання їжі під час комп'ютерної гри;

- асоціювання себе з героями комп'ютерних ігор;

- дитина не уявляє, чим себе зайняти, коли комп'ютер не працює;

- конфлікти з батьками та їх шантажування у відповідь на заборону проводити час за комп'ютером;

- напади депресії, страху, тривоги.

Загалом тривала робота за комп'ютером негативно відбивається на багатьох функціях організму: нервовій діяльності, ендокринній, імунній та репродуктивній системах та органах і кістково-м'язовому апараті. Недотримання санітарних норм під час використання комп'ютера може стати причиною загального нездужання (сонливість або, навпаки, безсоння, швидка втомлюваність, головний біль, біль у ногах, зап'ястках, шиї, спині тощо); захворювань органів зору (швидка стомлюваність, відчуття гострого болю, свербіння, сльозливість, відчуття «піску» в очах, що супроводжують так

званий синдром сухого ока, розлади візуального сприйняття на дальній та близькій відстані); погіршення зосередженості та працездатності (неможливість сконцентруватися, дратівливість, втрата робочої точки на екрані, пропуски рядків, слів та інші помилки); захворювання опорно-рухового апарату (розвиток патологічних викривлень хребта, остеохондроз, зміщення або деформація міжхребцевих дисків тощо); захворювання рук (тендиніт, травматичний епікондиліт, хвороба Де Кервена, тендосиновіт, тунельний синдром зап'ястного каналу тощо); серцево-судинних захворювань (тромбоз, порушення кровопостачання головного мозку тощо); ендокринних захворювань (ожиріння та інші порушення обміну речовин); гіподинамії, захворювань органів травлення та алергічних реакцій організму.

За державними санітарними нормами праця на персональному комп'ютері може бути безперервною для учнів X–XI класів на 1-й годині занять до 30 хв., на 2-й годині занять – 20 хв., для VIII–IX класів – 20–25 хв., для учнів VI–VII класів – до 20 хв., для II–V класів – 15 хв. Навіть робота за комп'ютером не більше 1–2 год. зумовлює у 73 % підлітків загальну та зорову втому.

За даними корейських дослідників, у середньому учні-адикти старших класів перебували в мережі по 21,1 години на тиждень. У юнаків інтернет-адикція спостерігалася в 2,6 рази частіше, ніж у дівчат. Є дані, що проблемні інтернет-гемблери є ближчими до хімічно залежних осіб, ніж проблемні інтернет-геймери.

Виділяють чотири стадії розвитку психологічної залежності дитини від комп'ютерних ігор.

1. **Стадія легкого захоплення** – коли дитина один або кілька разів пограла у комп'ютерну гру, вона входить у смак, їй починають подобатися комп'ютерна графіка, звук, сам факт імітації реального життя або якихось фантастичних сюжетів. Дитина прагне повторити дії, які приносять задоволення, задовольняють потреби, тому прагнення ігрової діяльності набуває цілеспрямованості.

2. **Стадія захоплення.** Фактором, що свідчить про перехід дитини на цю стадію формування залежності, є поява в ієрархії потреб нової потреби – грати в комп'ютерні ігри. Гра в комп'ютерні ігри на цьому етапі має систематичний характер. Якщо немає постійного доступу до комп'ютера, можуть застосовуватись досить активні дії щодо усунення цієї перешкоди.

3. **Стадія залежності.** Залежність може оформлятися в одній з двох форм: *соціалізованій та індивідуалізованій*. Соціалізована форма ігрової залежності відрізняється підтримкою соціальних

контактів із соціумом (хоча переважно з такими ж ігровими фанатами). Ці гравці люблять грати за допомогою комп'ютерної мережі один з одним. Ця форма залежності є менш згубною для психіки, ніж індивідуалізована форма, коли дитина відривається від соціуму.

Стадія прихильності. Ця стадія характеризується згасанням ігрової активності, зрушенням психологічного змісту особистості в цілому в бік норми. Людина «тримає дистанцію» з комп'ютером, проте повністю відірватися від психологічної прихильності до комп'ютерних ігор не може. Це найтриваліша з усіх стадій, вона може тривати все життя. Людина може зупинитися у формуванні залежності на одній із попередніх стадій, тоді залежність згасає швидше.

Дитину приваблюють у грі:

- наявність власного світу, в який немає доступу нікому, крім неї самої;
- відсутність відповідальності;
- реалістичність процесів і повне абстрагування від навколишнього світу;
- можливість виправити будь-яку помилку шляхом багаторазових спроб;
- можливість самостійно ухвалювати будь-які рішення, незалежно від того, до чого вони можуть призвести.

Небезпечним для суспільства та подальшої долі дитини є *фанатизм* – сліпе, беззастережне слідування переконанням, особливо в релігійній, національній і політичній галузях; доведена до радикальності прихильність будь-яким ідеям, віруванням або поглядам, що зазвичай поєднується з нетерпимістю до чужих поглядів і переконань.

Характерні риси фанатика:

- чорно-біле мислення: правильним є все, що стосується ідеї, і неправильними всі сторонні думки;
- близьке й болісне переживання, бурхливі реакції на все, що стосується віри;
- наявність атрибутики віри, переслідування кумира;
- обстоювання своєї правоти, а не істини;
- агресія щодо оточуючих;
- втрата цікавості до колишніх хобі;
- сленг і ритуали, властиві предмету фанатизму;
- переконаність у власній правоті та почуття власної переваги;
- відлюдність або спілкування із «соратниками».

Фанатики є нестабільними в психологічному плані, асоціальними й агресивними. Вони не підкоряються нормам і правилам.

Їх часто описують фразою «ніби причинний, божевільний», для них є характерними гучна мова, різкі й експресивні висловлювання та погрози. Фанатик не бачить і не чує того, що поза його реальністю.

Відносно новим видом поведінкової залежності є **селфїт** (залежність від селфі). Поняття «селфі» вперше з'явилося на австралійських інтернет-форумах у 2002 р. та швидко отримало широку популярність завдяки розвиткові вбудованих функцій фотоапарату мобільних пристроїв. Фанати селфі можуть витратити години, щоб сфотографувати себе позбавленими будь-яких недоліків у зовнішності. Часто вони роблять десятки фотографій, поки не знайдуть найкращий ракурс або позу, дуже прискіпливо ставляться до найдрібніших дефектів, а потім ретельно відстежують «долю» опублікованих фото, а саме, кому вони сподобалися, хто і як їх коментує, скільки «лайків» вони отримали.

Виділяють три *види* найпоширеніших селфі-залежностей:

- 1) прикордонний селфіт – фотографування себе 2–3 рази на день без особливого бажання виставити знімки в соціальні мережі;
- 2) гострий селфіт – фотографування себе мінімум 3 рази на день і розміщення фото у соцмережах;
- 3) хронічний селфіт – фотографування в будь-який зручний момент з активним подальшим розміщенням знімків у соціальних мережах.

Отже, адиктивні варіанти поведінки серед дітей є поширеними та змінюються за своїми формами. Профілактичні дії щодо формування адиктивної поведінки слід спрямувати на молодший вік. Первинна профілактика має ефект у молодшому шкільному і навіть певною мірою в дошкільному віці. У підлітковому віці й у періоді юнацтва необхідно здійснювати вторинну та третинну профілактику.

|| 2.5. БУЛІНГ ЯК ПСИХОЛОГІЧНЕ І СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Булінг – це відносно новий термін для пересічного громадянина. Уперше в науковий обіг термін «булінг» був введений англійським журналістом Є. Адамсом на початку 90-х років ХХ ст. У багатьох країнах для визнання цього явища найчастіше використовується слово «мобінг», яке означає «групове явище, прояв агресії однієї групи проти іншої чи проти однієї особи».

Норвезький психолог Д. Ольвеус, багато років пропрацювавши над темою булінгу, у 1993 р. опублікував визначення терміну, що став загальноприйнятим серед молоді: булінг – «це навмисна систематично повторювана агресивна поведінка, що передбачає нерівність

соціальної влади або фізичної сили; булінг у світовій практиці визначається як прояв дискримінації дитини, що виражається у фізичних і психічних формах насильства».

Булінг – це, насильство, що має умисний характер і проявляється, як правило, у тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та/або психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними перевагами (фізичними, адміністративними, психологічними тощо), вчинюваних з певною, визначеною метою (залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння).

Булінг – це негативна агресивна поведінка умисного характеру, яка має високий ступінь суспільної небезпеки; здійснення тривалого фізичного або психологічного насильства, яке не має характеру самозахисту, з боку одного індивіда або цілої групи щодо іншого індивіда. З огляду на спільність ознак таких діянь та особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під статтю 127 КК України і кваліфікуватись як катування.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 № 2657-VIII визначає як це поняття, так і його головні ознаки.

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та/або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими **ознаками булінгу (цькування)** є такі:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Існують такі види булінгу:

- **фізичний** (штовхання, підніжки, зачіпання, побиття, стусани, ляпаси, нанесення тілесних ушкоджень);

– *психологічний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж);

– *економічний* (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей);

– *сексуальний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти);

– *кібербулінг* (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв).

За результатами дослідження, проведеного Фондом ООН ЮНІСЕФ у 2017 р., 67 % дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу, а 24 % дітей стали жертвами цього явища. Саме через розрив комунікації поколінь 48 % дітей, відповідно до того ж опитування ЮНІСЕФ, ніколи не розповідали про випадки насилля у школі, а 25 % говорили про це не з дорослими (з другом чи братом/сестрою).

З тих, що мовчать, 40 % соромляться про це говорити, а 22 % вважають, що це нормальне явище. При цьому, 44 % із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через острах піддатися аналогічному знуцанню.

Булінг у середовищі неповнолітніх виявляється через різні акти фізичного або психологічного насильства та утисків, зазнаних дітьми, з боку інших дітей. Це можуть бути систематичні глузування, що відображають якісь особливості зовнішнього вигляду або особистості потерпілих; псування їхніх особистих речей, заштовхування під парту, вимагання грошей і відверті знуцання, що принижують почуття людської гідності.

Відповідно до статистичних та соціологічних досліджень зарубіжних учених шкільний булінг зазнають від 4 % до 50 % дітей. За даними опитування дітей на сайті KidsPoll, у 15 % булінг мав системний характер. Постійно займаються булінгом близько 20 % дітей.

В Україні 80 % дітей до 15-ти річного віку зіштовхувались з проявами цькування – чи як спостерігачі, чи як жертви, чи як ініціатори переслідувань, а близько 8 % є хронічними жертвами, тобто піддаються булінгу декілька разів на тиждень.

Більшість причин формування терору в дитячому колективі можна об'єднати у три групи:

1) зовнішні (вплив дорослих – учителів, батьків);

2) поведінкові (дитина проявляє/не проявляє активність, яку від неї очікує більша частина класу, – відмінник, підлиза, ябеда, двічник, занадто активний/пасивний, експресивний/відлюдний);

3) особисті (фізичні чи психологічні особливості дитини – вади розвитку, колір шкіри чи волосся, майнові можливості дітей).

Зазвичай вважається, що мотивами формування різних форм приниження дітей є побудова ієрархічної вертикалі в колективі (включно із самоствердженням та боротьбою з конкурентами), загострене відчуття справедливості (у тому числі – заздрість, помста, неприйняття окремих осіб) чи реалізація своїх садистських/мазохистських схильностей.

Серед причин насильства серед дітей у дитячих колективах – *нерівність, нетолерантність і популяризація насильницьких моделей поведінки, проблеми сімейного виховання, проблеми шкільної системи, біологічно-вікові особливості дитини.*

Базовою причиною цькування серед дітей є загальна *нерівність* людей. Ідеться не лише про вертикальну, але й про горизонтальну нерівності, тобто не лише про майнову чи статусну нерівність, але й про нерівність фізичну, інтелектуальну, за рівнем здоров'я, за місцем проживання, за рівнем освіти, за кольором шкіри тощо. Більш того, для людства як такого є властивою нерівність можливостей. Однак ще більшою проблемою є не стільки сама нерівність, скільки *нетолерантність суспільства до відмінностей*, які в ньому існують. Нездатність суспільства, батьків і вчителів усвідомити індивідуальні особливості кожної людини передається дітям.

Для більшості ініціаторів шкільного терору поштовхом для здійснення насильства є не бажання здійснити агресію (це зустрічається лише у схильних до садизму дітей), визначальним є нерозуміння цінності інших. Булінг формується через дегуманізацію жертви. У розумінні булерів жертва – завжди «лох», який не заслуговує на повагу. Це дозволяє кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії.

Сім'я є основним джерелом, що визначає поведінку дитини в колективі. Тобто у більшості випадків як жертви, так і ініціатори цькувань формуються завдяки ситуації та особливостям виховання у власних сім'ях. Ці особливості перелічено нижче.

1. *Відсутність комунікацій з батьками.* За даними дослідників, батьки проводять з дітьми 12,5 хвилин щодня, із них 8 хвилин – це нотації та директиви. Відсутність зв'язку з дорослими є однією з найважливіших причин розгортання шкільного насильства. Зокрема, через відсутність спілкування «жертва – батьки» переслідувачі розуміють власну безкарність та проводжують вчиняти насильницькі дії.

2. *Гіперопіка над дитиною.* За таких обставин дитина виходить із сімейного оточення у зовнішній світ позбавленою можливості

самостійно вирішувати проблеми. Такі діти постійно перебувають у пошуку людини, яка б вирішувала проблеми за них.

3. *Авторитарний стиль виховання дитини.* Надмірний авторитаризм у батьківському вихованні призводить до того, що діти сприймають світ як постійне джерело загрози. Дитині постійно не вистачає любові та ласки.

4. *Насилля у сім'ї.* Більшість дітей калькують поведінку дорослих в інших колективах. Якщо в сім'ї традиційним є насилля щодо інших членів, то, швидше за все, діти застосуватимуть насилля в інших колективах.

5. *Передача дорослими патернів поведінки* – опосередкована популяризація нетолерантності. Дорослі можуть несвідомо привчати дітей до негативного ставлення до певної категорії осіб (сусідів, жінок, «нищобродів», інвалідів, людей з іншим кольором шкіри та нетрадиційної сексуальної орієнтації). Передача цінностей і моделей поведінки нетолерантності та насильства може відбуватись через розмови дорослих, негативні емоції батьків і вчителів.

Школа (вчителі) також значною мірою можуть виступати ініціаторами процесів знуцання у класі.

1. Поширеною залишається культура репресивних заходів. По-перше, існує чітко сформоване уявлення, що будь-які проблеми можна вирішити шляхом системи покарань. По-друге, на практиці часто використовується система групових покарань – карається весь клас, особливо коли вчитель чи шкільна адміністрація не виявили винного, а це формує відповідну «дідівщину» у групі, загострює ієрархію в групі й відповідно – внутрішнє насилля.

2. Маніпулювання учителем колективом за допомогою булінгових форм. Учитель може це робити свідомо (для постійного впливу на дітей) або не свідомо – просто як покарання, яке переростає у системне приниження.

3. Ігнорування проблеми на рівні школи. Частина вчителів, які знають про булінг у класі, просто ігнорують це явище. У свою чергу, більшість дітей, спостерігаючи таку позицію з боку вчителів, вважають, що це є прийнятною формою поведінки.

Серед *вікових особливостей* привертає увагу те, що в середніх класах школи відбувається активний пошук власного «я». Крім того, саме в цей період відбуваються розуміння власної ролі в соціальному світі й водночас зростання критичності до себе, до своєї зовнішності (одяг, риси). Тому здійснення насильства за зовнішніми ознаками дитини в цьому віці відіграє важливу роль, оскільки досить гостро сприймається дітьми.

У булінгу зазвичай є три сторони: кривдник (булер), потерпілий (жертва) і спостерігачі.

Булери відіграють найважливішу роль у процесі приниження жертви. Дан Олвейс виокремлює такі особливості поведінки кривдника:

- приниження як засіб досягнення своїх цілей;
- імпульсивні діти зі слабким самоконтролем;
- діти, позбавлені емпатії та співчуття до інших;
- агресивні діти, які потребують «жертви» для власного самоствердження;
- нарцисизм – намагання використовувати приниження інших як засіб перебування у центрі уваги колективу.

Характеризуючи кривдника як учасника процесу булінгу, виділяють низку типів поведінки.

1. Перший з них: дитина зазвичай поводить себе в соціально прийнятний спосіб, піклується про інших, має непогані успіхи в навчанні, однак іноді поводить себе непередбачувано, нехарактерно, принижує інших учнів, хоча і схильна бути відповідальною та піддається вихованню. Коли така дитина дражниться, що частіше стосується дітей не з кола її друзів, то це схоже на справляння враження на певних учнів.

2. Інший тип кривдника: дитина приваблива, не відчуває браку матеріальних речей, має непогані оцінки, друзів, гарні лідерські якості, але знущується з інших – ніби випадає зі звичайних стереотипів. Це пояснюється тим, що не завжди враження про дитину збігаються з тим, якою вона є насправді, адже багатьом дітям важко справлятися зі своїм персональним розвитком та самоповагою, а тим паче з очікуваннями, які покладають на них батьки та інші люди. Вони ніби вдягають маску хороброї дитини.

3. Наступний «статусний» тип кривдника проявляється у показовості булінгу, намаганні завжди бути на «сцені», завоювати аудиторію спостерігачів, почути їхні лестощі та підлабузництво. Вони поєднують різні види булінгу та вчиняють їх над у чомусь слабкішими, молодшими або тими, кого так чи інакше недолюблюють. Вони вважають, що їм надано права та повноваження для знуцання, та почуваються добре, поки відчувають владу та перевагу над іншими.

4. Тип кривдника «у повному озброєнні» має стійкі наміри чинити булінг, особливо в разі відсутності сторонніх поглядів, водночас намагається ввести в оману та всіляко привабити інших, зокрема дорослих. Такі булери занурюють свої почуття настільки глибоко, що самим їм стає важко їх ідентифікувати. Досить часто вони

добре розуміють стан іншої людини та вміють користуватися цим, помічають уразливі сторони потенційної жертви.

5. І останній тип – імпульсивно-агресивні кривдники, які мають слабкі соціальні навички, абсолютно непередбачувані, агресивні реакції навіть на слабку провокативну поведінку, звинувачують інших, а головне – часто мають проблеми у розвитку, зокрема зі здатністю до навчання. Це соціопати, неймовірно небезпечні індивіди, психічно хворі та одержимі своєю персоною, що діють виключно з власних мотивів.

Для булерів, як і для жертв, існує проблема самотності. Ідеться про те, що вони не розуміють цінності дружби – всі їхні шкільні товариші були близькими лише через страх і силу, а у дорослому житті ці цінності вже нівелюються. Та і сама дружба, що ґрунтується на цих складових, завжди є тимчасовою.

Ці висновки підтверджуються даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), за якими підлітки, які беруть участь у знущаннях, частіше повідомляють про негативний досвід, є пов'язаним із навчанням у школі, що проявляється в поганих відносинах з однолітками і вчителями. Вони мають проблеми у побудові як горизонтальних, так і вертикальних міжособистісних зв'язків. Хоча інші дослідники зауважують, що переслідувачі у дорослому віці можуть навчитись грати роль законотримачів працівників, особливо коли присутнє керівництво.

Ще однією особливістю переслідувачів є схильність до домінування. З одного боку, вони можуть проявляти ініціативу, а з іншого – їх ініціатива передбачає неврахування інтересів інших та постійний потяг до встановлення контролю над іншими членами колективу. Відповідно, булер буде постійно зацікавлений у продукуванні конфлікту незалежно від того, є в цьому колективі «типова жертва» чи немає.

Жертва. Головна проблема жертви – це формування (чи загострення уже сформованої) заниженої самооцінки.

Виділяють кілька типів жертв залежно від реакції на булінг:

1) пасивна жертва, схвилювана та незахищена, реагує на знущання плачем, відступає, уникає кривдника, стає «тихою», а така її реакція фактично є винагородою для кривдника, тому цикл насильства продовжується; вважається, що переважна кількість жертв належить саме до цього типу;

2) «провокативна» жертва: вона викликає роздратування, привертає увагу кривдників та однолітків, досягає певного контролю над ситуацією, реагує з проявами як агресивності, так і стурбованості

чи схвильованості, вона більш схильна протистояти булінгу, тоді як пасивна жертва уникає або погоджується зі своїми нападниками.

Обидва типи менш здатні контролювати свої емоції та сповідають кривдників про те, що можуть стати легкими «мішенями».

Дослідники також виділяють і *хронічних жертв булінгу*, які зазнають знущання кілька разів на тиждень: їх 6–10 % від дітей шкільного віку. Вони схильні повертатися до кривдників для продовження встановленого зв'язку, що ініціює новий цикл насильства. Хронічні жертви залишаються такими навіть у разі зміни школи й місця проживання, а також часто вдаються до самогубства як єдиного можливого варіанту вирішення ситуації, що склалася.

Деякі дослідники виділяють також *жертв-кривдників* і підкреслюють у них більшу порівняно з іншими жертвами чи кривдниками ймовірність ментального зриву та проблем у розвитку.

Найчастіше *жертвами булінгу* стають діти, які мають:

- фізичні вади – носять окуляри, погано чують, мають порушення опорно-рухового апарату, фізично слабкі;
- особливості поведінки – відлюдні чи імпульсивні, невпевнені, тривожні;
- особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту;
- недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими, ніж з однолітками;
- страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування уроків із певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність і невпевненість, провокуючи агресію;
- відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти);
- деякі захворювання: заїкання, дислалія (порушення мовлення), дисграфія (порушення письма), дислексія (порушення читання);
- знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;
- високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;
- слабо розвинені гігієнічні навички (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах).

Людину, яку вибрали жертвою і яка не може захиститись, намагаються принизити, залякати, ізолювати від інших у різні способи.

Найпоширенішими формами булінгу є такі:

- словесні образи, глузування, обзивання, погрози;
- образливі жести або дії, наприклад плювки;

- залякування за допомогою слів, погрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити;
- ігнорування, відмова від спілкування, виключення із гри, бойкот;
- вимагання грошей, їжі чи речей, умисне пошкодження особистого майна жертви;
- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження);
- приниження за допомогою мобільних телефонів та Інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі у чатах тощо), поширення чуток і пліток (кібербулінг).

Третя категорія дітей, яка бере участь у процесі цькування, є найбільшою – **спостерігачі**.

Спостерігачі, незважаючи на те, якої позиції дотримуються, фактично беруть участь у процесі булінгу та зазнають впливу. Активна підтримка або підбадьорення кривдника спостерігачами викликає ще сильніші страждання та приниження у жертви, заохочує антисоціальну поведінку кривдника та ставить спостерігачів під ризик втратити чутливість до жорстокості, а тим самим може зробити їх повноцінними кривдниками.

Залежно від ступеня прихильності до кривдника виділяють такі типи груп спостерігачів (починаючи з найбільш наближеного до нього):

- група, наближена до кривдника: послідовники (активно беруть участь у булінгу, але не починають його); прихильники, пасивні кривдники (підтримують знущання, але не беруть активної участі); пасивні прихильники, потенційні кривдники (полюбляють спостерігати за булінгом, але не показують відкритої підтримки);
- група задіяних спостерігачів («це не моя справа») – не схиляється до жодної сторони, не проявляє ані підтримки, ані схвалення;
- групі потенційних захисників – булінг не подобається, і вони вважають, що мають його припинити, але не роблять нічого;
- група захисників жертви – обурюється знущанням та допомагає або намагається допомогти потерпілому.

Цькування можна вважати прототерористичним актом, у якому головна ціль – не лише здійснення агресії щодо жертви. Його ціллю є й залякування інших з метою або стимулювати активнішу підтримку булера (трансформація у послідовників), або довести спостерігача до усвідомлення власної невливовості (пасивного сприйняття реальності) та прийняття ним правил гри, яку нав'язує переслідувач.

До того ж спостерігачі відіграють важливу роль у більшості видів насильства у дитячому колективі: і як засіб побудови ієрархії (усвідомлення своєї другорядної соціальної ролі спостерігачами), і як засіб нарцисизму – демонстрація своєї зверхності спостерігачам з боку переслідувачів. Більш того, спостерігачі відіграють важливу роль і в кібербулінгу – на жертву завжди тиснутиме їх масовість, лайкання чи перепост ними інформаційного контенту з жертвою.

Роль спостерігачів у процесі булінгу підтверджується і проведеними дослідженнями серед молодших дітей, де і переслідувач, і жертва можуть мирно і навіть дружньо проводити разом час (гратись), коли поряд немає інших дітей – спостерігачів.

Нині набирає обертів **кібербулінг** – нове популярне «захоплення» серед молоді. Це приниження за допомогою мобільних телефонів (Інтернету). Діти реєструються в соціальних мережах і створюють чати, де спілкуючись, ображають інших, поширюють плітки й особисті фотографії, зроблені в роздягальнях чи вбиральнях. Приниження у мережі може бути додатковим до системи реального цькування, що посилює і його вплив на жертву, і його наслідки, а може існувати окремо від реальності, тобто бути самостійним видом переслідування, не пов'язаним із статусом дитини у реальному житті.

Кібербулінг – це не просто «оцифрований» булінг. Це – самостійний вид переслідування людини, який має цілу низку специфічних особливостей.

Переслідування у віртуальній мережі та дослідження засобів протистояння та профілактики такого тиску набувають дедалі більшої нагальності. Тенденції показують, що людина проводить дедалі більше часу у віртуальному просторі.

По-перше, це призводить до того, що обривається зв'язок з родиною, друзями та дітьми (батьками).

По-друге, збільшення часу, який проводиться за комп'ютером, технічно призводить до збільшення можливостей застосування булінгу, тому дослідження цього явища, яке, безумовно, прогресуватиме, видається одним із актуальних завдань сьогодення. І, водночас, саме в кібербулінгу проблеми, що були властиві психологічному насиллю як такому, набувають своїх пікових показників.

Інформаційні технології *поглибили розрив між батьками з докомп'ютерним дитинством та їхніми дітьми* ери розвитку інтернет-технологій.

Ідеться про *кількісний розрив*. Частина батьків неспроможна навіть уявити, чим дитина займається в інтернет-просторі. За даними

Української інтернет-асоціації, 100 % дітей користуються Інтернетом, тоді як загальне охоплення Інтернетом становить лише 64 %.

Кількісний розрив полягає у тому, що старше покоління не розуміє значення інтернет-технологій, а особливо соціальних мереж у житті сучасної дитини. Дитина, позбавлена періодичного (на рівні з її однокласниками) доступу до інтернет-мережі, сьогодні ризикує опинитись в ізоляції. По-перше, технічно – вона вибуває зі спілкування зі своїми однолітками у віртуальному світі. По-друге, світоглядно – вона не володіє тією ж інформацією (подіями з віртуального світу), що і її однокласники, а відповідно у реальному світі зменшуються «точки дотику» групи та дитини.

Ідеться про те, що батьки, які забороняють дитині користуватись Інтернетом, ризикують, що їх дитина може стати жертвою реального булінгу в класі.

Якісний розрив. 98 % підлітків та молоді, що користуються Інтернетом, входять до нього щодня (за даними Google), тоді як серед батьків (візьмемо за їх вік 34–44 роки і врахуємо, що це стосується лише тих, що взагалі користуються Інтернетом) – лише 83 %. Більш того, батьки, які користуються Інтернетом, як правило, використовують одні ресурси, а діти – інші. Ідеться про чіткий віковий поділ в отриманні інформації. Останнє найяскравіше спостерігається у вікових відмінностях обрання соціальних мереж. Старше покоління сьогодні «сидить» у Facebook, а молодше – в Instagram. Фактично різні покоління проживають у різних символічних реальностях, із різними проблемами та різним порядком денним. Це не лише призводить до символічного розриву між поколіннями, але й поглиблює комунікативний розрив між батьками та дітьми та призводить до *втрати інтелектуального авторитету батьків.*

Втрачається інтелектуальний авторитет батьків, а відповідно повністю розірвався ще один комунікативний ланцюг, що пов'язував покоління, – передання інформації. Більш того, людям старшого віку значно складніше опанувати нові технології, а тому діти, особливо у сучасних технологіях, є обізнанішими за батьків.

Пошук альтернативних авторитетів. Особливістю підліткового віку взагалі (навіть незалежно від інформаційної революції), є поступова втрата батьками свого авторитету. Це створює ситуації, коли підлітку видається, що вдома його не розуміють, і він шукає собі якусь моральну опору поза сім'єю.

Розповсюдження соціальних мереж призводить до того, що цією особливістю користуються у власних цілях інші. Ідеться як про кібергрумінг (використання інтернет-комунікацій для пошуку та

сексуального використання дитини), так і про так звані «групи смерті» – використання теми дитячих самогубств для інших цілей, чи то фінансових, чи то політичних. Входження у довіру в таких групах побудовано на простому принципі: *вдома на підлітка постійно кричать і не цінують, а зловмисники говорять, що він – особливий.*

Таким чином, розвиток інформаційних технологій суттєво ускладнив комунікації між поколіннями та зменшив роль сімейного виховання у формуванні особистості дитини.

Для розуміння цього нового типу булінгу варто звернути увагу на такі види інтернет-переслідувань, які зустрічаються у віртуальному просторі.

1. Перепалки (флеймінг) – сварки, що виникають на дискусійних майданчиках Інтернету (форуми, загальні чати). Перепалкою може вважатись і довготривале приниження «жертви» в особистих повідомленнях (тобто таких, у яких беруть участь дві особи).

2. Гіпернапад – атака образливих повідомлень, які мають близький зміст (тобто те ж саме звинувачення) і здійснюються з різних джерел (акаунтів) на одну жертву. Його мета – не лише психологічно принизити дитину, але й позиціонувати її роль як жертви (через кількість різних повідомлень з різних джерел викликати чіткіше самоусвідомлення дитиною власної неповноцінності). Гіпернапад, таким чином, має не одноразовий, а довготривалий психологічний вплив.

3. Ізоляція дитини – виключення її з груп, ігнорування її повідомлень і в найслабшому вигляді – відповідь зі значною затримкою. Цей тип булінгу є близьким до гіпернападу, але має «пасивний характер». Дитину ж практично викидають із життя якоїсь групи. Часто така ізоляція (ігнорування) є продовженням реального булінгу в класі.

4. Дратування (тролінг) – написання коментарів і повідомлень, розміщення інформаційного контенту з метою спровокувати дитину на емоційну перепалку. Тролінг, як правило, не буває самостійним видом кібербулінгу, його мета – спровокувати імпульсивні рішення з боку жертви з подальшим переходом на якийсь інший вид нападок (наприклад, перепалки між іншими учасниками) або провокація на такі заяви, що можуть призвести до блокування на якомусь ресурсі. Таким чином, мета тролінгу – стимулювати інших учасників до дій чи заяв, на які б вони не пішли за інших обставин.

5. Поширення чуток та неправдивих відомостей через Інтернет. Ураховуючи анонімність (безвідповідальність) та широку аудиторію чуток: а) розповсюджуються значно швидше, ніж у реальності; б) можуть бути жорстокішими; в) засоби корекції медіа-продуктів

(«фотошоп») дозволяють «підтверджувати» такі чутки фейковими зображеннями. Таким чином, чутки можуть отримати і фейкову верифікацію (підтвердження) та мати широку аудиторію, що практично ускладнює протистояння ним.

Чутки можуть розповсюджуватись як на одну особу, так і на групу осіб одночасно. Тому не обов'язково жертва може бути одною, переслідуванню у формі чуток може піддаватись навіть уся група.

6. Самозванство – видавання себе за певну особу шляхом злому її акаунту з метою:

- написання гнівних повідомлень всім знайомим з адресної книги, тим самим викликаючи конфлікт зі знайомими та друзями дитини;

- розповсюдження (перепост) на сторінці жертви інформаційного продукту, який би ображав реального власника акаунту;

- викрадення та використання приватної переписки для шантажу чи розповсюдження з метою дискредитувати власника акаунту.

7. Шахрайство – виманювання персональної інформації з метою отримання коштів особи – йдеться як про номери банківських карток, так і про інтимні фото з метою подальшого шантажу чи викладення їх у мережі.

8. Використання інтернет-спілкування для подальшого здійснення дитиною певних дій, які матимуть негативне для неї значення у реальності. У цьому виді кібербулінгу виокремлюються такі крайнощі:

- кібергрумінг – входження у довіру з метою використання її у сексуальних цілях;

- доведення дитини до самогубства – коли через «групи смерті» від дитини вимагається здійснити низку дій, остання з яких має бути задокументована, у такий спосіб збільшується кількість переглядів, тож, фактично, дитячу смерть використовують у різних цілях.

9. Контроль за місцем перебування є чітко пов'язаним з діями у реальності. Це не стільки кібербулінг, скільки використання засобів віртуального зв'язку та локалізації з метою визначення місця перебування дитини для вчинення насильницьких дій у реальності.

10. Хеппіслеппінг – зйомка та викладання відеороликів з насиллям. Розрізняють постановочне та реальне відео, у якому застосовується булінг.

У випадку з відеозйомкою реального насилля кібербулінг посилює ефект приниження жертви. У випадку з постановочним відео йдеться про психологічне розмивання межі між прийнятною та непринятною поведінкою.

Таким чином, кібербулінгу властиво багато ознак звичайного булінгу, більш того, він може використовуватись як його складова. І вже не важливо, де розпочався тиск на дитину – у мережі чи у реальності. І віртуальне, і справжнє життя можуть доповнювати одне одного і поглиблювати проблему для дитини.

Стосовно наслідків булінгу П. Рандолл і Н. Данкансон у своїх працях підкреслюють, що у дівчат і хлопців, які стають жертвами булінгу, знижується самооцінка, в деяких випадках погіршується пам'ять і знижується академічна успішність. До того ж страждають також члени їх сімей (батьки, сестри, брати), які бачать пригнічений стан жертви і не знають, як допомогти, бо часто дитина не зізнається у справжній причині свого важкого психологічного стану.

Жертви булінгу відчувають тяжкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи:

- неадекватне сприймання себе – занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисність;
- негативне сприймання однолітків – відсторонення від спілкування, самотність, прогули у школі;
- неадекватне сприймання реальності – підвищену тривожність, різноманітні фобії та неврози;
- девіантну поведінку – схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

Відповідно до досліджень Всесвітньої організації охорони здоров'я (2016 р.), виокремлюються не лише психологічні, але й медичні наслідки впливу шкільного насильства на дитину. Так, знущання над дітьми, за даними ВООЗ, призводить до:

- соматичних наслідків, таких як головний біль, біль у спині та животі;
- психологічних розладів (депресія, поганий настрій, нервозність, почуття самотності та думки про суїцид);
- психологічна дезадаптація – неспроможність сформуватись повноцінному індивіду, який відповідає вимогам суспільства;
- розвитку стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких агресія і насильство;
- поширення алкоголізму та наркоманії через негативні поглинені емоції (тобто замовчування випадків насильства).

Наслідками шкільного насильства є такі:

- зниження активності мозку та виникнення ризиків так званих масивних розумових блокад;

- зниження імунітету, що призводить до частих захворювань дитини;
- зниження зосередження уваги на навчанні, що яскраво спостерігається у школах з високими показниками булінгу;
- виникнення проблем зі сном як у жертв, так і у свідків та переслідувачів;
- втрата впевненості у власних силах;
- ускладнення соціальної комунікації, страх розмовляти з певними людьми; формуються відлюдність та боязнь публічності, колишня жертва та булер більшою мірою схильні до самотності;
- виникнення проблем з кар'єрним зростанням у дорослої людини.

Як правило, жертви шкільного насильства (особливо, якщо воно має системний характер) стають тривожними, нещасливими дорослими, з постійними проблемами щодо впевненості в собі.

Одним із прямих наслідків булінгу є виключення дитини з групи. Ідеться не про пряме виключення з класу, а про ізоляцію особи від неформальних заходів групи як у реальному (позашкільне життя), так і у віртуальному світі (спілкування в соціальних мережах). Складається ситуація, коли дитина формально перебуває у колективі, а реально – поза ним. У результаті ця дитина відчуває не просто дискомфорт, який пізніше переростає у фрустрацію. Таким чином, розвиток цієї дитини може призвести до антисоціальних форм.

У жертв шкільного насильства штучно формується ненависть до людей, з одного боку, і вимога певної компенсації (сатисфакції) від людства (інших осіб), – з іншого. У крайньому вигляді це може призвести до того, що ця дитина перетвориться на маніяка, який прагнουμε помсти.

Жертви шкільних знущань схильні до депресій, а це формує іншу крайність – самогубство. Суїцидальні думки є досить поширеними серед підлітків (імовірно, через різке емоційне сприйняття реальності). 85 % дітей замислювались взагалі щодо суїциду, а 27,2 % дітей інколи втрачали бажання жити. 93 % скоєних суїцидів не були спонтанними, тобто людина певний час готувалась до того, щоб піти з життя. Підлітки, які намагаються покінчити життя самогубством, у більшості випадків посилають сигнали батькам, близьким і друзям про свої наміри. І саме батьки мають обов'язково звернути увагу на зміни у поведінці дитини, особливо якщо:

- є посилене акцентування на тому, що він ізгой («Вам буде краще без мене», «Я нікому не потрібен»);
- існує постійне прагнення дитини усамітнитись;

- дитина сама ініціює прямі розмови про смерть та самогубства;
- висловлюються непрямі самопогрози («пожив і годі», «набридло життя»);

- дитина впорядковує свої справи (роздача друзям майна, що вважалось дорогим підлітку; складання одягу), якщо раніше така поведінка не була властива дитині;

- відбуваються різкі зміни поведінки та перехід до крайнощів (почали багато/мало їсти, стали охайними/неохайними, багато/мало спати, надмірно активні/пасивні)

- у щоденниках, записках і чернетках дитини з'являються написи щодо смерті та самогубства;

- інформаційний контент профілю дитини у соцмережах, якщо на останньому з'являються людо- та життєненависницькі послання;

- спадковість та наслідування – ризики учинення суїциду зростають після самогубства/спроби самогубства серед однолітків, родичів чи поширення інформаційного контенту щодо самогубств через ЗМІ (так званий «ефект Вертера» – тобто наслідувачів самогубць);

- повторюваність – ризики спроб самогубства зростають, коли дитина уже намагалась його здійснити; кожна друга дитина повторила спробу покінчити з життям;

- ризик самогубства зростає, коли знущання стосуються забобонів чи табу у тому чи іншому суспільстві, зокрема – пов'язаних із сексуальною орієнтацією.

Звичайно, дитина може намагатись маніпулювати батьками за допомогою загроз суїциду, тобто намагатись привернути до себе увагу. Але це той випадок, коли серйозний намір від маніпуляції відрізнити практично неможливо. Тому батьки мають реагувати на будь-яку суїцидальну чи депресійну поведінку – у цьому випадку краще гіперболізувати ситуацію, ніж втратити дитину.

До ознак, за якими можна припустити, що дитина перебуває в стані стресу, викликаного конфліктами і цькуванням, віднесено такі:

- пропуски занять або прогули у певні дні або певних уроків; запізнення на заняття, відмова від участі в позаурочних заходах без об'єктивних причин або з надуманих причин;

- часті скарги на погане самопочуття на заняттях;

- замкнутість, уникнення друзів та однокласників, самоізоляція або ізоляція з боку інших учнів;

- зниження успішності, втрата цікавості до навчання та іншої діяльності;

- недовіра до однолітків і дорослих, низька самооцінка, невпевненість у собі;

- неухважність, забудькуватість, нездатність концентруватися;

- постійний або частий стан тривожності, напруженості; лякливості, боязнь гучних звуків і різких рухів;
- постійний або частий поганий настрій, стан пригніченості, або, навпаки, гіперактивність, дратівливість, агресивність; різкі і безпричинні перепади настрою;
- втрата або псування особистих речей (мобільного телефону, рюкзака, підручників тощо), синці, розірваний або зім'ятий одяг;
- відмова пояснити причини вищеписаних станів і поведінки або неправдоподібні пояснення.

Цей список не є вичерпним, але багато з цих ознак є специфічними для насильства. Однак якщо видно ці ознаки, вчителю спільно з психологом закладу освіти необхідно з'ясувати їх причини – довіркою і конфіденційно поспілкуватися з учнем, його батьками та друзями і зробити це максимально тактовно, щоб своїми діями не погіршити його стан, не заподіяти додаткову травму.

|| 2.6. КОМЕРЦІЙНА СЕКСУАЛЬНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ

Комерційна сексуальна експлуатація дітей (далі КСЕД) – це сексуальне зловживання стосовно дитини з боку дорослої особи за винагороду (грошима чи в іншій формі), що надається безпосередньо дитині або третім особам. Воно є формою примусу та насильства над дитиною, еквівалентом примусової праці та сучасною формою рабства.

Уперше термін «комерційна сексуальна експлуатація дітей» було застосовано в Стокгольмській декларації та Порядку дій, ухвалених на Першому Світовому конгресі проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (27–31 серпня 1996 року) для визначення цього явища як грубого порушення прав дитини.

Дитина в ситуації комерційної сексуальної експлуатації розглядається як сексуальний об'єкт з комерційною метою та як товар. Факт оплати чи винагороди (наприклад, у вигляді їжі, іграшок, одягу, розваг) відрізняє комерційну сексуальну експлуатацію дитини від сексуальної експлуатації, а згідно зі статтю 34 Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною 27.02.1991 р., забороняються всі форми сексуальної експлуатації та сексуальних зловживань стосовно дитини, зокрема її схиляння або примушування до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; використання дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; використання дітей з метою експлуатації в порнографії та порнографічних матеріалах.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та насильства, ратифікована Україною 20.06.2012 р., у статті 18 визначає сексуальне насильство над дитиною як:

– залучення до діяльності сексуального характеру дитини, яка згідно з відповідними положеннями національного законодавства не досягла легального віку для вступу в сексуальні стосунки;

– залучення до діяльності сексуального характеру дитини з використанням тиску, примусу, погрози або зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї;

– розбещення в особливо уразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища.

Поняття сексуальної експлуатації та знущань сексуального характеру стосовно дітей згідно з цією Конвенцією охоплює:

– сексуальне розбещення (ст. 18, ст. 22);

– правопорушення, що стосуються дитячої проституції (ст. 19);

– правопорушення, що стосуються дитячої порнографії (ст. 20);

– правопорушення, що стосуються участі дитини в порнографічних виставах (ст. 21);

– домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 23).

У міжнародних документах (Міжнародна організація ЕКПАТ та ЮНІСЕФ) виділено п'ять основних форм комерційної сексуальної експлуатації дитини:

1) дитяча проституція;

2) дитяча порнографія;

3) експлуатація дитини в туризмі, дитячий секс-туризм;

4) торгівля дітьми із метою сексуальної експлуатації;

5) ранній шлюб.

Дитяча проституція (експлуатація дитини в проституції) – це використання дитини в наданні сексуальних послуг з метою отримання оплати чи іншої винагороди у будь-якій формі. Порушує основоположні права дитини на життя, свободу, статеву недоторканість тощо.

Дитяча порнографія – це будь-яке незалежно від форми показування дітей, що беруть участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами. *Дитяча порнографія в Інтернеті* – це сучасна проблема, популярність порносайтів зростає, відео- та друкована продукція розповсюджується легко, швидко та дешевше, ніж через звичайні канали. Автори підкреслюють чіткий зв'язок між «віртуальною» порнографією та насильством над дітьми в реальному світі. Втягнута у виробництво

порнографії реальна дитина, як правило, страждає від сексуального насильства.

Сексуальна експлуатація дітей у туризмі, або дитячий секс-туризм – це комерційна сексуальна експлуатація дітей особами, які переїжджають з однієї місцевості до іншої, де вступають у сексуальні зносини з дитиною. Часто вони подорожують із більш розвиненої країни в менш розвинену, але існують випадки використання дітей в сексуальних цілях у подорожі в межах однієї країни чи регіону

Торгівля дітьми із метою сексуальної експлуатації – це вербування, перевезення, передання, приховування або одержання людини, якій не виповнилося 18 років, з метою експлуатації або наживи.

Ранні шлюби – це шлюб за участю дітей і підлітків молодше 18 років. Такий шлюб може розглядатися як вид комерційної сексуальної експлуатації дитини, коли дитину використовують у сексуальних цілях в обмін на речі або гроші. Як правило, родичі віддають дитину (дівчину) заміж в обмін на грошову компенсацію або утримання сім'ї дитини.

Експерти виділяють такі групи дітей, які належать до груп ризику КСЕД:

- діти, які живуть і працюють на вулиці, – життя на вулиці змушує дітей займатися жебракуванням, торгівлею, в тому числі краденими речами й наркотиками, крім того, таких дітей часто залучають у сексуальну індустрію;

- діти, які виховуються в сім'ях з низьким рівнем достатку, – у цій ситуації пошук засобів для існування іноді стає обов'язком чи необхідністю дитини, через що формуються специфічні цінності: отримання грошей у будь-який спосіб стає пріоритетом;

- діти-сироти, які проживають у дитячих будинках, притулках; часто діти, які проживають у таких закладах, мають обмежені можливості (інтелектуальні, фізичні чи економічні), через це вони можуть бути легко задіяні в КСЕД;

- випускники дитячих будинків – досить часто у них не сформувалися навички самостійного життя, саме тому вони можуть стати жертвами зловмисників: позбутись житла чи засобів до існування; це може слугувати фактором втягування в комерційну сексуальну експлуатацію;

- діти, відірвані від сім'ї з різних причин (наприклад, навчаються далеко від дому чи ті, чий батьки перебувають постійно в роз'їздах); такі діти не перебувають під контролем батьків і не отримують допомоги та підтримки у складній ситуації;

- діти-біженці, нелегальні мігранти; як правило, сім'ї біженців не мають житла та засобів до існування на новому місці проживання,

у них виникають труднощі з отриманням правової підтримки, оскільки вони перебувають на території країни нелегально, тому діти з таких сімей проводять багато часу на вулицях, змушені займатись жебрацтвом та надавати секс-послуги;

– діти, батьки яких займаються проституцією, зловживають алкоголем чи втягнуті в кримінальну діяльність; діти, які ростуть у таких сім'ях, з раннього дитинства опиняються в середовищі, яке деформує їх ціннісні орієнтації та сприяє втягуванню в КСЕД;

– діти, які зловживають алкоголем та наркотиками – регулярно вживання наркотичних речовин змінює ціннісну структуру особистості; прийнятним стає будь-який спосіб отримання прибутку, а постійна необхідність придбання алкоголю та наркотиків змушує дитину шукати швидкі способи заробітку, у тому числі КСЕД;

– діти, які перебувають у конфлікті із законом, – у багатьох із них порушується зв'язок із соціальними інститутами, перш за все із сім'єю та школою, а це призводить до того, що контроль над ними можуть отримати кримінальні структури.

Основними причинами поширення в Україні дитячої проституції та порнографії, а також торгівлі дітьми експерти називають такі:

1) економічні (недостатній матеріальний рівень родин, що спричинює втягнення дитини до проституції, порнографії і торгівлі як джерела доходу для дитини та/або для всієї родини);

2) психологічні (наслідування, психологічне насильство, що часто передує проституції, порнографії і торгівлі людьми; проблеми спілкування);

3) соціальні (соціальна відмежованість сім'ї, школи й оточення; наслідки сексуальної революції, недосконалі й неефективні програми статевого виховання, суспільні стереотипи);

4) причини законодавчо-правового характеру (недосконалість законодавчої бази, відсутність чіткого розмежування повноважень органів виконавчої влади щодо роботи як із жертвами, так і з насильниками).

Причини дитячої проституції. Аналізуючи вітчизняний і закордонний досвід, виділимо основні причини дитячої проституції. Їх можна розділити на три групи: психофізіологічні, психологічні та соціальні.

1. *Психофізіологічні:* наявні психічні розлади (психопатія, олігофренія в ступені дебільності тощо), акселерація, експериментальна форма сексуальної поведінки як наслідок порушення процесу психосексуального розвитку дитини, гіперсексуальність як наслідок підвищення рівня статевих гормонів, сексуальна компульсивність

(сексуальна залежність) – підвищена сексуальна активність, пов'язана з компульсивним (непоборним) тяжінням і нездатністю контролювати сексуальні бажання.

2. Психологічні:

1) *теорії особистості* говорять про наявність в індивіда певних якостей, що призводять до такої поведінки, а саме: залежність, висока особистісна тривожність, труднощі в стосунках з однолітками (нездатність індивіда встановити адекватний контакт з оточуючим середовищем), бажання виглядати дорослим, бажання самоствердження, прагнення отримати підтримку і захоплення ровесників, несформована або деформована система цінностей, цікавість, відсутність прагнення до освіти;

2) *мотиваційні теорії* вважають, що заняття проституцією є другорядною потребою, на перше ж місце висувається задоволення потреб у грошах, а також у реалізації сексуальних бажань; орієнтація на задоволення своїх потреб за будь-яку ціну;

3) *психодинамічні теорії* пов'язують тяжіння до заняття проституцією з прагненням придушити негативні переживання підлітка, такі як почуття провини, страху і тривожності, що виникають у ранньому дитинстві в результаті неправильного сімейного виховання і дефіциту емоційного контакту з батьками, особливо з матір'ю;

4) *транзактний аналіз* розглядає заняття проституцією як одну з «ігор», що сприяє досягненню індивідом своїх, як правило, деструктивних цілей. Ці цілі закладаються батьками в ранньому віці у формі життєвого сценарію особистості, у результаті чого виробляється певний тип сценарної поведінки, змінити яку буває практично неможливо.

3. *Соціальні причини:* соціально-економічна обстановка в країні (у періоди високого безробіття чи інфляції вона зростає, тому що низька заробітна плата чи її відсутність і бідність штовхають людину, у тому числі і дуже юного віку, до надання сексуальних послуг, до участі в порнофільмах тощо), соціальна нерівність у країні, нестабільність політичного устрою в державі, низька соціонормативна культура суспільства, сексуальна реклама та сексуальна пропаганда у ЗМІ, послаблення соціального і правового контролю з боку держави (правоохоронних органів, школи, медичних закладів), відсутність чіткого механізму законодавчого регулювання проституції, наявність тіньової економіки, бажання неповнолітніх швидко стати матеріально незалежними.

Серед соціальних груп для дитини найбільш значущою є сім'я. Тому, коли говорять про схильність дитини до заняття проституцією на мезорівні, виділяють такі причини:

- неблагополуччя сім'ї – аналіз соціальних опитувань сімей, де були виявлені діти, що займаються проституцією, показав, що відносини між батьками і дітьми мали емоційно знеособлений характер або набували форми фізичного чи психічного насильства над дитиною; у більшості сімей не здійснювався контроль за дітьми з боку батьків чи, навпаки, він мав жорсткий характер, що провокує протидію дитини установленим вимогам і призводить до конфліктних ситуацій; у більшості сімей спостерігалися серйозний матеріальний нестаток і тривале безробіття батьків; серед членів сім'ї найчастіше виявлялися раніше засуджені люди з кримінальним минулим; для більшості сімей є характерним низький культурний рівень;

- відсутність сім'ї, відсутність когось із батьків, наявність вітчима чи мачухи;

- раннє залучення дітей до спиртних напоїв, сексуальні домагання з боку дорослих (дані проведених у США соціологічних опитувань професійних повій показали, що в дитинстві практично всі вони були спокушені, зґвалтовані батьками чи родичами, примушувалися до співжиття з чоловіками старшого віку, а потім були кинуті);

- бажання стати матеріально незалежними від сім'ї;

- сексуальна активність підлітка, позбавленого матеріальної і сімейної підтримки;

- недостатня інформованість підлітка про статеві відносини.

На підставі досліджень Д. Бойера і Дж. Джеймса серед підлітків, що надають сексуальні послуги, було виявлено, що 63 % отримали первісний поштовх до заняття проституцією, почерпнувши неправильну інформацію про сексуальні відносини від друзів чи в результаті випадкового власного досвіду. У них були відсутні знання про контрацепцію, венеричні захворювання;

- безконтрольність і байдужність адміністрації освітніх установ до позашкільних занять дітей.

Дуже часто в категорію повій потрапляють випускники дитячих будинків і шкіл-інтернатів, які внаслідок розпаду системи початкової професійної освіти, куди могли б піти учитися діти з низьким освітнім рівнем, підвищення престижу освіти у закладах вищої освіти, де колишні випускники дитячих будинків виявляються просто неконкурентноздатними, підвищення рівня безробіття і практично повної відсутності роботи для неповнолітніх змушені шукати інші засоби для існування.

Причини втягнення дітей у порнографію:

– дитяча бездоглядність, сирітство – залишившись без піклування дорослих, такі діти є досить уразливими для сексуальної експлуатації;

– неконтрольований з боку батьків (опікунів) доступ дитини до Інтернету, зокрема соціальних мереж; відсутність у неї навичок безпечної поведінки в Інтернеті і соціальних мережах; техніки вербування дітей є гнучкими, нескладними і добре організованими: дітей через порносайти Інтернету та чати розбещують, їх просять робити непристойні речі й описувати свої враження та відчуття, фотографувати себе та висилати такі фото, порносайти просять дітей надсилати свої фотографії (хоча б лише обличчя), потім монтують їх; фігури дітей є схожими, і легко змонтувати фото, замінивши тільки обличчя, такі фото потім виставляються в порносайтах, і ті можуть перебувати там роками; такими фотографіями також можуть шантажувати батьків (тим, що фото буде опубліковано або виставлено в Інтернеті).

– розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); усі молоді люди, які є користувачами ІКТ, стикаються з небезпекою – впливом телебачення та Інтернету, за допомогою яких пропагуються легковажні статеві стосунки та розпусна поведінка серед дітей та молоді; не розуміючи ризику такої поведінки, діти та молодь стають більш уразливими до спонукань дорослих до сексуальних дій.

Причини торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації

Експерти виокремлюють декілька факторів торгівлі дітьми:

1) воєнні конфлікти, економічні та соціальні проблеми, сильна бідність населення України;

2) фактор «підштовхування» – складні життєві обставини примусили батьків до продажу дітей у сексуальне рабство;

3) викрадають та продають у рабство безпритульних і нарко- та алкозалежних дітей.

Причини існування секс-туризму можна поділити на такі групи:

1) *соціально-економічні*: низький рівень життя та складне матеріальне становище українців; велика різниця між доходами мешканців приймаючих країн та країн постачальників секс-туристів, тобто українців та іноземних гостей; у випадку, коли секс-туризм відбувається в межах однієї країни, основним фактором впливу є також економічний (різниця в статках різних регіонів України); відсутність належного соціального захисту; корупція та безкарність для злочинців;

2) *вплив середовища на розвиток та формування особистості дітей*: мода, прагнення дитини відчути дорослість та вседозволеність,

відсутність морально-етичних цінностей у суспільстві й у вихованні дітей та молоді; сексуальна реклама та сексуальна пропаганда у ЗМІ;

3) *дитяча бездоглядність, алкоголізм та наркоманія* – діти вулиці традиційно є однією з груп найвищого ризику для залучення в секс-індустрію, крім них, свій внесок в існування проблеми роблять діти, залишені напризволяще: діти заробітчани; діти, чий батьки не займаються їх вихованням; діти з неблагополучними стосунками в родині; діти залежних батьків (можуть примушуватися батьками до надання сексуальних послуг); діти, які вживають алкоголь та наркотики і постійно потребують грошей;

4) *безвідповідальна сексуальна поведінка та міфи* – існують розповсюджені помилки та міфи, які стосуються сексуальних відносин з дівчатами та дітьми, так, у багатьох країнах Азії та Африки чоловіки вірять, що статевий зв'язок з незайманою дівчиною захистить їх від інфікування ВІЛ та іншими супутніми захворюваннями або навіть вилікують їх, інші вважають, що секс з незайманою повертає молодість, підвищує потенцію, призводить до покращення здоров'я, довголіття та успіху в бізнесі.

Слід виокремити і причини, які приваблюють секс-туристів в Україну: привабливість і доступність українських дітей; малоймовірне покарання за секс з дитиною; дешева ціна на секс-послуги, проживання, алкоголь і дозвілля; можливість отримувати секс-послуги конфіденційно; відсутність візового режиму.

Причини ранніх шлюбів:

– рання вагітність;

– соціально-економічне становище сім'ї, бідність – у наш час ранні шлюби відновились у країнах Центральної Азії (в Таджикистані, Киргизстані): дівчат 13–16 років примусово віддають за калім, а фактично – обмінюючи їх на продукти, речі, гроші та інші вигоди; ці дівчата стають другими, третіми дружинами літніх чоловіків, не мають жодних прав і потерпають від насилля в сім'ї, тому там почастишали випадки самоспалення серед дівчат та жінок;

– національні, релігійні традиції – у деяких країнах ранні шлюби пов'язано з релігійною традицією, але часто це завуальована форма дитячої проституції; так, в Індії молодих дівчат (девадасі) «віддають заміж» за божество Хінду, сподіваючись, що боги благословлять сім'ю та дадуть краще життя; девадасі надають сексуальні послуги священикам та членам вищих каст, за повідомленнями, багато з них з часом продаються в борделі; така практика існує і в Непалі, де такі дівчата називаються «деукі»;

– дискримінація на основі етнічної приналежності – етнічні меншини часто є уразливими перед експлуататорами, які користаються їх неофіційним статусом чи приниженням, так, наприклад, багатьом дітям з племен, які проживають у горах Північного Таїланду, відмовляють в отриманні громадянства Таїланду, що обмежує їх можливості в освіті та законному працевлаштуванні, таким чином, вони стикаються з ризиком стати жертвами торгівлі людьми чи сексуальної експлуатації.

Особливості дитячої проституції. Про дитячу проституцію говорять у тому випадку, коли її ознаки вперше виявляються до досягнення дитиною 18 років. Коли кажуть «дитина-проститутка» або «дитина-працівник секс-бізнесу», то це сприймається як свідомий вибір займатися проституцією. На думку низки авторів, термін «сексуальна експлуатація дитини в проституції» більш суттєво визначає, що дитина є об'єктом, а не суб'єктом експлуатації. Дитина в ситуації сексуальної експлуатації не обирає, вона лише діє відповідно до обставин, що штовхають її на це, або підкорюється волі дорослого.

Дитина, потрапивши у сферу проституції, проходить низку етапів, що перетворюють «нормальну» поведінку на девіантну.

На першому етапі дитина отримує статус людини нижчого рангу з відповідними моральними нормами.

На другому етапі набуваються певні сексуальні знання й уміння як теоретичного, так і практичного характеру.

Третій етап характеризується тим, що у свідомості дитини складається переконання, що природних статевих відносин по лобові між чоловіком і жінкою не існує.

Четвертий етап закріплює усвідомлення негативного ставлення суспільства до заняття проституцією, внаслідок чого дитина відчуває себе людиною другого сорту.

Поведінка дітей, що займаються проституцією, принципово відрізняється від поведінки дорослих повій. До найбільш характерних відмінностей можна віднести такі:

– неусвідомленість вчинків – на відміну від дорослих повій, які усвідомлено і цілеспрямовано ведуть антисоціальний спосіб життя для одержання доходу, у дітей головними мотивами заняття проституцією виступають такі, як прагнення до самоствердження, цікавість і бажання виглядати дорослими;

– одержання платні за свою «працю» в різних формах – якщо дорослі повії одержують винагороду за свою працю, як правило, винятково в грошовому вираженні, то з дітьми часто розраховуються речами, косметикою, спиртними напоями, вечерею в ресторані, сигаретами тощо;

– продаж свого тіла в будь-якому місці за бажанням сексуального партнера – тоді як дорослі повії, як правило, мають для надання сексуальних послуг певні умови (знімається постійна квартира, номери в готелях тощо), діти займаються проституцією зазвичай на вокзалах, у салонах автомобілів, підвалах, під'їздах чи на горищах;

– прийняття дитиною під час надання сексуальних послуг великих доз алкоголю чи наркотичних речовин – дитині нерідко ставиться в обов'язок пити зі своїм клієнтом якнайбільше і при цьому обпоювати своїх клієнтів, особливо таких, яких можна пограбувати на велику суму грошей;

– непостійне заняття проституцією, тому що час від часу діти потрапляють, наприклад, у притулки, інтернати або примусово повертаються до батьків;

– залякування, шантажування підлітка можливим обнародуванням заняття проституцією перед значущою групою однолітків, батьками чи шкільним колективом у разі відмови надалі займатися цією діяльністю;

– правовий нігілізм підлітків – до друзів підлітка, як правило, входять кримінальні елементи: наркомани, сутенери, злочинці, але нікого з них вони не вважають злочинцями і не пов'язують себе з кримінальним світом.

Особливості експлуатації дітей у сфері кіберзлочинності.

Конвенція про кіберзлочинність, яка набула чинності в Україні 01.07.2006 р., в пункті 2 ст. 9 визначає, що дитяча порнографія містить у собі порнографічний матеріал, який візуально зображує неповнолітню особу, або особу, яка виглядає як неповнолітня, або реалістичні зображення неповнолітньої особи, задіяної у явно сексуальній поведінці. Положення пункту 1 ст. 9 цієї Конвенції відносить до правопорушень, пов'язаних з дитячою порнографією, такі діяння :

– вироблення дитячої порнографії з метою її розповсюдження за допомогою комп'ютерних систем;

– пропонування або надання доступу до дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем;

– розповсюдження або передання дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем;

– здобуття дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем для себе чи іншої особи;

– володіння дитячою порнографією у комп'ютерній системі чи на комп'ютерному носії інформації.

Експлуатація дитини в порнографії часто є пов'язаною із сучасними інформаційними технологіями. Інтернет використовується

багатьма злочинними групами для розповсюдження порнографії. Дитяча порнографія в Інтернеті є великою проблемою, оскільки розповсюджується легко, швидко та дешевше, ніж через звичайні канали (відео та друковану продукцію). Інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися для встановлення контакту із дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації. Як правило, знайомство з дитиною відбувається в соціальних мережах, чатах та форумах. Спілкуючись особисто, кривдник, щоб завоювати довіру, може відрекомендуватися однолітком дитини. Установивши довірливі стосунки, він може дізнатися в дитини про особисту інформацію, наприклад адресу й телефон, попросити вислати фотокартку чи поспілкуватися за допомогою веб-камери, провокуючи на непристойні дії.

Діти, яких використовують для виготовлення порнопродукції, переважно дівчата, хоча останнім часом поширюються випадки втягнення хлопців. Середній вік дітей – від 4 до 10 років.

Особливості торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації. Торгівля дітьми зазвичай здійснюється з метою сексуальної експлуатації дитини, експлуатації в проституції та порнографії або трудової експлуатації.

Діти можуть продаватися за межі країни, а можуть переміщуватись у межах країни. Продаж у межах країни – також досить розповсюджене явище, можливо, навіть більше, ніж торгівля дітьми за кордон. Це, як правило, переміщення із сільської місцевості до промислових міст або міст туристичного спрямування чи місцевостей, розташованих поблизу великих будівництв, стоянок вантажівок, доріг або портів.

Окремі злочинці (наприклад, сім'я чи знайомі) та кримінальні структури займаються купівлею та втягненням хлопців і дівчат у КСЕД. Механізм дії торгівців людьми відточувався століттями і може розглядатися як свого роду технологія.

Початковий етап діяльності передбачає організацію торгівцем «своєї справи» шляхом вкладення коштів у покупку чи оренду приміщень, створення інших умов для перетворення її на підприємство, що приносить дохід.

Наступний етап – придбання «живого товару». На початку ХХ століття існувала певна категорія торговців, що вербували і продавали дівчат у дома терпимості. Досвідчені торговці працювали на вулицях, поблизу магазинів, куди посилали господарки своїх молодих майстринь; у лікарнях, де після одужання молоді дівчата часто виявлялися в скрутному становищі; у сім'ях, де вербувальники

з'являлися в потрібний момент і потрібну годину з порадами і реальною допомогою; на фабриках, де заздалегідь існувала домовленість між скупником «живого товару» і хазяїном, що повідомляв про скорочення кадрів, але під виглядом благодійника переводив дівчат нібито на іншу «fabрику»; через газетні оголошення, в яких недосвідченим дівчатам пропонувалися «гарні місця постійної роботи», тощо.

Багато з цих прийомів використовується і сучасними торговцями, зокрема:

– газетні оголошення, оголошення в ЗМІ й Інтернеті (як на початку століття, так і зараз оголошення завуальовано – у них пропонується добре оплачувана робота гідних професій, зараз робота за кордоном: швачки, офіціантки, збирачів врожаю тощо; але у сучасній ситуації нерідко відкрито говориться про запрошення дівчат або юнаків для надання інтимних послуг;

– вулиця (якщо на початку століття це переважно були магазини, то тепер це вокзали, де зосереджується основна маса бездоглядних і безпритульних дітей, які, як правило, згодні на будь-яку роботу, і, крім того, відсутній будь-який соціальний контроль за їх життям, що дозволяє торговцю розпоряджатися ними так, як він цього побажає, аж до фізичного знищення, не боючись, що таку дитину шукатимуть);

– сім'я, коли дитина, наприклад, залишається без батьків і засобів до існування, й у потрібний момент з'являється «добрий дядько», що допомагає перебороти тимчасові труднощі, плата ж за таку допомогу – віддання себе і своєї квартири в спільне користування злочинної групи; сім'я – коли складні життєві обставини вимушують батьків продавати власних дітей у рабство;

– квартира хазяїна, куди запрошують дівчат у гості для більш близького знайомства, обіцяючи їм, що нічого з ними не станеться.

Коли дівчина погоджувалася на таке запрошення у XIX столітті, то з нею починали працювати «ввічливі та порядні» агенти-розбещувачі, присипляючи її пильність. Таке спокушання могло тривати протягом декількох днів. Як частування обов'язково були присутні спиртні напої, спеціально виготовлені хазяїном з настою нюхального тютюну чи сигар, розчинених у міцному вині. У стані сп'яніння дівчину оббирали, забирали документи і насильно змушували працювати в публічному будинку.

У XX столітті виникла практика прийому на роботу, особливо молодих дівчат, де обов'язковою умовою є відвідування квартири роботодавця з метою більш детального знайомства з претенденткою.

В умовах безробіття і погоні за красивим життям на це йде достатньо багато дівчат. Далі все – як у XIX столітті: частування, спиртні напої, наркотики тощо, закінчується це дійство, як правило, виконанням сексуальних послуг на вимогу «хазяїна».

Третій етап – продаж «товару». На початку століття, коли «товар» привозився до місця призначення, збиралися покупці – власники публічних будинків, визначалися достоїнства і недоліки «товару», а потім починався торг.

Особливості дитячого секс-туризму. За типологією експерти виділяють зовнішній та внутрішній секс-туризм.

Зовнішній секс-туризм – це туризм, у процесі якого перетинаються кордони, це приїзд іноземців в Україну з метою купівлі послуг сексуального характеру. *Внутрішній секс-туризм* визначається як переміщення з одного регіону країни в інший з метою отримання сексуальних послуг.

Виділяють три основні типи секс-туристів, які експлуатують дітей:

- кривдники, що віддають перевагу дітям;
- педофіли;
- ситуативні секс-туристи.

Експерти виділяють два типи секс-туристів:

1) ті, які цілеспрямовано їдуть в Україну в межах організованих туристичних турів з метою отримання сексуальних послуг;

2) ситуативні секс-туристи, тобто туристи, метою приїзду яких є справи або відпочинок, а рішення скористатися секс-послугами є «незапланованим», «ситуативним»; саме другий тип туристів є більш поширеним.

Секс-туристи приїжджають звідусіль, проте більшість із них є громадянами розвинутих країн. Найчастіше це громадяни країн Євросоюзу, Туреччини, США та Канади. Деякі учасники форумів є громадянами країн Близького та Середнього Сходу, наприклад Ізраїлю, Сирії та ін.

Цілеспрямований внутрішній секс-туризм може мати такі прояви:

1) виїзд із маленьких міст у великі міста, де пропозицій значно більше й отримати задоволення можна конфіденційно;

2) виїзд із великих міст у маленькі населені пункти, де різниця в цінах дозволяє туристу почуватися комфортно;

3) подорож у чітко визначений населений пункт для отримання певної, як правило, заздалегідь замовленої послуги.

Дітей, залучених у надання секс-послуг туристам, можна умовно поділити на дві групи:

1) діти, для яких секс-послуги є основним джерелом існування, і займаються вони їх наданням на постійні основі;

2) діти, для яких надання секс-послуг є ситуативним.

Діти, які постійно надають секс-послуги можуть залучатися у секс-індустрію насильницьким шляхом, але потім залучення набуває добровільного характеру. Головна причина – потреба в грошах. У випадку, коли дитину експлуатують дорослі, – потреба в грошах експлуататорів. У секс-туризмі переважають дівчата у віці від 14 років, які виглядають старше, і секс-турист часто не замислюється над тим, що його партнерша може бути неповнолітньою. Хлопці залучаються у надання секс-послуг туристам меншою мірою, їм переважно 16–17 років.

Секс-послуги як регулярне джерело доходу здебільшого практикують діти з кризових сімей: діти залежних від алкоголю чи наркотиків батьків; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, які мешкають на вулиці. Вулиця залишається найбільш популярним місцем пошуку дитячих секс-послуг. Налагодити контакт із дітьми та молоддю, які належать до уразливих груп, наприклад дітьми вулиці або дітьми із неблагополучних сімей, найпростіше саме на вулиці. Тому, за словами експертів, можна зробити висновок, що посередником у постачанні секс-туристам послуг дітей найімовірніше можуть виступати ті, хто має доступ до дітей, зокрема до соціально незахищених дітей.

Діти, для яких надання секс-послуг є ситуативним, як правило походять із сімей, які не мають матеріальних проблем. Дітям може бракувати дорогих речей, але їх базові потреби задоволено. Головними факторами у цьому випадку виступають дитяча бездоглядність, відсутність нормальних стосунків у сім'ї та морально-етичних цінностей. Цінність може полягати не стільки в грошах, скільки в наближенні до атрибутів престижного життя: покататися на яхті (машині), піти в дорогий нічний клуб, повечеряти у ресторані, отримати дорогий подарунок (наприклад, мобільний телефон). Їх вік коливається від 16 до 18 років, переважають дівчата. Хлопці (14–17 років), для яких надання секс-послуг є ситуативним, надають послуги переважно чоловікам.

Негативні наслідки ранніх шлюбів. Ранні шлюби загрожують правам дитини на освіту, здоров'я та свободу. У багатьох випадках дитина, з якою реєструється шлюб, отримує статус повнолітньої особи, у зв'язку з чим вона втрачає права дитини за законом. Ранні шлюби, як правило, укладаються через ранню вагітність, що загрожує здоров'ю дитини. Крім того, дитина, яка вступила в ранній

шлюб на вимогу родичів, часто страждає від насильства з боку чоловіка або дружини.

Страждають від насильства як хлопчики, так і дівчата, але здебільшого в ранні шлюби віддають дівчат. У багатьох випадках, коли така дівчина дорослішає та страждає від насильства з боку чоловіка, вона залишає сім'ю. Не маючи освіти та роботи, такі жінки особливо ризикують бути втягнутими в комерційну сексуальну експлуатацію.

Ранні шлюби рідко називають серед основних порушень прав дітей в Україні. Так, традиція рано одружуватись у нашій державі, як і в більшості цивілізованих країн світу, залишилась в історії. Проте, як зазначають експерти, говорити про повну відсутність цієї форми КСЕД означає заплющувати очі на проблему, адже ранні шлюби залишаються частою практикою серед однієї з доволі численних національних меншин в Україні – ромів.

2.7. БРОДЯЖНИЦТВО ТА ЖЕБРАКУВАННЯ ДІТЕЙ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Проблема бездомності та безпритульності дітей не є новою для суспільства, але вона фактично не вирішується, тому досі не втратила актуальності. Загострення цієї проблеми відбувається з об'єктивних причин у переломні періоди (війни, голод, природні катаклізми тощо), тому природньо очікувати стрімкого зростання кількості таких дітей у нашій країні. На сьогодні бродяжництво – це спосіб життя переважної частки безпритульних дітей та підлітків.

Бродяжництво – соціальне явище; тривале блукання особи, яка не має постійного житла чи залишила його.

Підліткове бродяжництво є одним із проявів соціального сирітства, зумовленого низкою причин. Багатьма вченими визначено, що головними безпосередніми причинами бродяжництва є самовільне залишення підлітком домівки, навчального чи медичного закладу. Частка підлітків, які втратили батьків унаслідок їх смерті або позбавлення батьківських прав, а також тих, кого батьки вигнали на вулицю, є значно меншою.

Безпритульні та бездоглядні діти ведуть антисуспільний спосіб життя. Діти з асоціальних сімей, позбавлені засобів існування, нерідко втягуються в нерегламентовані та кримінальні сфери діяльності (робота на вулиці в незадовільних умовах, заняття проституцією, зайнятість у порнографічному бізнесі, торгівля тютюновою та алкогольною продукцією тощо), пов'язані з ризиком для здоров'я, психологічного та соціального розвитку.

Основним видом діяльності підлітків на вулиці є некваліфіковані підсобні роботи. Переважна більшість цих робіт здійснюється за межами організованої трудової діяльності, де використовується напіврабська праця. Розрахунок проводиться роботодавцем довільно, часто просто натуральними продуктами. Ринок праці підлітків, на відміну від ринку праці дорослих, ніяк не регламентовано і не захищено. Особливо гостро проблема дитячої бездоглядності постає у великих містах, які стають центрами проживання безпритульних дітей, що прибули з різних регіонів.

Найбільш повне узагальнення причин підліткового бродяжництва, зроблено Т. Калістратовою.

1. Соціально-економічні причини, що порушують або значно змінюють уклад суспільного життя:

а) процес урбанізації (перенаселеність міст, підміна сімейних стосунків товариськими або діловими);

б) процес глобалізації (безробіття, міграція, платність освітніх послуг, орієнтація на самостійність як цінність та показник успішності життя);

в) економічна й соціальна нестабільність суспільства та фінансова неспроможність сімей.

2. Соціально-психологічні фактори:

а) негативна ситуація спілкування з дорослими (аморальна та асоціальна поведінка батьків, фізичне та психічне насильство, розлучення батьків, порушення сімейних ролей, відсутність одного з батьків);

б) негативна ситуація спілкування з однолітками (неспроможність реалізувати програму особистісного самовизначення внаслідок асоціальної референтної групи однолітків або якщо наявні перешкоди – стан здоров'я, погана успішність, фінансова неспроможність сім'ї тощо – не дозволяють підлітку бути прийнятним у соціальну референтну групу).

3. Психологічні фактори:

а) психофізичні аномалії, як правило олігофренії;

б) акцентуації характеру, що зумовлюють нестійкі, істероїдні або імпульсивні риси;

в) особистісні особливості, що зумовлюють несформованість самоідентичності та «поведінки прихильності» (поверховість почуттів, переживання власної непотрібності, невпевненість у власній необхідності для батьків та однолітків і, відповідно, певна байдужість до них).

У науковій літературі окреслено декілька «сценаріїв» схильності до бродяжництва.

Достатньо розповсюджений сценарій – дромоманія, прагнення нових вражень, потреба в припливі постійно мінливої інформації, своєрідне відчуття, коли «стіни тиснуть», і підліток не може довго залишатися на одному місці.

Клініко-діагностичні аспекти цього явища досить повно викладено у дослідженнях О. Цільмак:

– можлива жага пригод, «драйву», «справжнього життя», причому діти нерідко довго і ретельно (у їхньому розумінні) готуються до таких подорожей;

– залишення будинку через те, що там їм елементарно погано: з ними жорстоко поводяться або не помічають зовсім, і піти – єдиний спосіб уникнути нестерпної обстановки, або ж бажання зробити хоч щось, щоб дитину (ну хоча б його відсутність) нарешті помітили.

Також виділяють такі види сценаріїв самовільних уходів з дому:

– як наслідок недостатнього нагляду, з метою розваги і задоволення;

– як реакція протесту на надмірні вимоги або на недостатню увагу з боку близьких;

– як реакція тривоги через страх покарання у боязких і тривожних підлітків.

Крім того, науковці серед інших причин підліткових втеч виділяють такі:

- 1) утрата батьків унаслідок смерті або розлучення;
- 2) вигнання з дому батьками;
- 3) сексуальне насильство з боку батьків;
- 4) зловживання підлітком алкогольними або наркотичними речовинами;
- 5) втеча або вигнання з дому внаслідок вад психічного розвитку або розумової неповноцінності.

До чинників і мотивів втеч підлітків із дому віднесено такі:

- 1) гіпоопіка та недостатній нагляд з боку дорослих;
- 2) задоволення гедоністичних бажань;
- 3) реакція протесту на надмірність вимог чи недостатність уваги з боку значимого оточення;
- 4) надмірна турбота про дитину, прагнення захищати її навіть за відсутності реальної небезпеки і прагнення постійно утримувати її біля себе як прояв гіперопіки;
- 5) реакція тривоги через страх покарання;
- 6) специфічно-пубертатна втеча внаслідок фантазій та мрійливості.

Підлітків-утікачів поділяють на дві групи: тимчасові та навмисні. Перша група, як правило, повертається додому протягом перших 48 годин. Мотивами втечі у них є страх покарання або демонстративний шантаж батьків. Більшість із них переховується у родичів чи друзів, часто їх батьки знають, де саме.

Друга група є неоднорідною за причинами втеч. Науковці констатували наявність таких типів втеч підлітків з дому:

1) емансипаційні втечі, які найбільш часто здійснюються у віці 12–15 років, щоб позбавитися зовнішнього контролю з боку дорослих; причинами, як правило, є сварки з батьками; ймовірно є групова форма втеч, їм передують прогули шкільних занять, алкоголізація, делінквентність утікачів, яким притаманні гіпертимна та нестійка акцентуації характеру;

2) імпульсивні втечі, які відбуваються внаслідок жорстокого поводження з дітьми, вони здійснюються самостійно, існує небезпека аутоагресії аж до суїциду; повторні втечі стають стереотипною поведінковою реакцією підлітка, він починає шукати попутчиків, часто приєднується делінквентність; вік утікачів – переважно 7–15 років, реєструвалися шизоїдна, лабільна та сенситивна акцентуації;

3) демонстративні втечі, які здійснюють переважно підлітки з істероїдною акцентуацією характеру, їх питома вага є досить незначною;

4) дромоманічні втечі, що відбуваються раптово, під впливом коливань настрою, характеризуються розширенням географічного ареалу.

Безпосередніми психологічними чинниками втечі, на думку вчених, зазвичай є такі.

1. Гострий або хронічний стрес, із яким не впорався підліток. Життєвий простір підлітка за своїми характеристиками вже не відповідає дитячому віку, але простір дорослого ним ще не побудовано. Підліток стикається з новими вимогами і проблемами, механізми задоволення і подолання яких ще не сформувалися. Це може призвести як до розвитку нових конструктивних рішень, так і до порушення механізмів подолання, аж до патології. Нормальний розвиток людини (дорослішання) супроводжується активацією процесів подолання труднощів, які слугують стимулом подальшого розвитку. У цьому випадку втеча з дому може стати проявом психологічної дезадаптації підлітка.

2. Особливості картини світу підлітка, наявність фантастичних життєвих планів або сценаріїв (кар'єрних, романтичних тощо). Наприклад, З. Фройд (1908) описав «фантазії сімейного роману» як

наслідок проєкції зусиль дитини на внутрішньопсихічне дистанціювання від батьків, внутрішнього конфлікту між звичною залежністю від батьків та прагненням до сепарації. Вважаючи себе знехтуваною, дитина компенсує це нарцисичними фантазіями, уявляючи себе прийомною або «благородного походження». Це ж саме може відбуватись у випадку суперництва сіблінгів за увагу батьків (А. Адлер). У таких випадках втеча зовні видається спланованою, а її наслідки стають катастрофічними для дитини – це крах ілюзій всемогутності батьків і деідеалізація власного образу. До цього можна додати і випадки сімейних сценаріїв, коли очікування батьків перевищують можливості дитини (наприклад, «батько хотів, щоб я став лікарем»), і вона змушена «вести подвійне життя»: у сфері задоволення батьківських очікувань та у сфері власної компенсаторної поведінки, що рано чи пізно призводить до зривів.

3. Фактори психопатології, коли втеча має діагностичне значення (наприклад, епілепсія, сутінкові фугіформні реакції тощо). Так, клінічна картина депресивних епізодів у підлітків може містити погану шкільну успішність, уживання наркотиків, проміскуїтет та втечі з дому.

Описано також значення особистісних розладів, зокрема нестійкої та експлозивної психопатії у підлітків, які виховуються в умовах жорсткого контролю. У втечах вони шукають асоціальні компанії або супутників, легко потрапляючи під їх вплив, повторні ексцеси супроводжуються пошуком розваг, прагненням «вільного життя», формуванням бродяжницького стилю життя. Те ж саме стосується і підлітків з істероїдною психопатією – у них втеча з дому часто виступає проявом реакцій опозиції та емансипації на втрату ролі сімейного кумира, страх або очікування покарання.

4. Особливості міжособистісних відносин та стилів виховання у сім'ях. У літературі відмічається низка чинників цієї групи: надмірно жорсткий контроль, емоційна депривація у ранньому дитинстві, асоціальна поведінка батьків (пияцтво, проституція), сексуальне насильство та розбещення, незадоволення базових потреб дитини, жорстоке поводження та конфлікти з батьками.

Виділяють три етапи формування бродяжництва.

Перший етап, часто короткочасний, зазвичай є реакцією на зовнішній подразник. Неповнолітній іде з дому під час сварки батьків або після фізичного покарання; не йде на заняття в школу, а тиняється вулицями в той день, коли має бути урок вчителя, з яким встановилися конфліктні відносини, йде зі школи, де у нього не встановилися товариські відносини тощо.

Другий етап характеризується звичними, фіксованими уходами, мотиви яких не відразу зрозумілі і психологічно не завжди адекватні. На цьому етапі уходи частішають і виникають з незначного приводу (невеличке зауваження, погано підготовлене домашнє завдання, очікування неприємної зустрічі, уявлення про можливості відвідати цікаве місце тощо). З'являється своєрідний патологічний стереотип поведінки або втеча як стресова реакція. Діти нерідко втікають в однаковий час, ідуть за звичним маршрутом, відпочивають і ночують в тих же самих місцях. Часто уходи відбуваються бездумно, без будь-якого усвідомленого плану. Серед причин втеч на цьому етапі безсумнівною є роль патологічно завищених устремлень. Часто випадкові обставини (приїзд родичів, якась шкільна подія, цікавий фільм тощо) можуть зупинити підлітка. Можуть спостерігатися більш-менш тривалі періоди відсутності уходів з дому.

У багатьох випадках услід за описаним етапом настає період зворотного розвитку синдрому уходів, під час якого вони стають дедалі рідшими, менш тривалими, заміщаються короточасними обґрунтованими відлучкам (зустрічі з товаришами, групові походи в кінотеатри тощо). Значно рідше настає *третій етап*, коли відходи і бродяжництво стають нездоланими, імпульсивними, підліток не в змозі їм протистояти, тобто цей етап – істинно патологічний. Початок третього етапу характеризується наростанням кількості та тривалості уходів, більшість з яких має імпульсивний, неконтрольований характер.

Слід указати, що бродяжництво є асоціальною поведінкою, на тлі якої у підлітка закономірно розвиваються інші її форми (крадіжки, жебрацтво), зумовлені необхідністю задоволення життєвих потреб, насамперед у їжі, а також примітивних і пов'язаних із дозвіллям потреб.

Із часом підліток залучається до груп подібних до нього неповнолітніх чи дорослих, які штовхають до вчинення протиправних дій (хуліганські вчинки, сексуальні дії, вживання алкоголю та наркотиків тощо).

Повторення втеч чи триваюче бродяжництво призводить до закріплення таких негативних рис особистості, як брехливість, прагнення до задоволення примітивних потреб, звуження кола інтересів, негативне ставлення до систематичного навчання та праці, правовий нігілізм тощо.

Проблема бродяжництва та дромоманії є тісно пов'язаною із жебракуванням.

Жебракування – це систематичне випрошування грошей, речей та інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. Заняття жебрацтвом визнається систематичним, якщо вчиняється не менше трьох разів протягом нетривалого часу.

Жебракування є однією з найпоширеніших форм експлуатації дітей. Розгалужена система жебрацького «бізнесу» на сьогодні робить ставку саме на дітей, причому чим меншим є вік дитини, тим більший прибуток вона може принести. Новою тенденцією є не просто випрошування, а «заробляння» грошей шляхом пропонування дитиною купувати дрібний товар.

Причинами жебракування є такі:

- домашнє насильство та жорстоке поводження з дітьми;
- бродяжництво;
- бідність;
- алкоголізм, наркоманія;
- неналежне виховання батьками дітей;
- заохочення їх до жебракування як до самостійного заробітку;
- примус тощо.

Жебрацтво з неповнолітніми – це кримінальне порушення в разі системного жебрацтва або проживання дитини в асоціальних умовах (наприклад, на вокзалах, у підвалах, наметах тощо).

Примусове жебрацтво – одна із найгірших форм дитячої праці та вид експлуатації дітей, які постраждали від торгівлі людьми. За даними Міжнародної організації з міграції, понад чверть дітей, які потрапили в ситуацію торгівлі людьми в Україні, були примушені жебракувати. Діти жебракують самостійно або у супроводі дорослих (інколи навіть власних батьків). У більшості випадків гроші, які жертують дітям на вулиці, не допоможуть їм придбати їжу або одяг, а підуть до кишені злочинців, які використовують цих дітей.

За втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність Кримінальним кодексом України (ККУ України) передбачено відповідальність. Зокрема, існує стаття 150-1 («Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом»), санкції якої передбачають для батьків чи опікунів дитини позбавленням волі на три роки. Якщо такі дії вчиняються щодо чужої дитини та за наявності інших кваліфікуючих обставин, то така особа може потрапити за ґрати на 10 років.

Стаття 304 Кримінального кодексу України передбачає покарання за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, а також спонукання до пияцтва, жебрацтва чи азартних ігор. Такі дії караються позбавленням волі на строк від 3 до 7 років, якщо ж вони

вчиняються щодо малолітньої особи батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном, піклувальником чи іншою особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, то їм загрожує позбавлення волі на строк від 4 до 10 років.

Змушування до жебрацтва також є одним із видів експлуатації людини і може кваліфікуватися як торгівля людьми (ст. 149 КК України). Відповідальність за такий злочин – до 15 років позбавлення волі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Сформулюйте визначення девіантної поведінки особи та розкрийте основні чинники, що сприяють її формуванню.
2. Визначте основні характеристики девіантної поведінки.
3. Назвіть поняття та основні характеристики делінквентної поведінки.
4. Назвіть критерії делінквентних поведінкових відхилень.
5. Розкрийте сутність понять «агресія» та «агресивність».
6. Назвіть види агресивних реакцій та їх характеристика.
7. Охарактеризуйте групи дітей, здатних виявляти агресивність.
8. *Визначте основні причини прояву агресивності у дітей.*
9. Дайте визначення поняттям, що складають змістову основу теми: «вандалізм», «вандал», «руйнівна поведінка», «графіті».
10. Охарактеризуйте основні підходи до класифікації типів вандалізму (класифікації С. Коена і Д. Кантера).
11. Пояснити сутність графіті як різновиду вандалізму.
12. Назвіть провідні риси адиктивної особистості.
13. Види адикцій та їх характеристика.
14. Які основні стадії розвитку психологічної залежності від комп'ютерних ігор існують?
15. Якими є найпоширеніші форми селфіту?
16. Обґрунтуйте власну думку з питання: чи є селфіт адиктивною формою поведінки?
17. Дайте визначення булінгу. Чим відрізняється конфлікт від булінгу?
18. Види булінгу та їх характеристика.
19. Визначте особливості кібербулінгу.
20. У чому полягають наслідки булінгу для його учасників та суспільства?
21. Що таке «комерційна сексуальна експлуатація дітей»? Основні її ознаки.

22. Назвіть особливості дитячої проституції.
23. Розкрийте основні причини статевої деморалізації підлітків і молоді та охарактеризуйте її наслідки.
24. Дайте характеристику дитячому секс-туризму.
25. Назвіть фактори, що стримують поширення комерційної сексуальної експлуатації дітей.
26. Назвіть соціальні проблеми дитячої безпритульності та бродяжництва.
27. Розкрийте соціальну, педагогічну і психологічну етіологію дитячої безпритульності.
28. Поясніть зв'язок дитячої безпритульності й бродяжництва з іншими видами відхилень у поведінці дітей та підлітків.
29. Бродяжництво: визначення поняття та причини виникнення.
30. Охарактеризуйте етапи формування бродяжництва.
31. Жебракування: визначення поняття та причини виникнення.

РОЗДІЛ 3

НАСИЛЬСТВО ТА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ ЩОДО ДІТЕЙ ЯК СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА

- 3.1. Поняття насильства та жорстокого поводження з дітьми.*
- 3.2. Причини та умови виникнення домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми.*
- 3.3. Наслідки домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми.*
- 3.4. Психологічний портрет неповнолітньої особи, яка вчинила насильство в сім'ї.*
- 3.5. Особливості виявлення насильства та жорстокого поводження стосовно дитини.*
- 3.6. Профілактика насильства та жорстокого поводження щодо дітей.*

3.1. ПОНЯТТЯ НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Жорстоке поводження та зловживання дітьми в родині розглядають сьогодні як одну з головних причин дитячого травматизму та смертності в усьому світі, це є однією з найгостріших проблем громадського здоров'я.

Незважаючи на поширеність жорстокого поводження з дітьми, воно привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників і працівників поліції лише в середині ХХ століття, коли травматолог С. Кемпе (С. Kempe) описав «синдром побитої дитини» (battered child syndrome) – наявність сполучених травм, які неможливо отримати «природним» шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти). З 1973 р. в США, Канаді та інших країнах проводять постійні дослідження поширеності насильства щодо дітей, там розвивається система допомоги дітям, які зазнали зловживань, вивчають вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини та створюють програми психологічної реабілітації таких дітей. Останніми роками багато уваги приділяють цій проблемі і в Україні.

Зазвичай насильство стосується найуразливіших членів родини, а отже, категорією, яка найбільше потерпає від сімейного насильства (як прямо, так і опосередковано), стають діти. Самі ж діти, які зазнають жорстокого поводження, звертаються по допомогу до психологів та соціальних працівників вкрай рідко через загальну недовіру до дорослих та оточення. А от на вулицю такі діти тікають дедалі частіше – і це як раз і є ті самі підлітки, з якими повсякденно стикається суспільство як з правопорушниками, споживачами токсичних речовин або наркотиків, неповнолітніми проститутками або просто бездомними дітьми.

Працівник поліції, який працює над проблемами попередження домашнього насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, повинен володіти інформацією щодо явища насильства, розуміти чинники його виникнення, а також знати основні індикатори, які значною мірою полегшать виявлення насильства та надання необхідної допомоги сім'ї і дитині.

Згідно з чинним законодавством зараз використовуються такі визначення.

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчиненням таких діянь.

Дитина, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала дитина), – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до заняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно-та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або

здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо уразливої для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дитиною – це явища, які виникають унаслідок діяльності або ж бездіяльності людини. Прикладом цього можуть слугувати випадки ненадання допомоги людині, яка її потребує, ігнорування, недбале ставлення до дитини чи людини похилого віку тощо.

Така діяльність чи бездіяльність характеризується певними властивостями:

– *умисність*: насильство завжди спрямовано на досягнення певної мети, воно є наслідком продуманої дії, тобто не є випадковим;

– *порушення прав та свобод іншої людини*: насильство завжди пов'язується з порушенням прав особи або групи осіб;

– *низький рівень самозахисту жертв*: фізична сила (чоловік сильніший відносно дружини, батьки – відносно дітей, дорослі – відносно людей похилого віку), вікові переваги (батьків відносно дітей), економічна залежність;

– *спричинення шкоди* (фізичної, емоційної тощо).

Вирізняють чотири види домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми: *психологічне, економічне, фізичне та сексуальне*.

1. Психологічне (емоційне) насильство – форма домашнього насильства, пов'язана з дією на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування чи залякування, через які виникають емоційна невпевненість і нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психологічне насильство реалізується в різних формах: як ізоляція від членів родини чи друзів, у вигляді погрози застосуванням насильства, приниження гідності, крику, лайки й образ, ігнорування, знуцання, заподіяння душевних страждань, через що відбуваються формування й розвиток почуття безсилля і страху і зниження самооцінки людини, звинувачення в божевіллі, штучне створення ситуацій, у яких один із членів родини відчуває психологічний дискомфорт.

Таблиця 3.1

Основні типи психологічного насильства

Ігнорування потреб дитини	виявляється в <i>нездатності</i> та/або небажанні батьків виражати прихильність, любов і турботу стосовно дитини; <i>позбавленні</i> її емпатії; <i>ігноруванні</i> потреб дитини у безпечному оточенні, підтримці, спілкуванні тощо
Відторгнення	виявляється у <i>приниженні</i> дитини, зокрема публічному; <i>висуненні</i> до неї надмірних, таких, що не відповідають віку чи можливостям, вимог; <i>публічній демонстрації</i> негативних якостей дитини; <i>формуванні</i> у неї почуття сорому і провини за прояви природних емоцій (страх, плач, гнів тощо); <i>жорсткій критиці</i> тощо
Погрози і тероризування	виявляються у <i>приниженні</i> гідності дитини, погрозах щодо покарання або побоїв, здійснення насильства стосовно дитини чи того, кого дитина любить (мама, сестри, брата, домашньої тварини); <i>використанні</i> ненормативної лексики стосовно дитини чи у її присутності; <i>обіцянках</i> покинути або розлити дитину, покінчити життя самогубством, принизити дитину в очах важливих для неї людей або розповісти про її реальні чи удавані гріхи й помилки; <i>звинуваченні</i> дитини у власних невдачах; <i>безпідставних</i> скаргах на її поведінку і вчинки, використання її справжніх або міфічних вад чи помилок для постійного тиску на дитину та її шантажування; <i>використанні</i> дітей як довірених осіб та об'єктів шантажу в конфліктах між батьками тощо
Ізоляція	передбачає: <i>встановлення</i> безпідставних обмежень на соціальні контакти дитини з однолітками, родичами чи іншими дорослими; <i>обмеження</i> права дитини на побудову власних відносин з однолітками; <i>відсутність</i> у дитини права залишати власний будинок (наприклад, батьки примусово переводять дитину на домашнє навчання) тощо
Розбещення	передбачає: <i>мотивування</i> дитини до антисоціальної поведінки, наприклад крадіжок, вандалізму, інших протиправних дій тощо; <i>заохочення</i> самодеструктивної поведінки, зокрема залучення дитини до вживання алкоголю і наркотиків, тощо

Психологічне насильство виражається також у формі погроз, брутальності, висміювання, заборон на зустрічі із друзями й заняття улюбленою справою, знуцанні та вбивстві тварин, дорогих людині, за відсутності прийняття, підтримки тощо.

Психологічне насильство має тяжкі та тривалі негативні наслідки для емоційного розвитку дитини, формує страх за особисту безпеку та безпеку близьких осіб.

Психологічне насильство найчастіше буває важко розпізнати й ідентифікувати, тому що, на відміну від фізичного насильства, в цьому випадку явні ознаки насильства найчастіше є непомітними, а наслідки можуть бути надзвичайно тяжкими. При цьому таке насильство є найбільш поширеним і становить основу всіх видів насильства і зневаги стосовно дітей.

У вітчизняному законодавстві щодо психологічного насильства вживається також словосполучення «погроза вчиненням насильства», під яким розуміють залякування жертви застосуванням фізичного насильства. Крім того, психологічне насильство може охоплювати заподіяння душевної або психологічної травми й обмеження свободи волевиявлення (незалежно від реальності настання фізичної шкоди).

2. Згідно з чинним законодавством **економічне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Економічне насильство (нехтування потребами дитини) означає систематичну неспроможність чи небажання задовольняти основні фізичні потреби дитини, позбавлення дитини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які вона має передбачене законом право, що може призвести до її смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я чи розвитку.

Таке недбале поводження охоплює небажання забезпечувати дитину адекватною медичною допомогою, заборону вчитися, а також нездатність захистити дитину від фізичної або емоційної шкоди й небезпек.

Типовими *різновидами економічного насильства* стосовно дітей є такі:

- залишення дитини без нагляду;

– трудова експлуатація дитини (використання дитячої праці), яка перешкоджає або унеможлиблює здобуття нею освіти та ставить під загрозу її життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток;

– примушення дитини до протиправних дій в економічній сфері (крадіжок, жебрацтва тощо);

– позбавлення (погроза позбавленням) житла й грошового утримання, на яке дитина має законне право (житлової площі батьків, аліментів, пенсії, стипендії тощо);

– позбавлення документів, без яких дитина не може продовжувати освіту або влаштуватися на бажану для неї роботу, якщо її вік передбачає таку можливість;

– існування за рахунок дитини (присвоєння пенсії дитини з інвалідністю чи інших соціальних виплат на дитину, примушення до збору пляшок або пошуку харчів чи одягу на смітнику тощо);

– позбавлення дитини належних умов проживання та харчування, відсутність необхідної уваги, піклування, захисту (бездоглядність) тощо.

Нехтування потребами дитини спостерігається не лише у сім'ях з низьким матеріальним становищем. Іноді батьки або особи, які їх замінюють, поведуться таким чином через брак батьківської компетенції (наприклад, випускники інтернатів), нелюбов до дитини тощо.

3. Відповідно до чинного законодавства **фізичне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті та вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Фізичне насильство може означати побиття, шмагання, струшування, кидання та штовхання, стусани та ляпаси, отруєння, заподіяння опіків, утоплення, удушення, кидання предметів та вчинення інших дій, що завдають дитині фізичної шкоди та/або спричиняють біль.

До фізичного насильства належать перешкоджання в отриманні необхідного лікування та реабілітації, симулювання симптомів або навмисне спричинення хвороби у дитини, а також введення стосовно людини різних обмежень у пересуванні, наприклад закривання у ванній кімнаті або в інших місцях тощо.

Фізичне насильство охоплює також залучення дитини до вживання наркотиків та алкоголю, пропонування їй отруйних засобів чи медичних препаратів, що викликають одурманення (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем). Варто пам'ятати, що такі дії належать до фізичного насильства, оскільки чинять негативний вплив на здоров'я дитини та становлять загрозу її життю, проте стосуються і психологічного насильства, оскільки передбачають залучення дитини до діяльності, що не відповідає її віку, що має вплив на її свідомість, установки, поведінку тощо.

Фізичне насильство – одна з найпоширеніших форм насильства. У нашій країні фізичні покарання дітей, на жаль, досі є звичною практикою, однак такою, що суперечить законодавству (ст. 150 Сімейного кодексу України забороняє будь-які види експлуатації батьками своєї дитини та її фізичні покарання, а також застосування батьками інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини).

4. Сексуальне насильство – це форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності. *Сексуальне насильство над дитиною* проявляється як протиправне посягання на статеvu недоторканість дитини, розглядається як залучення дитини з її згоди чи без неї в сексуальні дії з дорослим або іншою дитиною.

Сексуальне насильство може мати фізичні, або контактні (з проникненням або без нього), та нефізичні, або неконтактні, форми. Неконтактні форми сексуального насильства передбачають залучення дитини до перегляду або участі у виготовленні порнографічних матеріалів, спостереження за статевими актами, а також схилення дітей до прояву сексуалізованої поведінки (залицяння, демонстрація дитиною статевих органів тощо).

3.2. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Для ефективного виявлення домашнього насильства та жорстокому поводженню з дітьми, їх попередження і протидії їм, важливо розуміти природу, причини та умови виникнення цих явищ. Виділяють чотири основні категорії таких чинників.

I. Причини та умови, пов'язані з особливостями розвитку суспільства:

– відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань як недопустимих, високий рівень терпимості до жорстокого поводження з дитиною; насильство часто розглядається як сукупність певних дисциплінарних заходів, спрямованих на виховання дитини, при тому, що сьогодні в Україні насильство (у тому числі покарання дитини, які впливають на її психологічний стан та здоров'я загалом) законодавчо визнано недопустимим, у свідомості дорослих зміни на користь відмови від насильницьких методів виховання відбуваються дуже повільно, особливо через відсутність цілісної системи підвищення педагогічної компетентності дорослих, у підґрунті якої лежить установка на виховання без насильства;

– демонстрація насильства в засобах масової інформації: насильство, яке практично щодня демонструється за допомогою ТБ (мультфільми, фільми, передачі) та відео, зміцнює суспільну думку (у тому числі дітей і підлітків) про те, що дії такого характеру унормовано;

– низька правова грамотність населення, зокрема недостатня поінформованість про права та захист дитини, закріплені у чинному законодавстві, а також про те, що кожен громадянин зобов'язаний повідомляти у відповідні служби про випадки жорстокого поводження з дітьми, які стали йому відомі;

– погана поінформованість дітей про свої права – діти часто не знають, що є повноправними особами й мають право на захист і допомогу, й не знають, до яких органів варто звернутися за захистом, які соціальні установи можуть надати їм допомогу.

II. Причини та умови, обумовлені соціально-економічним розвитком, структурою родини й моделлю спілкування у ній:

– *низькі доходи і постійний брак грошей* – така ситуація спричиняє напруженість, пов'язану з незадоволеністю основних потреб членів родини, якщо при цьому відсутня соціальна допомога як від держави, так і від громадських організацій, родина залишається наодинці зі своїми проблемами, хронічні стресові ситуації викликають у батьків фрустрацію й безпорадність, впливаючи на психологічний клімат сім'ї, а оскільки дитина залежить від батьків, то для неї існує високий ризик стати жертвою насильства;

– *безробіття або тимчасова робота*, а також низька кваліфікація (особливо у батька) – за даними низки досліджень, працюючі матері менш схильні до насильства;

– *молоді батьки* – народження першої дитини разом із незрілістю особистості батьків, низьким рівнем освіти і професійної підготовки

погіршує соціально-економічні умови родини, що посилює ризик учинення насильства;

– *неповна родина* – наявність у дитини тільки одного з батьків значно погіршує матеріальне становище родини та підвищує зайнятість матері/батька, відповідно, дитина часто залишається без нагляду, а низка її потреб може бути не задоволена;

– *погані житлові умови*, перенаселеність житлової площі призводять до додаткової напруженості, що може спровокувати насильство;

– *конфліктні або насильницькі стосунки між членами родини*: батьки, які застосовують насильство для вирішення конфліктів між собою, схильні використовувати його і стосовно дітей, окрім того, відповідно до міжнародних стандартів дитина, яка є свідком насильства, одночасно є і його жертвою, оскільки це завдає їй страждань і суттєвої психологічної шкоди; дослідженнями підтверджено, що жінки, які піддаються насильству з боку свого чоловіка, частіше проявляють жорстоке поводження стосовно своїх дітей, у родинах з нерівномірним розподілом влади між батьками в разі домінуючої гіперпротекції застосування насильства над дітьми є найбільш імовірним; також високий ризик застосування насильства до дитини спостерігається у родинах з невизначеними сімейними ролями і функціями, із двояким типом виховання, коли до дітей висуваються непослідовні й суперечливі вимоги, але частіше виявляють насильство стосовно своїх дітей члени родин, у яких недостатні емоційні зв'язки, проблеми комунікації і, як наслідок, несформована й неефективна психологічна підтримка;

– *міжпоколінна реплікація (передання) насильницького досвіду* – батьки, що зазнавали або були свідками насильства в дитинстві, схильні до нього у спілкуванні зі своїми дітьми; з раннього віку батьки-жертви засвоїли моделі агресивної поведінки стосовно інших людей і членів родини зокрема, насильство для них – первинний і звичний спосіб вирішення соціальних конфліктів; батьків, що страждали в дитинстві від насильства, відрізняють низька самооцінка, соціальна ізоляваність, переживання хронічних повсякденних стресів, труднощі у формуванні близьких відносин, особливо зі своїми дітьми; травматичний досвід дитинства знижує їх батьківську компетентність, зазнані ними занедбаність, зневага й відсутність любові, іноді в поєднанні з вимогами беззаперечного підкорення, сформували недовіру до людей і власної дитини зокрема, дуже часто вони повторюють ту ж саму модель поведінки: суворі вимоги й покарання; але тим дорослим, хто все-таки зміг отримати емоційну підтримку як від значущого дорослого в дитинстві, так і в цей

момент – з боку свого партнера, вдається вирватися із замкнутого кола й перервати усадкування такої «сімейної традиції».

– *проблеми відносин батьків і дитини* – якщо між батьками і дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства, крім того, у старшому віці у дитини можуть бути труднощі з формуванням самостійності й близьких відносин, оскільки відсутні потрібні умови і зразки для набуття основних навичок спілкування з людьми;

– *емоційна й фізична ізоляція родини*, яка проявляється у відсутності соціальних контактів, формальної і неформальної підтримки.

III. Причини та умови, обумовлені особистістю батьків:

– *особливості особистості батьків* – ризик насильства зростає, якщо батьки мають такі психологічні особливості, як ригідність, домінування, тривожність, роздратованість (особливо на провокуючу поведінку дитини), низька самооцінка, депресивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії і відкритості, низька стресостійкість, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість, підозрілість і проблеми самоідентифікації;

– *неадекватні соціальні очікування стосовно дитини*, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо; батьки не завжди розуміють стан, особливо хворої дитини, перебіг її хвороби і наслідки, тому можуть залишити її без необхідної допомоги, у цьому випадку вони оцінюють наявність дитини як сильний стресогенний фактор, почуваються нещасними, незадоволеними своїм сімейним життям;

– *низький рівень соціальних навичок*, зокрема відсутнє вміння вести переговори, вирішувати конфлікти й проблеми, впоратися зі стресом, просити допомоги в інших, при цьому працюють механізми психологічного захисту – наявність проблеми заперечується, щоб не приймати допомогу; насильство над дітьми стає сімейним секретом, що ретельно приховується і відкрито не обговорюється, оскільки викликає страх, обвинувачення, сором, почуття вини тощо;

– *психічне здоров'я батьків* – виражені психопатологічні відхилення, знервованість, депресивність, схильність до суїцидів збільшують ризик застосування насильства стосовно дітей;

– *алкоголізм і наркоманія батьків* і, як наслідок, психічні проблеми й афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, ослаблений контроль над своєю поведінкою, зниження критичності, зміни особистості тощо;

– *нерозвиненість батьківських навичок і почуттів*; такий дефіцит найчастіше характерний для юних батьків, а також розумово

відсталих, психічно хворих батька чи матері; молоді батьки, ще будучи незрілими, не можуть узяти на себе відповідальність, не мають необхідних знань про розвиток і виховання дитини; у батьків, схильних до насильства, часто відсутні навички, щоб упоратися з агресивною поведінкою дитини, вони не в змозі приборкати власну агресію і гнів стосовно дитини, зазвичай не розуміють її потреб, не здатні оцінити її вміння та здібності, у результаті чого висувають до неї вимоги, які вона не може виконати; через страх утратити контроль над дитиною юні батьки часто використовують авторитарний метод виховання, а покарання розглядають як спосіб корекції поведінки дитини, що іноді зумовлено незнанням інших можливостей; є категорія батьків, які переконані, що дитина існує для задоволення їхніх емоційних потреб, що вона повинна бути слухняною, чуйною, ласкавою, тямущою, не засмучувати, любити й радувати їх, тобто відповідальність за проблеми дитинства перекладається на саму дитину, а роль дорослого в них заперечується;

– *хронічне безробіття батьків*, яке має суб'єктивні причини, – тобто не тимчасова або вимушена незайнятність, а систематичні й свідомі неспроможність чи небажання батьків працювати та забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо;

– *низька правова культура*, недостатня обізнаність щодо норм, які стосуються охорони прав дитини та системи санкцій за жорстоке поводження з нею.

IV. Причини та умови, обумовлені особистістю дитини. Високий ризик стати жертвами насильства мають такі *категорії дітей*:

– небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини;

– недоношені діти, що мають на момент народження низьку вагу;

– діти, які живуть у багатодітній родині, де проміжки між народженнями дітей були невеликими (погодки);

– діти із вродженими або набутими каліцтвами, низьким інтелектом, з порушеннями здоров'я (спадкові та хронічні захворювання, у тому числі й психічні);

– діти з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, напади гніву, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність, агресивність дитини, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам дорослих, які їх виховують; порушення сну, енурез);

– діти з деякими особливостями особистості (відлюдність, апатичність, байдужість, залежність);

– діти з низькими соціальними навичками;

– діти з особливостями зовнішності, що відрізняють їх від інших або важко засмучують батьків, що ніяк не можуть із цим змиритися (наприклад, «не тієї» статі);

– діти, чиє виношування й народження було дуже тяжким для матерів;

– діти, які часто хворіли і були розлучені з матір'ю протягом першого року життя;

– діти, що належать до етнічної меншини, діти, які мають статус біженця, переселенця або шукача притулку, що через низький рівень толерантності у суспільстві може бути фактором ризику виникнення насильства з боку однолітків, у громаді тощо.

Особисті риси неповнолітніх, що постраждали від домашнього насильства (Ю. М. Антонян):

– підвищена навіюваність;

– пасивність;

– покірність;

– психологічна інфантильність;

– сповільнене орієнтування в новій ситуації;

– невміння достатньою мірою прогнозувати розвиток подій, у тому числі пов'язаний із власною поведінкою.

Жертвами домагань (зокрема, сексуальних) найчастіше стають підлітки, які мають такі характеристики (В. Л. Васильєв, І. І. Мамайчук):

– психічні розлади та затримка психічного розвитку;

– висока чутливість, гостре реагування на загрозу;

– високий показник рівня тривожності;

– низький рівень емоційної стійкості;

– конформні, тобто пасивні (слухняні), залежні, не здатні обстоювати власну точку зору;

– схильні сприймати те, що відбулося з ними, як дещо фатальне;

– неадекватна самооцінка: *занижена самооцінка* – обмеження активності, невпевненість у власних силах, високий ступінь психічного напруження, страх, готовність поступитися вимогам насильника; *завищена самооцінка* – некритичність, тенденція вирішувати завдання, що перевищують їхні можливості, схильність до ризику, провокуюча поведінка, прагнення перекласти відповідальність за те, що відбувається, на інших чи на обставини;

– несформована та нестійка система ціннісних орієнтацій;

– труднощі в осмисленні нової інформації;

– малий запас знань, конкретність та примітивність суджень, порушення критичності.

3.3. НАСЛІДКИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми призводить до різних наслідків, але поєднує їх одне – шкода фізичному та психічному здоров'ю дитини чи створення небезпечної ситуації для її розвитку та життя.

Працівнику поліції варто не лише розрізняти види насильства над дитиною, а й розуміти його наслідки для дитини та родини загалом.

Короткочасними наслідками акту насильства (здебільшого, одноразового) стають негативні переживання: відчуття приниження, образи, провини, страху, залежності та безправ'я, стан тривоги, невпевненість у собі.

Насильство, що повторюється, призводить до значних психологічних страждань, стресу, зниженого настрою, постійного відчуття страху, а йноді й до серйозніших наслідків, таких як спроби суїциду. Результатом насильства також може стати загострення хронічних захворювань і поява нових. Хронічна депресія, саморуйнівні вчинки, складності життя у сім'ї – усе це виявляється як довготривалі наслідки тієї або іншої форми насильства.

Діти, які зазнали зловживань, поєднують імпульсивність та доготорпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання ситуації. Вони відрізняються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, упевненість у відсутності перспектив і провини за інциденти насильства. У таких дітей є схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення («Якщо мене вважають поганим, буду поганим»), або, навпаки, крайній негативізм у відповідь на співчуття.

Діти, які живуть в умовах жорстокого поводження, часто пропускають шкільні заняття, а також відрізняються високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, девіантною та зухвалою сексуальною поведінкою, патологічною схильністю до мандрів.

Найбільш типовими для дитини наслідками перебування в ситуації насильства стають такі поведінкові прояви (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна відлюдність. До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірну силу, неадекватність емоцій ситуації (дикий регіт, лютю або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають психоневрологічні розлади в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (нетримання калу), а також психосоматичні розлади як відповідь на стрес (серцево-судинні хвороби, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри).

Діти, які постраждали від сексуального насильства, відчують безпорадність, власну провину, зневіру у своїх силах і переважно погано ставляться до себе. Більшість із дівчат очікують, що тепер до них ставитимуться зневажливо, і поведуться відповідно.

Дитина, яка постраждала від сексуального насильства, може тривалий час перебувати в стані пост-травматичного стресу і виявляти такі типи реакції:

1) *експресивний*: дитина виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – вона не може контролювати свої емоції;

2) *контролюючий*: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведінка не відрізняється від звичайної, або вона навіть виглядає спокійнішою, ніж завжди;

3) *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею сталося.

Дівчата, які зазнали в дитинстві сексуального насильства у сім'ї, у дорослому віці часто не вміють будувати здорові стосунки з іншими жінками, чоловіками і своїми дітьми. Вони завжди очікують і водночас бояться насильства; у них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям захист і підтримку. Дівчата, що пережили інцест, дорослішаючи, можуть стати матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травми (і цим чинячи психологічне насильство). Частина ж дівчат, що піддавалися інцесту, стаючи матерями, «не помічають», коли аналогічні дії їх чоловіки чи співмешканці вчинюють стосовно їх доньок або синів.

Хлопці, які зазнали в дитинстві фізичного і сексуального зловживання, виростають юнаками та чоловіками, схильними до фізичної жорстокості, психологічного насильства та сексуальної зневаги щодо своїх партнерок.

Серед **віддалених наслідків насильства** стосовно дітей виділяють порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, психічні розлади, особистісні та емоційні негаразди, девіантну поведінку; соціальні наслідки (особисті: труднощі у встановленні контактів, соціальна занедбаність, криміналізація

поведінки, алкоголізація та наркотизація; суспільні: деформація загальнолюдських цінностей, реплікація насильницької поведінки).

Дослідження насильства у родині донедавна зосереджувались переважно на наслідках насильства для жертв, але на сьогодні всі спеціалісти розуміють, що *особа, яка чинить насильство (агресор)*, також зазнає на собі низку негативних наслідків від власноруч вчиненого насильства, *подолання яких також сприятиме попередженню виникнення насильницької поведінки у майбутньому*.

Такими наслідками для особи, яка вчиняє насильство, можуть бути:

– *фізичні*: ушкодження, переломи, різні травми (забої, синці, гематоми) та навіть втрата життя як наслідок оборони жертви (за даними міжнародної статистики, великий відсоток підлітків, які перебувають у місцях позбавлення волі, дістали вирок саме за вбивство батька/вітчима/діда чи іншого члена сім'ї унаслідок оборони у сімейній сварці або через тривале знущання);

– *психологічні*: постійний стресовий стан, щирі докори сумління та навіть відчуття безпорадності у зв'язку з неможливістю опанувати себе, припинити насильство; боротьба між ролями «справжнього, жорсткого, дорослого чоловіка/або сильної жінки» і прихованої у підсвідомості «дитини, яка потребує прийняття та захисту матері/або батька»;

– *юридичні*: притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Найнегативнішим наслідком домашнього насильства та жорстокого поводження для суспільства загалом є *реплікація насильницької поведінки з покоління у покоління*, адже зазанане у дитинстві насильство в сім'ї дитина засвоює як норму, яку вона наслідує у власній родині й у вихованні своїх дітей.

Окрім того, насильство в сім'ї погіршує емоційно-психологічний стан громадян, провокує агресію та жорстокість у суспільстві, підвищує рівень злочинності (зокрема, серед серійних вбивць і сексуальних маніяків є великим відсоток тих, хто у дитинстві зазнавав тяжкого тривалого насильства з боку батьків), спричиняє погіршення загального стану здоров'я населення. Також суспільство зазнає економічних втрат у зв'язку з необхідністю вжиття спеціальних заходів для агресорів та осіб, що потерпають від насильства, витрат на лікування та підтримку осіб, що під час сімейного насильства зазнають психологічної і фізичної шкоди, витрат на утримання осіб, що перебувають під вартою або була засуджені унаслідок вчинення насильницьких дій.

Дуже важливо розрізняти наслідки насильства та жорстокого поводження, зазнаного дитиною, зважаючи на її вікові особливості. У різні періоди життя реакція на таку психологічну травму може виявлятися по-різному. Найрозповсюдженішими симптомами залежно від віку є такі:

– *для дітей у віці до 6 місяців* – низька рухова активність, байдужість до навколишнього світу, відсутність реакції або надто слабка реакція на зовнішні стимули, не усміхається (або усмішка з'являється дуже рідко);

– *для дітей у віці від 6 місяців до 1,5 року* – страх перед батьками, страх фізичного контакту з дорослими (наприклад, коли доросла людина намагається взяти дитину на руки), постійна настороженість без видимих причин для неї, плаксивість, замкненість, постійний сум;

– *для дітей 1,5–3 років* – страхи, сплутаність почуттів, є порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, перед дорослими, схильність до сексуальних ігор, крайнощі у поведінці (від надмірної агресивності до повної байдужості);

– *для дошкільників (3–6 років)* – пасивна реакція на біль, примирення із ситуацією; тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, відрази, безпорадності, зіпсованості, болісна реакція на критику; брехливість, схильність до крадіжок та підпалів, жорстокість до тварин, крім того, спостерігаються форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, утруднене мовлення тощо), а також негативізм, відчуження та агресія поряд з надмірною поступливістю; слід також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;

– *для дітей молодшого шкільного віку* – амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці спостерігаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана говорючість, сексуальні дії з іншими дітьми;

– *для дітей 9–13 років* – те ж саме, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне почуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власною домівкою, небажання йти туди після школи; у поведінці спостерігаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечлива поведінка, а також неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, таргани, інші комахи тощо);

– для підлітків 13–18 років – відраза, сором, почуття провини, недовіра, амбівалентні почуття стосовно дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності; у поведінковій сфері спостерігаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання покинути власну домівку, агресивна поведінка, уникнення тілесної та емоційної інтимності, непослідовність і суперечливість поведінки.

3.4. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНИЛА НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї

Згідно з чинним законодавством існує поняття «дитина-кривдник» – це особа, яка не досягла 18 років та вчинила домашнє насильство у будь-якій формі. У більшості випадків факти вчинення дітьми (малолітніми, неповнолітніми) насильства в сім'ї залишаються латентними. Батьки замовчують цю інформацію, намагаються самотужки вплинути на дитину, а в результаті отримують новий виток циклу насильства.

Що змушує дитину стати агресором, кривдником? Наразі дослідники виокремлюють такі фактори.

«Дефекти» сімейного виховання – це помилки, яких допускаються батьки в процесі взаємодії та виховного впливу на дитину, що можуть призвести до відхилень у її психічному розвитку і вплинути на стан її здоров'я.

Для оцінювання ефектів стилів виховання і батьківського ставлення до дитини враховують такі критерії:

- 1) інтенсивність емоційного контакту батьків і дітей: гіперопіка, опіка, прийняття, неприйняття;
- 2) форми контролю поведінки дитини: дозвільний, ситуативний, обмежувальний;
- 3) суворість санкцій – схильність батьків обирати покарання як прийом виховання;
- 4) послідовність-непослідовність виховного процесу;
- 5) емоційна стійкість-нестійкість взаємодії батьків і дітей;
- 6) тривожність-нетривожність батьків і дітей у процесі виховних взаємодій;
- 7) рівень протекції – скільки сил, часу й уваги приділяють батьки дитині;
- 8) ступінь вимог до дитини – кількість і якість обов'язків;
- 9) повнота задоволення матеріально-побутових і духовних потреб;

10) стійкість стилю виховання – різкість зміни прийомів і методів виховання та взаємодії між батьками і дитиною.

Найбільш поширеними «дефектами» сімейного виховання є такі.

1. *Потуральний стиль виховання* – заступництво і підтримка примх, необґрунтованих бажань дитини, вимоги відсутні або слабкі, що сприяє розвитку особистості дитини за такими типами:

– нестійко-егоїстичним із рисами егоїзму, некритичності, пристосовництва тощо;

– істероїдно-демонстративним з відсутністю самоконтролю, нестриманістю у негативних емоціях;

– епілептоїдним із завищеними домаганнями і труднощами у відносинах з однолітками.

2. *Авторитарний стиль виховання* – холодні стосунки, високий рівень контролю. Сприяє формуванню двох типів особистості дитини:

– пасивного – відсутня ініціатива, розвинена залежність і низька самооцінка;

– агресивного – перетворення на тирана (подібно до батьків).

3. *Жорстоке поводження* – відсутність емоційної близькості, відкрита агресія, жорсткий контроль, позбавлення задовольень, припинення, побої, що призводять до егоїстичного, жорстокого типу особистісного розвитку дитини. Сприяє формуванню спотвореної моралі: «чия сила, того і правда», асоціальної, агресивної поведінки, зловживання психоактивними речовинами.

3. *Альтернувальне виховання* – нестійке емоційне ставлення, нерівномірність уваги, нечіткість висунення вимог та мінливість ступеня контролю за дитиною з боку батьків. Може вплинути на схильність дитини регулювати власний психічний стан за допомогою алкоголю або наркотичних речовин.

5. *Емоційна холодність* батьків, відсутність духовного контакту з дитиною, осуд, неприйняття дитини. Сприяє формуванню відчуження від батьків, егоїзму, цинічного ставлення до почуттів інших людей, жорстокості, брехливості, нещирості, труднощів у спілкуванні, потайливості у стосунках з іншими тощо, також спричинює неврози й невротичні та психосоматичні розлади особистості дитини.

6. *Рівень протекції* у стилі виховання:

– гіпопротекція – ситуація безконтрольності або безнаглядності дитини, зумовлена байдужістю батьків чи надмірною зайнятістю, зосередженням на інших життєвих проблемах;

– гіперпротекція – підвищена опіка дитини, позбавлення самостійності, надмірний контроль за поведінкою, коли дітей привчають підкорятися батькам чи одному із дорослих членів сім'ї, волю якого виконують інші члени родини.

7. Підвищена моральна відповідальність (гіперсоціалізація) – надмірне переймання батьків майбутнім, соціальним статусом і навчальними успіхами дитини, знижена увага в поєднанні з високими вимогами призводять до формування тривожно-недовірливого типу особистісного розвитку дитини.

Фактори шкільного середовища:

- низький рівень безпеки школи (продаж на території школи психоактивних речовин);
- булінг, цькування;
- стигматизація;
- конфлікти з учителями або однолітками;
- орієнтація на неформальну групу, прагнення у ній самоствердитися;
- низький рівень успішності на тлі надмірних вимог до навчання;
- негативне ставлення дитини до навчання.

Фактори особистості:

- недостатній рівень сформованості правосвідомості;
- імпульсивність, відсутність уміння керувати власними емоціями та поведінкою;
- несформованість системи позитивних цінностей;
- підвищена сугестивність, високий рівень конформізму;
- акцентуації характеру;
- проблеми соціально-психологічної адаптації до ситуації;
- відсутність соціальних навичок і позитивного життєвого досвіду;
- уживання психоактивних речовин;
- проблеми психічного здоров'я.

Насильницькі дії неповнолітніх обумовлюються взаємним впливом негативних факторів зовнішнього середовища й особистості самого неповнолітнього.

Постає питання, яка дитина здатна вчиняти насильство в сім'ї? На сьогодні в Україні бракує досліджень щодо осіб, які вчиняють домашнє насильство. Однак дослідження окремих авторів надають можливість уявити соціально-психологічний портрет дитини-кривдника.

Соціально-демографічна характеристика дитини-кривдника

Вік: 14–18 років.

Стать: переважно хлопці.

Місце мешкання: сільська місцевість.

Сім'я: соціальні сироти, діти з неповних сімей, діти з матеріально забезпечених родин.

Педагогічна характеристика дитини-кривдника

Переважають більшість становлять так звані «важкі» та педагогічно «занедбані» підлітки. Вони негативно ставляться до навчання, норм поведінки і суспільно корисної праці через неналежну організацію життєвого простору і несформованість певних особистісних структур: низький рівень моральності, соціально схвалюваних навичок, відповідальності за власні вчинки. Вони зазнавали фізичних покарань різної тяжкості, в їх сім'ях були часті випадки насильства. Багато підлітків не вважає, що ляпас чи бійка без крові – це насильство.

Для них є характерними низький рівень знань, елементів культури, відсутність уміння самостійно організувати пізнавальну діяльність, низька мотивація навчання, байдуже ставлення до навчання («Навіщо? Мені це не потрібно»). Батьки також не наполягають на навчанні, критикують школу і вчителів.

Психологічний портрет дитини-кривдника

Інтелектуальний розвиток:

– біологічний розвиток випереджає інтелектуальний (усвідомлення власної сили за несформованості механізмів їх контролю);

– низький рівень інтелектуального розвитку (однобокість знань), у поодиноких випадках – високий, але з викривленим сприйняттям дійсності;

– свідомо або підсвідомо відмова подивитися на ситуацію (факти, події, відносини) з іншого боку, дія за принципом «я це знаю – це існує, я не знаю – цього не існує»;

– звужений кругозір;

– бідний словниковий запас із частим використанням ненормативної лексики та жаргону;

– несформованість навиків логічного мислення, відсутність уміння логічно й обґрунтовано викладати і обстоювати власну точку зору;

– переважання вирішення життєвих ситуацій за допомогою уяви, а не мислення;

– викривлення в уяві ситуацій з метою виправдати себе, цілковите переконання, що так і було насправді;

– упевненість у правильності лише власної точки зору.

Пам'ять:

– сильний розвиток емоційної пам'яті;

– підліток опирається на образну пам'ять, а не на знання або факти;

– короткострокова пам'ять переважає над довгостроковою (як наслідок педагогічної занедбаності);

– вибірковість пам'яті залежно від ситуації.

Ціннісні орієнтації:

- власне самоствердження будь-яким шляхом (навіть шляхом насильства);
- власна перевага і правота;
- ціннісні орієнтації антисуспільного змісту;
- переважання життєвих і матеріальних потреб (їжа, секс і засоби для їх забезпечення);
- примітивні розваги (алкоголь, наркотики, азартні ігри);
- викривлення шкали оцінок (хто сильніший – той і має рацію; кращий той, хто швидше вип'є алкогольні напої, збреше, щось зламає прилюдно тощо).

Емоційна сфера:

- відсутність внутрішньої рівноваги;
- гіперемоційність, що компенсує низький рівень інтелекту;
- невміння (небажання) стримувати власні імпульси;
- низький рівень самоконтролю;
- гіперчутливість, яка приховується показною черствістю і жорстокістю;
- вплив оточення на емоції і почуття підлітка;
- перебільшення прояву почуттів (горе – до відчаю, образа – до ненависті).

Самооцінка:

- процес становлення самооцінки, відсутність внутрішньої впевненості в собі;
- неадекватна (завищена чи занижена);
- в самооцінці переважають емоції над когніціями;
- внутрішній конфлікт між оцінкою оточуючих та внутрішньою бажаною оцінкою.

Мотивація поведінки:

- загальний примітивізм потреб проявляється у спрощеній мотивації: «хочу – беру, навіть силою», «я так бажаю – і годі»;
- самоствердитися, отримати певний соціальний статус серед однолітків;
- відчутти себе дорослим, довести, що він уже самостійний;
- подолати власні комплекси за допомогою насилля;
- протидія тим, хто, на його погляд, обмежує або не вірить у його дорослість, бажання постійно йти наперекір;
- показове нехтування загальноприйнятими нормами і правилами, протест проти норм суспільства;
- стримуючий фактор – лише сила, моральні та громадські цінності поступаються у шкалі цінностей перед силою;
- обумовленість поведінки зовнішніми факторами.

Особистісні риси:

- егоцентризм;
- упертість (вірність кримінальним традиціям, сліпа відданість своїй групі);
- негативізм, небажання слухатися батьків і педагогів;
- безвідповідальність;
- низький рівень розвитку вольових якостей (терпеливість, витримка не розвинені; сміливість є ситуативною, залежить від емоцій; цілеспрямованість нестійка, але присутня сліпа відданість меті; здатні на тривалу і неослабну наполегливість, що змінюється безпорадністю та апатією; дисциплінованість не є внутрішньою потребою, а має зовнішній характер і залежить від об'єктивних умов).

Мораль:

- низький рівень морального розвитку або відсутність навичок моральної поведінки;
- порушення загальноприйнятих правил підвищує їх самооцінку;
- викривлене сприйняття добра і зла;
- перекладання своєї провини на інших або її компенсація за рахунок наділення негативними якостями інших, штучне приниження їхньої гідності;
- принизливе ставлення до повсякденної систематичної праці;
- не вбачають нічого поганого в тому, щоб отримати гроші незаконним шляхом.

Соціально значущі навички:

- викривлення або відсутність віри в близьких;
- побудова спілкування з позиції сили;
- високий рівень пристосування до зовнішніх умов, особливо під загрозою застосування сили;
- несформовані навички повсякденної праці, організації пізнавальної діяльності, власного часу, дозвілля, дотримання режиму дня;
- низький рівень соціальних навичок;
- нестабільність міжособистісних зв'язків, спрямованість відносин на власні інтереси.

3.5. ОСОБЛИВОСТІ Виявлення НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ СТОСОВНО ДИТИНИ

Працівник поліції може виявити факт або загрозу (підозру) жорстокого поведіння стосовно дитини такими шляхами:

- самостійно (шляхом спостереження за дитиною чи її найближчим оточенням або ставши свідком певних подій);

- отримавши інформацію від батьків, родичів, найближчого оточення дитини;
- отримавши інформацію (звернення) безпосередньо від дитини;
- отримавши інформацію від інших органів, установ та закладів.

Працівникові поліції важливо чітко розуміти особливості ознак (індикаторів) жорстокого поводження, адже найбільш складним питанням методології збору інформації про такі випадки стосовно дитини є *проблема належного оцінювання таких актів*.

Діти, які постраждали від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних фізичних та психічних рис, завдяки яким можна визначити наявність прихованих форм насильства стосовно дитини. Частина з них є суто психологічними, їх можна діагностувати лише під час взаємодії дитини з психологом (наприклад, схильність до депресій, високий рівень піддавання стресу, депресивні та/або істеричні симптоми, амбівалентність почуттів тощо).

Але існує ціла низка наочних ознак, за якими працівники поліції і без психологічної освіти може визначити дитину, яка потерпає від насильства та жорстокого поводження. До проявів, які можуть свідчити про наявність насильства стосовно дитини, належать, наприклад, подані в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Прояви, які можуть свідчити про наявність насильства стосовно дитини

Тип насильства	Прояв
1	2
фізичне	<ul style="list-style-type: none">- зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; крововиливи в сітківку ока;- забиті місця на тілі або голові, які мають форму предмета (пряжки ременя, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно) або незрозумілого походження;- сліди укусів людиною;- незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом);- самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі)

Продовження табл. 3.2

1	2
сексуальне	<ul style="list-style-type: none">- висипи, інфекції, що передаються статевим шляхом;- інфекції ротової порожнини неясної етіології;- ознаки вагінального чи анального проникнення стороннього тіла;- синці на внутрішньому боці стегон, на грудях і сідницях;- залучення до секс-бізнесу;- вагітність;- знання термінології та жаргону, не властивих дітям відповідного віку. <p><i>Сексуалізована поведінка (поведінка, що виникає внаслідок психологічної травми, завданої через сексуальне насильство над дитиною):</i></p> <ul style="list-style-type: none">- ігри, що мають сексуальний підтекст, відповідні маніпуляції з іграшками (задирання суконь у ляльок, імітація статевого акту за допомогою ляльок тощо);- сексуальні злочини стосовно ровесників або молодших дітей;- сексуальні домагання щодо інших дітей або навіть дорослих;- нерозбірлива та/або демонстративна сексуальна поведінка;- уникнення контактів з ровесниками;- брак догляду за собою;- синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній чи під душем, що має настирливий характер;- страх перед конкретними людьми;- запобіжні заходи, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, ременів, одночасно надягнені декілька пар штанців)

Закінчення табл. 3.2

1	2
економічне	<ul style="list-style-type: none"> - ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; - дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; - брудний одяг, який не відповідає віку дитини та погодним умовам; - дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся, брудна шкіра, поганий запах тощо; - відсутність у дитини речей першої необхідності; - постійне невідвідування шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт; - брак необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря, є низка запущених хронічних захворювань); - у дитини немає іграшок, книжок, розваг тощо
психологічне	<p><i>Увага!</i> Окрім психологічного насильства, індикатори, вказані нижче, можуть свідчити і про інші види насильства</p> <ul style="list-style-type: none"> - уникнення контактів з ровесниками; - демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; - уживання алкоголю або наркотиків; - насильство щодо свійських тварин і взагалі слабших істот; - почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; - дитина виглядає вкрай неохайно: брудне волосся і шкіра, поганий запах тощо; - неадекватна поведінка: надмірна агресія, істеричний сміх, зухвалість, страх тощо; - страх перед фізичним контактом або, навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризиківана, зухвала поведінка; - самі однолітки уникають спілкування з дитиною

Виявити та зафіксувати всі ознаки насильства стосовно дітей досить важко, тому на допомогу фахівцям було розроблено *методику, що дає змогу виявити дитину, яка потерпає від домашнього насильства та жорстокого поводження (індикативні таблиці).*

Ця індикативна методика була розроблена психологами О. Кочемировською та А. Ходоренком на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб фахівців, які стикаються з проблемою насильства стосовно дітей та в сім'ї. У цій методиці виокремлено й описано основні характеристики (психологічні, фізичні та поведінкові) дітей, які потерпають від насильства.

Методика складається з чотирьох таблиць.

У першій таблиці виокремлено *наочні ознаки насильства над дитиною*; в другій – *непрямі індикатори жорстокого поводження з дитиною*. Третя таблиця містить у собі *ознаки насильства*, що виявляються фахівцем *завдяки опитуванню батьків, родичів, сусідів та інших осіб*. У четвертій таблиці подано *ознаки*, на які треба звертати першочергову увагу *під час повторної зустрічі з дитиною*.

Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

1) перший стовпчик містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства та жорстокого поводження;

2) у другому стовпчику подано спосіб визначення цих ознак; основні з цих способів – це огляд та безпосереднє *спостереження (С)* за дитиною, станом її житла, родичами; *бесіда (Б)* з дитиною, *опитування (О)* родичів, сусідів;

3) у третьому стовпчику цієї таблиці фахівець робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки домашнього насильства (чорнилом або кульковою ручкою);

4) четвертий стовпчик слугує для приміток і нотаток; нотатки також роблять чорнилом або кульковою ручкою.

Таблиця 3.3

Наочні ознаки насильства над дитиною	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
1	2	3	4
Зсуви, переломи кісток, крововиливи, у т. ч. поряд з частково залікованими травмами	С		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо різні за часом появи	С		
Опіки, дивні за формою та/або походженням	С		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів), синці, інші ушкодження, характерні для фізичного насильства	С		

Закінчення табл. 3.3

1	2	3	4
Дитина має характерні для насильства синці (пряжки ременя, долоні, лозини), опіки (цигаркою, праскою тощо)	С		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	С		
Хронічна відмова від медичної допомоги	БО		
Наднизька вага, яка не відповідає віку дитини	С		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	С		
Поганий запах від дитини	С		
Зачіску зроблено невідповідним інструментом або волосся обскубане, скуйовджене, брудне, «гніздо» на голові	С		
Пошкодження/знищення речей, її майна, у т. ч. іграшок, дитини батьками чи родичами	Б		
Відмова батьків опікуватись дитиною	СО		
Примушування з боку батьків, родичів малолітньої дитини до тяжкої праці, втягнення її у жебракування	СО		
Ігнорування життєво важливих потреб дитини з боку батьків: незабезпечення відвідування дитиною школи, відсутність шкільного приладдя, стола (для школярів), спального місця тощо	СО		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	С		
Дитина перебуває поза домом та не хоче туди повертатись	СБО		
Вагітність малолітньої дитини	С		

Таблиця 3.4

Непрямі ознаки насильства над дитиною	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
1	2	3	4
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	СБ		
Дивний одяг: шарф удома, рукавички, довгі рукава у спеку, не знімає темні окуляри у приміщенні тощо (це може використовуватись, щоб приховати рани чи синці)	С		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини чи когось з її членів	С		
Одяг дитини не відповідає її віку	С		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	С		
Одяг не відповідає погодним умовам	С		
Алкогольне сп'яніння батьків	С		
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідають дитина або піклувальники	БО		
Відмова від медичної допомоги	БО		
Зухвала, в т. ч. агресивна та/або сексуалізована поведінка дитини	СБО		
Дитина виявляє страх перед батьками чи родичами	Б		
Дитина надмірно мовчазна, скута, має уповільнене мовлення	СБ		
Дитина відмовляється розмовляти	Б		
Дитина дає неадекватні відповіді на запитання	Б		
Уповільнене мовлення	БС		
Дитина апатична, не виявляє жодних емоцій з приводу того, що відбувається	СБ		
Постійна сонливість або безсоння у дитини	БО		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	БО		

Таблиця 3.5

Опитування батьків, інших родичів, сусідів	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
1	2	3	4
Батьки й інші родичі не можуть пояснити стан дитини	0		
Батьки не можуть сказати, на що хворіє дитина, як лікується тощо	0		
Батьки й інші родичі відмовляються показувати дитину будь-кому, намагаються не випустити її з помешкання, обмежують її контакти	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, свідчать про схильності дитини до асоціальної поведінки	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, вказують на сексуалізовану поведінку та/або сексуальну нерозбірливість дитини, а саме:	0		
– сексуальні пізнання дитини, що не відповідають віку, використання термінології та жаргону, невластивих дітям	0		
– схильність до сексуальних виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	0		
– сексуальні домагання до інших дітей або навіть дорослих, нерозбірлива та/або демонстративна сексуальна поведінка	0		
– ігри, що мають сексуальний підтекст	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, відзначають схильність дитини до знущання над тваринами	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, прямо виказують свою занепокоєність стосовно ситуації в сім'ї	0		

Закінчення табл. 3.5

1	2	3	4
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення спокою	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, згадують про суїцидальні погрози чи спроби суїциду	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, самі ж батьки згадують про втечі дитини з дому	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, свідчать про жебракування дитини	0		
Родичі та спеціалісти, які знають дитину, говорять про примушування дитини до непосильної праці	0		
Існують свідчення про примушування чи втягнення дитини у секс-бізнес	0		
Існують свідчення, що дитина не відвідує школу	0		
Існують свідчення, що дитина постійно перебуває на вулиці, біля під'їзду, не йде додому	0		

Таблиця 3.6

Повторний огляд	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
1	2	3	4
Усі пункти, подані у таблиці 1 (!)			
Дитина перебуває не вдома та не хоче туди йти	СБО		
Страх перед батьками чи родичами, що з'явився після останнього візиту інспектора	Б		
Байдуже ставлення батьків до власної дитини	СО		
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідають дитина або піклувальники	БО		

Закінчення табл. 3.6

1	2	3	4
Відмова від надання дитині медичної допомоги, незважаючи на рекомендації спеціаліста під час останнього візиту	БО		
Родичі відмовляються показати дитину	О		
Схильність до нещасних випадків, втечі дитини з дому	БО		
Різка та незрозуміла зміна ставлення до дільничного інспектора з боку дитини	СБ		
Алкогольне чи токсичне сп'яніння дитини	С		

Особливу увагу необхідно звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства. Отже, у разі підозри щодо можливості сексуального насильства, огляд та опитування необхідно проводити дуже обережно та делікатно.

Під час аналізу результатів методики *необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть достеменно свідчити про наявність насильства, але чим більше позначок, тим більшою є його ймовірність.*

3.6. ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ ЩОДО ДІТЕЙ

Як зазначають науковці О. Бандурка, І. Бандурка, Л. Войтова, Т. Журавель, О. Кочемировська, Н. Мілорадова, Г. Мустафаєв, О. Федоренко та ін., зміст роботи, спрямованої на вирішення проблеми домашнього насильства, розглядається як сукупність таких основних елементів:

- а) профілактика насильства;
- б) робота із сім'ями та окремими категоріями, де сукупність макро- та мікрофакторів створює або може створити підвищений ризик жорстокої поведінки;
- в) надання підтримки та допомоги жертвам, свідкам насильства та особам, які перебувають у ситуації ризику насильства;
- г) проведення корекційної роботи з кривдниками;

г) налагодження ефективної взаємодії між суб'єктами реагування на факти вчинення домашнього насилля.

Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей – це різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється низкою уповноважених структур, спрямованої на попередження, усунення та подолання чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; раннє виявлення насильства; організацію системи заходів, спрямованих на надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства, а також на роботу із агресором з метою недопущення повторних випадків насильства. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей передбачає первинну, вторинну та третинну профілактику насильства щодо дітей.

Первинна профілактика більшою мірою має інформаційний характер, оскільки її спрямовано на формування в особи неприйняття та категоричної відмови від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Її змістом є:

- надання інформації та актуалізація в громаді проблеми домашнього насильства;
- спростування існуючих міфів (помилкових стереотипів) щодо домашнього насильства та насильства над дітьми;
- формування негативного ставлення з боку населення до фактів насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї та осіб, які його вчиняють;
- надання консультативної допомоги з питань захисту прав потерпілих від домашнього насильства.

Первинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямованих на попередження розвитку чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (у тому числі – гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей і насильницьких стосунків між людьми загалом. Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми різного рівня.

Головні завдання первинної профілактики насильства щодо дітей:

а) розроблення та впровадження освітніх і просвітницьких програм з метою змінення соціальних і культурних моделей відповідальної, ненасильницької поведінки чоловіків і жінок (дітей та дорослих); викорінення упереджень, звичаїв та інших практик, що ґрунтуються на ідеях меншовартості або зверхності, нетолерантності;

б) широке впровадження програм підготовки молоді до сімейного життя, програм для молодого подружжя або тих, хто збирається

укласти шлюб; формування усвідомленого батьківства; підвищення батьківської компетенції; раннього розвитку дитини тощо;

в) розроблення превентивних шкільних програм для обов'язкового впровадження їх у позакласне виховання, спрямованих на формування у дітей ненасильницького світогляду;

г) організація та проведення громадських акцій на національному та місцевому рівнях, спрямованих на формування ненасильницького світогляду серед населення, культури толерантності та чуйності (у тому числі гендерної), культури миру (зокрема, акції «16 днів без насильства»);

г) скорочення кількості (аж до повної ліквідації) зон підвищеного ризику (погано освітлені або погано контрольовані зони); розташування зупинок громадського транспорту (автобус, метро, вокзали) в безпечних зонах; поліпшення патрулювання вулиць;

д) створення та запровадження постійно діючих програм підвищення кваліфікації для всіх категорій фахівців (поліцейських, лікарів, учителів, соціальних педагогів/працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури, голів сільських рад, працівників управлінь та відділів у справах сім'ї та молоді тощо), які працюють у сфері захисту дітей та попередження насильства, а також з дітьми, які зазнали насильства, та особами, які вчиняють насильство.

Вторинна профілактика – це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни силової форми поводження одне з одним та з дітьми, формування відповідального ставлення дорослих членів родини до дітей, роз'яснення сутності й відповідальності за домашнє насильство. До основних напрямків профілактичної діяльності на цьому рівні віднесено такі:

– формування знань, життєвих умінь і навичок, а також розвиток активних стратегій поведінки, необхідних для подолання складних життєвих обставин і проблеми домашнього насильства;

– усвідомлення особливостей насильницької моделі поведінки в сім'ї та формування негативного ставлення до такої моделі сімейної взаємодії;

– формування уявлення про діяльність та функції суб'єктів реагування на факти домашнього насильства;

– зміна ставлення дитини чи дорослого члена сім'ї до себе, своєї ролі та значення в сім'ї, усвідомлення ними власної цінності як людини, недопустимості фізичного або психічного насильства, економічно-го утиску, порушення права на статеву свободу чи недоторканість.

Вторинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного

ризикую виникнення насильства щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами.

Діяльність на цьому рівні втручання здебільшого пов'язано з вирішенням конфліктів та реагуванням на прояви неадекватної поведінки дорослих щодо дитини.

До *головних завдань вторинної профілактики* насильства щодо дітей віднесено такі:

- розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дитини;
- виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами;
- підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація їх соціального супроводу;
- підвищення кваліфікації педагогів, вихователів та інших фахівців, які працюють в установах для дітей (інтернати, у тому числі спеціалізовані для дітей з вадами розвитку, будинки дитини, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, приймальники-розподільники для дітей, виховні колонії тощо), щодо збагачення арсеналу методів виховання дітей, які мають девіантну поведінку, психічні відхилення тощо, що дають позитивний результат та виключають будь-яке насильство над дитиною.

Третинна (індивідуальна) профілактика домашнього насильства полягає у цілеспрямованих заходах щодо конкретної особи (групи осіб), схильної до вчинення насильницьких дій, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов, що детермінують протиправну поведінку цієї особи, та з дітьми і дорослими членами сім'ї, які постраждали від жорстокого поводження, з метою відновлення особистісного та соціального статусу людини й навчання самозахисту.

Змістом третинної профілактики є:

- своєчасне реагування на домашнє насильство з боку поліції та інших суб'єктів профілактики;
- виявлення і усунення причин та умов вчинення конкретною особою домашнього насильства;
- виявлення, обмеження, нейтралізація та усунення причин віктимізації дітей і дорослих членів родини;
- підготовка дітей і дорослих членів родини до оптимальної поведінки у разі вчинення щодо них насильства;
- захист і реабілітація дітей та дорослих членів сім'ї, що постраждали внаслідок насильства.

Третинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність засобів втручання у тих ситуаціях, коли насильство щодо дитини вже здійснено, спрямованих на недопущення рецидиву, реабілітацію дитини, яка зазнала насильства та жорстокого поводження, та роботу з агресором. Мета профілактики – це проведення відповідних запобіжних або каральних заходів і реабілітаційна робота з жертвами домашнього насильства.

Головні завдання третинної профілактики насильства щодо дітей:

- кризове втручання та вилучення дитини із ситуації насильства;
- надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала насильства, та її сім'ї;
- розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали насильства;
- розроблення та забезпечення ефективного функціонування програм соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство (насамперед для батьків) з урахуванням їх статі, віку та інших особистих характеристик.

В Україні законодавчо визначено систему установ та організацій, на які покладається захист дітей від насильства та здійснення профілактики цього явища.

Перелік *методів і форм* профілактики насильства та жорстокого поводження щодо дітей подано у 1 та 2 параграфі четвертого розділу.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Розкрийте сутність поняття «домашнє насильство». Охарактеризуйте види насильства.
2. Визначте особливості психологічного та економічного насильства щодо дітей.
3. Опишіть форми фізичного та сексуального насильства щодо дітей.
4. Проаналізуйте чинники й умови виникнення домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми.
5. Розкрийте сутність наслідків домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми.
6. Охарактеризуйте особистість неповнолітньої особи, яка вчинила насильство.
7. Проаналізуйте особливості виявлення насильства та жорстокого поводження стосовно дитини.
8. У чому полягає сутність профілактики насильства та жорстокого поводження щодо дітей?

РОЗДІЛ 4

ЗМІСТ І ФОРМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

- 4.1. *Поняття та види профілактичної роботи в діяльності поліцейського.*
- 4.2. *Форми профілактичної роботи з дітьми групи ризику.*
- 4.3. *Шляхи профілактики адиктивної поведінки дітей.*
- 4.4. *Рекомендації щодо профілактики цькування та зниження впливу булінгу.*
- 4.5. *Профілактика втягнення дітей у комерційну, сексуальну експлуатацію.*
- 4.6. *Профілактика бродяжництва та жебракування*

4.1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Відповідно до статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» до основних повноважень поліції належить здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», під *профілактикою правопорушень серед дітей* слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Різноманітність правоохоронних функцій, що покладаються законодавством України на органи поліції, обумовлює існування декількох видів її профілактичної діяльності. Видова багатоманітність профілактики є також наслідком того, що саме Національна поліція виступає основним органом забезпечення публічної безпеки і

порядку в державі та в окремих її регіонах. Це передбачає, що профілактика правопорушень здійснюється органами поліції в різних сферах та на різних рівнях суспільних правовідносин і щодо різних суб'єктів таких правовідносин.

Термін «профілактика» (від грецького «запобіжний») перейшов із медичної практики масових щеплень з метою недопущення захворюваності, санітарного контролю за станом питної води, харчових продуктів і т. ін. і зазвичай асоціюється із запланованим попередженням якоїсь несприятливої події.

Профілактика – діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечних наслідків. Профілактика є одним із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом ухвалення відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи, культури, правоохоронних органів та засобів масової інформації.

Профілактика ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних факторів, що зумовлюють протиправну поведінку людей. Детермінанти злочинності, які є об'єктами профілактичного впливу, це різноманітні процеси суспільного буття: економічні, політичні, соціальні та інші, а також процеси людської діяльності та свідомості. Тому діяльність суб'єктів з обмеження, нейтралізації та усунення дії детермінантів злочинності потребує застосування профілактичних і безпосередньо запобіжних заходів у комплексі, системно.

Профілактична робота може здійснюватися на таких рівнях:

- усього суспільства, окремого регіону, адміністративно-територіальної одиниці (рівень громади);
- окремого закладу, організації чи установи (рівень групи);
- окремого індивіда чи його сім'ї (індивідуальний рівень).

На рівні *громади* вона здійснюється шляхом виконання затверджених профілактичних програм, у яких передбачається, зокрема, проведення кампаній із залученням засобів масової інформації та масових заходів.

На рівні *групи* – шляхом виконання профілактичних програм, розроблених для закладів, організацій та установ.

На *індивідуальному рівні* – шляхом виконання індивідуальних програм, розроблених для окремих осіб та сімей.

Профілактика будь-якої соціальної проблеми чи негативного явища повинна спрямовуватись як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка стикається з певною проблемою.

Відповідно до класифікації, підтриманої ВООЗ у 1990 р., профілактичні втручання поділяються на *первинні*, *вторинні* та *третинні*. Вид профілактичного втручання обирається відповідно до стадії розвитку проблеми або ж негативного явища.

Первинна профілактика застосовується, якщо проблема/негативне явище в отримувачів послуг не сформувалися; *вторинна* – за наявності високого ризику розвитку проблеми/негативного явища; *третинна* – коли проблема/негативне явище існує та завдає негативних наслідків/збитків.

Первинна профілактика – здійснення комплексу заходів, що мають інформаційно-роз'яснювальний, просвітницький характер, спрямованих на підвищення обізнаності з певних питань, формування цінності здоров'я та відповідних якостей особистості, а також навичок, що допоможуть людині відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Завдання первинної профілактики:

- виявлення та усунення причин та умов, що сприяють виникненню проблем, негативних явищ чи складних життєвих обставин;

- покращення поінформованості особи щодо загальних питань здоров'я та здорового способу життя, задоволення власних потреб конструктивним шляхом і можливості отримання широкого спектра необхідної допомоги;

- підвищення рівня обізнаності безпосередньо щодо питань, які є найбільш актуальними для особи;

- формування цінності здоров'я та здорового способу життя;

- формування відповідальної поведінки.

Первинну профілактику спрямовано на формування соціально прийнятної, законослухняної поведінки, вона є найбільш масовою, орієнтованою на широкі групи дітей і молоді. Важливими умовами ефективної первинної профілактики є своєчасність, повнота й постійність щодо запобігання порушень у поведінці людини.

Вторинна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів та реалізацію програм з метою обмеження поширення певних негативних явищ, що існують у суспільстві, соціальній групі чи на рівні окремої особи, попередження загострення таких явищ та їх наслідків, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи ризикована поведінка.

Вторинна профілактика передбачає обмеження поширення певних негативних явищ, що вже виникли у суспільстві, соціальній групі чи на рівні особистості, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива девіантна поведінка.

Заходи зі вторинної профілактики мають бути забезпечені тоді, коли вже починаються прояви протиправної поведінки або реєструється адміністративне правопорушення. На вторинному рівні профілактичні заходи мають бути спрямовані не лише на зміну поведінки, а й на обставини, що таку поведінку зумовлюють.

До завдань вторинної профілактики належать такі:

- формування знань, умінь та навичок, необхідних для подолання проблеми, негативного явища чи складних життєвих обставин у представників цільової групи;
- розширення можливостей для самостійного задоволення потреб, подолання проблеми/негативного явища чи складних життєвих обставин і повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- подолання особистих факторів, які чинять вплив на виникнення та загострення проблеми, негативного явища чи складних життєвих обставин або заважають їх ранньому подоланню;
- підвищення особистих ресурсів, здатності особи адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольняти потреби;
- формування знань, умінь та навичок для зменшення ризику загострення проблеми, негативного явища чи складних життєвих обставин і шкоди для представників цільової групи;
- мотивування до зміни ризикованої поведінки на більш безпечну та супроводження цього процесу;
- посилення підтримуючого середовища – розвиток підтримуючих мереж з осіб найближчого соціального оточення підлітка (батьків, опікунів чи піклувальників, родичів тощо), закладів освіти і відповідних служб.

Третинна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів з метою попередження рецидивів негативних явищ, асоціальної або ризикованої поведінки осіб, яким була властива така поведінка раніше, а також на ресоціалізацію учасників проблемних ситуацій та осіб, які постраждали від наслідків негативних явищ, і їх адаптацію до вже наявної у них проблеми за умови відновлення особистого і соціального статусу такої особи, сім'ї чи групи.

Завдання третинної профілактики:

- реабілітація алко- і наркозалежних та осіб, які мають інші види залежностей, сприяння у вирішенні отримувачами послуг інших проблем з фізичним та психічним здоров'ям;
- соціальна та психологічна реабілітація, відновлення психологічного та соціального статусу отримувачів послуг;
- ресоціалізація отримувачів послуг;

– сприяння покращенню якості життя отримувачів послуг, які мають хронічні захворювання (зокрема, ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД);

– попередження рецидивів шляхом мотивування до зміни способу життя через формування відповідної системи цінностей, а також знань, умінь та навичок.

За конкретним змістом виокремлюють такі заходи профілактики: економічні, соціальні, виховні, технічні, організаційні та правові.

1. *Економічні заходи* профілактики злочинності спрямовано на нейтралізацію криміногенних наслідків функціонування економічної сфери, вони мають велике значення як на макрорівні (наприклад, оздоровлення економіки країни загалом, економічний захист найменш забезпечених верств населення шляхом установа науково обґрунтованого рівня прожиткового мінімуму), так і на мікрорівні (наприклад, пільги і допомога конкретним особам, які перебувають у «критичній ситуації»).

2. *Соціальні заходи* профілактики позитивно впливають на різні соціальні інститути (сім'ю, колективи, громадські організації та ін.). Наприклад, значний профілактичний потенціал містять заходи, що сприяють створенню культури сім'ї, розвитку громадських засад місцевого самоврядування. Ці заходи можуть бути здійснені через соціальний контроль та соціальний супровід. Так, соціальний контроль реалізується через груповий тиск, що чиниться на особу з боку багатьох первинних груп, до яких вона залучена (сім'я, виробнича бригада, клас, студентська група, місцева громада тощо), він може реалізовуватись у різних формах: пояснення, осудження, примушування тощо. Метою соціального супроводу сімей або осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, є надання своєчасної допомоги (у т.ч. вжиття негайних заходів для подолання життєвих труднощів), здійснення комплексу заходів, спрямованих на вихід з цієї ситуації. Соціальний супровід передбачає надання допомоги (у працевлаштуванні, поліпшенні побутових умов, зміні способу життя шляхом підвищення соціального статусу, освіти, отримання спеціальності, лікування, встановлення соціально корисних контактів, у виборі життєвих перспектив тощо), надання соціальних послуг і соціальної реабілітації відповідно до потреб особи та характеру самих проблем; консультування, у процесі якого виявляються провідні напрями подолання складних життєвих обставин; сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті внутрішнього потенціалу сім'ї чи особи.

3. *Виховні заходи* профілактики повинні формувати у членів суспільства моральну свідомість на основі суспільних цінностей;

обмежувати негативний вплив на поведінку осіб стандартів масової культури (обмеження часу показу фільмів з еротичним змістом і сценами насильства), виправляти моральні деформації в осіб з правопорушувальною поведінкою за допомогою індивідуально-виховної роботи (психолого-педагогічні та правообмежувальні заходи).

Серед виховних методів свою ефективність довели такі:

– *переконавання*, яке передбачає навмисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття особи з метою зміни її антигромадської спрямованості та закріплення позитивної соціальної орієнтації; це провідний спосіб впливу на людину з використанням такого важливого засобу, як слово; основними прийомами переконання є пояснення, розкриття наслідків дій, бесіда, звернення до почуттів совісті й честі тощо;

– *приклад*, який використовують для конкретизації певного теоретичного твердження, доведення істинності певної моральної норми; він є переконливим аргументом і часто спонукає до наслідування; інтенсивність виховного впливу прикладу зумовлюється його наочністю і конкретністю: чим ближчим і зрозумілішим він буде, тим більша його виховна сила; можна використовувати як позитивні, так і негативні приклади; під час наведення позитивного прикладу необхідно розкрити ті якості або дії, які викликають бажання наслідувати їм; до прийомів виховання на негативному прикладі належать громадський осуд негативних проявів, пояснення сутності негативу, протиставлення аморальним учинкам кращих зразків високоморальної поведінки, показ на конкретних прикладах наслідків аморальної (асоціальної) поведінки;

– *вимога* – є впливом на свідомість особи з метою спонукати її до позитивної діяльності або гальмування її дій і вчинків, якщо вони мають негативний характер; вимога не лише впливає на свідомість людини, а й активізує її вольові якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сферу діяльності в позитивному напрямку, сприяючи цим самим виробленню позитивних навичок і звичок поведінки;

– *осудження* – передбачає вплив на особу з метою осуду чи гальмування її негативних дій і вчинків;

– *схвалення* – це спосіб впливу, що виражає позитивну оцінку поведінки особи з метою закріплення позитивних якостей, зміцнення її впевненості у власних силах, а отже, посилення прагнення до позитивних дій і вчинків, певних успіхів; часто корисно похвалити людину, коли вона ще не досягла значних успіхів у поведінці, але прагне до цього – відзначення хоча б невеликих зрушень на краще, маленької перемоги над собою, пробуджують у неї енергію, стимулюють на

повторення схвалених вчинків; виховна сила заохочення «авансом» насамперед виявляється стосовно тих, кого взагалі рідко або ніколи не заохочують, хто не відчував радості від похвали;

– *корекційна робота* – проводиться з особою, яка вчинила правопорушення, з метою зміни її поведінки та формування соціально допустимої моделі поведінки.

4. До *технічних заходів профілактики* належать різні технології, правила, засоби і пристосування, що перешкоджають суспільно небезпечним наслідкам у процесі соціальної діяльності людей, а також учиненню злочинів та інших правопорушень (наприклад, технології, що виключають аварійність на виробництві; правила дорожнього руху; засоби охоронної та пожежної сигналізації; замикальні пристрої).

5. *Організаційні заходи* профілактики злочинності повинні сприяти нейтралізації або мінімізації криміногенних наслідків від непрофесійної організаційно-управлінської діяльності (наприклад, заходи вдосконалення процесів керованої міграції населення; відпрацювання дієвого механізму забезпечення соціальної адаптації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі; формування критеріїв ефективності діяльності поліції).

6. *Правові заходи* профілактики злочинності здійснюються правовими методами, змістом яких є застосування юридичних норм. У першу чергу це:

– *регламентація та обмеження* – винесення індивідуального правозастосовного акту, який забороняє або приписує здійснення певних дій; профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку поліції чи громадськості; виявлення та усунення негативного впливу на правопорушника з боку інших осіб, а також інших об'єктивних (зовнішніх) умов, що сприяють вчиненню правопорушення (наприклад, лікування від алкоголізму чи наркоманії, здійснення заходів щодо обмеження цивільної дієздатності члена сім'ї, який зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо);

– *примус* – адміністративний арешт та адміністративне затримання, штраф, адміністративний нагляд, припинення бродяжництва і жебрацтва тощо.

За змістом ці заходи поділяють на такі:

– що сприяють нейтралізації умов, які полегшують вчинення злочинів (норми різних галузей законодавства, що обмежують дієздатність алкоголіків, позбавляють батьківських прав, регламентують порядок придбання і зберігання вогнепальної зброї тощо);

- що стимулюють до дій, які перешкоджають або припиняють вчинення злочинів (норми кримінального права про добровільну відмову від злочину, необхідну оборону, затримання злочинця);

- що регламентують процес запобігання злочинам.

З огляду на це та з урахуванням функцій профілактичної діяльності структурних підрозділів Національної поліції України *на первинному рівні профілактики* може здійснюватися робота, спрямована на:

- формування в дитячому середовищі поваги до суспільних цінностей, що сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії – соціально прийнятної, законотворчої поведінки;

- формування позитивного ставлення громадськості до діяльності підрозділів Національної поліції, що, у свою чергу, підвищить довіру та ймовірність звернення за допомогою у випадках ризику;

- активізація та залучення громадськості (неурядові організації, ЗМІ тощо) до створення безпечного та мирного середовища для дітей;

- аналіз стану скоєння правопорушень дітьми та розроблення комплексних програм профілактики.

Заходи первинної профілактики можуть проводитись на базі загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів та громадських організацій, які працюють з дітьми та учнівською молоддю, соціальних служб, під час групових і масових заходів, які відбуваються в громаді

На вторинному рівні профілактики можуть впроваджуватись інноваційні стратегії (методики, форми роботи, інструменти) профілактичної роботи з дітьми, які виявляють девіантну поведінку.

Вторинна профілактика передбачає:

- виявлення та усунення причин та умов, що сприяють формуванню девіантної поведінки;

- мотивування дитини до зміни способу життя та відмови від небезпечних та/або неправомірних поведінкових практик;

- формування знань, умінь та навичок, необхідних для подолання проблеми, негативного явища чи складних життєвих обставин;

- забезпечення надання своєчасної підтримки дитині, її сім'ї, для усунення факторів ризику і подолання складних життєвих обставин;

- відпрацювання у дитини умінь та навичок, які дозволять відмовитись від руйнівної моделі поведінки на користь усвідомленій, безпечній поведінці;

- розвиток підтримуючих соціальних контактів дитини.

Використання інноваційних стратегій допомагає формувати у підлітків повагу до суспільних цінностей і навички ненасильницького вирішення конфліктів (це, у свою чергу, сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії – соціально прийнятної, законслухняної поведінки); надавати послуги з первинного втручання та оцінювання потреб сімей, діти яких виявляють девіантну поведінку, перенаправляючи такі родини до соціальних служб і закладів, у яких вони отримають кваліфіковані, доступні й достатні соціальні послуги, спрямовані на стабілізацію складних життєвих обставин в сім'ї; активізувати та залучати громадськість (неурядові організації, ЗМІ тощо), державні та муніципальні служби до надання соціально-психологічної, реінтеграційної (та інших видів) підтримки дітям із девіантною поведінкою та їхнім родинам; забезпечувати доступ до ресурсів для дітей із девіантними проявами в поведінці та сімей у складних життєвих обставинах. Із цією метою може складатись мапа соціальних, психологічних, педагогічних, юридичних, рекреаційних, інформаційних та інших видів послуг, доступних у громаді.

На вторинному рівні профілактики проводиться робота з дітьми, які виявляють девіантну поведінку та/або вчинили адміністративні правопорушення. За наявності підстав, визначених в Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затвердженій наказом Міністерства внутрішніх справ від 19.12.2017 № 1044, зокрема, такі діти підлягають взяттю на профілактичний облік.

Профілактичний облік дітей – це комплекс заходів з узяття на облік, наповнення та підтримання в актуальному стані баз даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, стосовно дітей, щодо яких здійснюється профілактична робота.

Заходи вторинної профілактики проводяться на індивідуальному рівні або на рівні групи дітей, які мають спільну проблему або яким властива певна асоціальна чи ризикована поведінка. Ураховуючи цільову групу дітей, до яких застосовуються заходи вторинної профілактики, під час роботи з дитиною важливо залучати її батьків або законних представників, обговорювати з ними наявні ризики та стратегії подальшої роботи, спрямованої на зміну поведінки дитини. Також до профілактичної діяльності необхідно залучати заклад освіти (конкретніше, психолога, соціального педагога та інших), в якому навчається неповнолітній, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, службу у справах дітей і громадські організації, які проводять профілактичну роботу з підлітками, надають допомогу та підтримку. Якщо дитина перебуває у закладі соціального

захисту дітей, тоді заходи профілактики мають узгоджуватися з керівництвом закладу.

Третинний рівень профілактики передбачає впровадження в роботу працівників поліції інноваційних стратегій (методик, форм, інструментів) роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом. Ці стратегії допомагають:

- допомогти дітям усвідомити та взяти відповідальність за наслідки своїх дій, виправити завдану шкоду; залучити членів громади до цього процесу для надання підтримки, сприяння реінтеграції таких дітей, що зменшує ризик повторного скоєння правопорушень;

- активізувати та залучати громадськість (неурядові організації, ЗМІ та ін.), державні та муніципальні служби до надання соціально-психологічної, реінтеграційної (та інших видів) підтримки дітям, що перебувають у конфлікті із законом, та їхнім родинам.

Третинний рівень профілактики передбачає роботу з дітьми, які скоїли правопорушення та перебувають у конфлікті із законом, зокрема засудженими судом до покарання, не пов'язаного із позбавленням волі, яким оголошено повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення, тощо. Тому *мета* профілактики цього рівня – реабілітація правопорушника та повернення його в громаду.

Робота має бути спрямована на:

- відновлення психологічного та соціального статусу дитини, яка перебуває у конфлікті із законом, повернення її до нормальної життєдіяльності в громаді;

- попередження особи про можливі наслідки протиправної поведінки, про правову відповідальність;

- усунення факторів, які негативно впливають на особу і можуть призвести до формування в неї антисоціальної спрямованості та протиправної поведінки, попередження рецидивів;

- роз'яснення суспільної небезпечності поведінки особи, яка скоїла правопорушення, та усне її попередження про недопустимість протиправних і антигромадських дій.

Профілактична робота має проводитися у взаємодії із уповноваженими органами з питань пробації, закладами освіти (психолог, соціальний педагог та інші), в якому навчається неповнолітній, центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, службою у справах дітей і громадськими організаціями, які проводять профілактичну роботу з підлітками, надають допомогу і підтримку.

Отже, плануючи профілактичні заходи щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення і перебувають на обліку уповноваженого

органу з питань пробації, необхідно взаємодіяти з працівниками органу пробації. Доцільно обговорювати заходи соціально-виховної роботи, які планує орган пробації, щоб уникнути дублювання із заходами, які планує підрозділ Національної поліції, визначати спільні стратегії впливу для зниження ризиків учинення неповнолітнім повторного правопорушення. Це допоможе об'єднати наявні ресурси та забезпечити більш комплексний цілеспрямований підхід.

Ефективність профілактики багато в чому залежить від того, наскільки повно під час визначення змісту і методів роботи беруться до уваги всі чинники, що призводять до виникнення і загострення проблем у середовищі груп дітей та учнівської молоді, наскільки враховувалися їх унікальні особливості.

|| 4.2. ФОРМИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ

Група ризику – це несприйнятливність індивіда до засвоєння позитивного соціального досвіду людства або різкі розходження між суспільними етичними нормами і поведінкою людини, її несприйнятливність до впливу інших людей, до тих чи інших виховних впливів.

У психолого-педагогічній практиці розглядається поняття «діти групи ризику», в яку традиційно включають дітей з неблагополучних сімей, дітей з поведінкою, що відхиляється, що мають проблеми в навчанні і розвитку, а також дітей з хронічними захворюваннями і інвалідів. **Діти групи ризику – це такі діти, які потребують особливого ставлення, підвищеної уваги з боку держави, поліції, сім'ї, вихователя, вчителя.**

До основних *факторів ризику* щодо можливості скоєння правопорушень дітьми віднесено такі:

– особисті фактори (наприклад, недостатній рівень правосвідомості та правових знань, уживання психоактивних речовин, невміння керувати своїми емоціями та почуттями, нездатність мислити критично, брак навичок вирішення проблем, проблеми психічного здоров'я);

– фактори сімейного оточення (наприклад, насильство в сім'ї, низький рівень правових знань батьків та недостатня увага з їхнього боку до виховання дітей тощо);

– фактори шкільного середовища (наприклад, низький рівень безпеки школи: доступ на територію школи сторонніх, продаж на території школи психоактивних речовин тощо; надмірно жорсткі вимоги до успішності навчання, булінг);

– фактори впливу однолітків (наприклад, протиправна поведінка у найближчих друзів, незалученість до соціально позитивних неформальних груп, конфліктами між підлітковими угрупованнями тощо);

– фактори громади (наприклад, брак доступу до організованої системи дозвілля, поширення прокримінальних стереотипів, наркотизація або алкоголізація регіону, безробіття тощо).

Серед форм профілактичної роботи з дітьми групи ризику ефективними є такі.

Інформування – це найбільш звичний для нас напрямок профілактичної роботи у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури або відео- і телефільмів. Сутність підходу полягає у спробі впливу на пізнавальні (когнітивні) процеси особистості з метою підвищення її здатності до ухвалення конструктивних рішень.

Організація соціального середовища. У підґрунті цієї форми лежать уявлення про детермінуючий вплив навколишнього середовища на формування різноманітних відхилень та насильницької поведінки в сім'ї. Впливаючи на сімейне оточення, можна запобігти небажаній поведінці особи.

Організація здорового способу життя. Здоровий спосіб життя передбачає здорове харчування, регулярні фізичні навантаження, дотримання режиму праці й відпочинку, спілкування з природою, уникнення надмірностей.

Організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці. Ця форма роботи пов'язується з уявленнями про те, що люди мають відхилення у поведінці (наприклад, завдяки насильству намагаються підвищити свій статус або використовують психоактивні речовини, щоб покращити настрій), доки не отримують натомість щось краще. Батьки повинні розуміти, що вони формують потреби дитини через її залучення до різних видів активності – спорту, мистецтва чи пізнання. Якщо до підліткового віку позитивні потреби не сформувалися, особа стає уразливою до негативних потреб і занять.

Активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам. Ця модель переважно реалізується через групові тренінги, а саме:

– тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу, під час якого змінюються установки на девіантну поведінку, дається інформація про можливий негативний вплив батьків й інших дорослих (наприклад, які вживають алкоголь або наркотики) і розвивається здатність казати «ні» у випадку тиску з їх боку;

– тренінг асертивності (від англ. assert – наполягати на своєму – здатність людини не залежати від зовнішнього впливу та оцінок,

самостійно регулювати власну поведінку і відповідати за неї) рекомендується членам сімей, у яких насильство або інші відхилення у поведінці пов'язано з емоційними порушеннями;

– тренінг формування життєвих навичок – під життєвими навичками розуміють найбільш важливі соціальні вміння людини, передусім це вміння спілкуватися, підтримувати дружні стосунки і в ненасильницький спосіб конструктивно вирішувати конфлікти, що виникають у сім'ї; також завдяки цьому тренінгу підвищується здатність брати на себе відповідальність, ставити цілі й обстоювати свою позицію та інтереси.

Активізація особистісних ресурсів. Активні заняття спортом, творче самовираження, участь у групах спілкування й особистісного зростання, арттерапія – все це активізує особисті ресурси, що забезпечують активність особи, її здоров'я та стійкість до негативного зовнішнього впливу.

Мінімізація негативних наслідків відхилень у поведінці в сім'ї – ця форма роботи використовується у випадках, коли відхилення у поведінці членів сім'ї вже сформувалися, та спрямовується на недопущення рецидивів чи їх негативних наслідків. Наприклад, потерпілі від насильства в сім'ї можуть отримувати своєчасну медичну чи психологічну допомогу, а також необхідні знання щодо безпечної поведінки, або алко- чи наркозалежні члені сім'ї – спеціальне лікування та знання щодо супутніх захворювань та їх лікування.

Віктимологічна профілактика насильства в сім'ї (від лат. *victimata* – жертва) – сукупність заходів, спрямованих на запобігання сімейно-побутовій злочинності шляхом зниження у населення в цілому чи в окремих громадян ризику стати жертвою насильства в сім'ї. Система заходів цієї профілактики містить у собі декілька напрямків: підготовку особистості, яка передбачає нейтралізацію дії специфічних особистих характеристик, таких, наприклад, як вікові особливості (дитина або людина похилого віку), наявність психічних або розумових розладів, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння, агресивність тощо, роз'яснення норм законодавства про попередження насильства в сім'ї; зведення до мінімуму віктимогенних ситуацій, їх запобігання та припинення, інформування громадян про ситуації, які можуть призвести до вчинення насильства в сім'ї (наприклад, сімейних конфліктів), із тим, щоб вони, по змозі, уникали їх, а також навчання алгоритмам оптимальної поведінки в ситуації насильства в сім'ї і спеціальний тренінг; захист та реабілітацію потерпілих від злочинів).

У практичній діяльності використовуються такі методи індивідуально-профілактичного впливу, як переконання, приклад, вимога, осудження, схвалення, надання допомоги, примус, корекційна робота.

Метод переконання – це комплекс виховних, роз'яснювальних заходів, що здійснюються з метою зміни антигромадської спрямованості осіб, що профілактуються, і закріплення їх позитивної соціальної орієнтації. Він застосовується у період перебування осіб на профілактичному обліку для подолання або нейтралізації основних антигромадських орієнтацій, що можуть привести до вчинення злочинів. Основними формами реалізації методу переконання є індивідуальні або колективні бесіди, обговорення поведінки особи, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, спільна участь вихователя та особи, що перевиховується, у суспільно корисній діяльності, тощо. У процесі застосування методу переконання необхідно використовувати різноманітні психологічні та педагогічні прийоми впливу на розум, почуття і волю людини. Головною організаційно-тактичною формою виховного впливу на особу, що профілактуються, є бесіда. Використовуються бесіди трьох видів: попередня (або ознайомлювальна), профілактична і виховна.

Метод прикладу використовують для конкретизації певного теоретичного твердження, доведення істинності певної моральної норми. Він є переконливим аргументом і часто спонукає до наслідування. Інтенсивність виховного впливу прикладу зумовлюється його наочністю і конкретністю. Чим ближчим і зрозумілішим він буде, тим більшою виявиться його виховна сила. Можна використовувати як позитивні, так і негативні приклади. Під час наведення позитивного прикладу необхідно розкрити ті якості або дії, які викликають бажання наслідувати їм; до прийомів виховання на негативному прикладі належать громадський осуд негативних проявів, пояснення сутності негативу, протиставлення аморальним учинкам кращих зразків високоморальної поведінки, показ на конкретних прикладах наслідків аморальної (асоціальної) поведінки.

Метод надання допомоги є, як правило, найбільш ефективним у профілактичній діяльності. Він використовується для трудового влаштування, поліпшення побутових умов, організації дозвілля, встановлення соціально корисних контактів, планування грошових видатків, вибору життєвих цілей тощо. Заходи надання допомоги у працевлаштуванні та створенні належних побутових умов, особливо особам, звільненим з місць позбавлення волі після відбуття покарання, регламентовано у низці нормативних актів.

Метод вимоги є впливом на свідомість особи з метою спонукати її до позитивної діяльності або гальмування її дій і вчинків, якщо вони мають негативний характер. Вимога не лише впливає на свідомість людини, а й активізує її вольові якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сферу діяльності в позитивному напрямку, сприяючи цим самим виробленню позитивних навичок і звичок поведінки.

Метод примусу є одним з основних методів індивідуально-профілактичної діяльності. Він реалізується шляхом застосування різних за своєю юридичною природою, змістом і спрямованістю заходів впливу, які регламентуються нормами відповідних галузей права (цивільного, сімейного, адміністративного тощо).

Метод осудження передбачає вплив на особистість з метою осуду чи гальмування її негативних дій і вчинків.

Метод схвалення – це спосіб впливу, що виражає позитивну оцінку поведінки особи з метою закріплення позитивних якостей, зміцнення її впевненості у власних силах і, отже, посилення прагнення до позитивних дій і вчинків, певних успіхів. Часто корисно похвалити людину, коли вона ще не досягла значних успіхів у поведінці, але прагне до цього, адже відзначення хоча б невеликих зрушень на краще, маленької перемоги над собою, пробуджують у неї енергію, стимулюють на повторення схвалених вчинків. Виховна сила заохочення «авансом» насамперед виявляється стосовно тих, кого взагалі рідко або ніколи не заохочують, хто не відчував радості від похвали.

Метод корекційної роботи використовується щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, з метою зміни поведінки та формування ненасильницької моделі поведінки. Корекційну програму спрямовано на формування цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Груповий вплив може створити альтернативну культуру, що дає людині, яка вчиняє насильство, можливість бачити та практикувати ненасильницьку та неагресивну поведінку. Добре організовані групи надають можливість людині отримувати підтримку у відмові від колишньої своєї поведінки. Групове навчання, якщо воно здійснюється належним чином, зазвичай є ефективнішим за консультування віч-на-віч, особливо для сприяння змінам у поведінці чоловіків. Індивідуальні заняття влаштовуються для тих, хто бере участь у груповому курсі.

Стосовно заходів загально-соціальної профілактики у науковій літературі описано різні форми та методи, що можуть використовуватися з метою профілактики правопорушень серед дітей. Серед

них роз'яснення, розповіді, бесіди, читання творів, лекції, дискусії, диспути з правових питань, «круглі столи» з правових питань та інші вербальні методи, інтерактивні методи – ігри, рольові ігри, вправи, тренінги та конкурси. Найефективнішими методами роботи з попередження правопорушень серед неповнолітніх вважаються тренінги та індивідуальні методи.

Форми та методи роботи мають відповідати віку дітей, викликати в них зацікавлення та спонукати до роздумів.

Основні заходи, що становлять зміст соціальної профілактики, передбачають:

- організацію навчання та просвіту щодо зміни поведінки на більш безпечно, що мотивує до здорового способу життя;
- надання довідкових послуг, зокрема щодо проходження профілактики, реабілітації та програм замісної чи антиретровірусної терапії і проходження тестів на ВІЛ та ІПСШ;
- розроблення та розповсюдження рекламно-інформаційних матеріалів, індивідуальних засобів (у тому числі шприців і презервативів).

Заходи соціальної профілактики реалізуються через такі *основні форми:*

- соціальна реклама (розробка, тиражування та розповсюдження інформаційних матеріалів і соціальної реклами);
- розробка, тиражування та розповсюдження інформаційно-освітніх матеріалів (ІОМ), лекції, відеолекторій, бесіда (групова та індивідуальна), дебати, семінари, тренінги, форум-театр, «жива бібліотека», масовий захід/акція.

Зазначені форми можуть застосовуватись у разі надання послуг первинної, вторинної та третинної соціальної профілактики.

У кожному випадку вибір форми залежить від потреб отримувача та мети проведення профілактики.

Перед проведенням заходу необхідно визначити:

- мету заходу та завдання;
- цільову групу;
- термін (час) та місце (територію) проведення заходу;
- зміст заходу;
- інформаційні матеріали, які будуть поширюватися під час заходу;
- форми привернення уваги потенційних учасників заходу та їх залучення до участі.

Використовуються такі *форми соціальної профілактики.*

Лекції. Функцією лекції є підвищення рівня поінформованості або формування системи знань в отримувачів послуги. Лекція проводиться з умотивованими до участі у ній отримувачами послуг.

Підготовка тексту лекції передбачає:

- урахування виду лекції, що проводитиметься; дослідження потреб отримувачів послуги в інформації, що буде надаватися;
- урахування рівня розумового розвитку отримувачів послуги загалом та рівня знань із проблеми, яка буде висвітлюватися;
- використання лексики, доступної для сприйняття отримувачами послуг.

Тривалість лекції залежить від умов проведення та категорії отримувачів послуг та може тривати від 20 хв. до 1 год. 20 хв.

Відеолекторій. Структура проведення відеолекторію:

– початок (введення) повинен містити таку інформацію: мета, важливість та актуальність теми матеріалу, переваги, які отримують учасники після завершення відеолекторію, за потреби – визначення основних понять;

– основна частина охоплює перегляд відеоролика або короткометражного фільму з тематики, якій присвячено профілактичний захід; обговорення вражень отримувачів послуг щодо побаченого; подання структурованої, логічної, науково обґрунтованої інформації стосовно проблеми чи явища надавачем послуг; обговорення з аудиторією презентованої інформації;

– заключна частина охоплює стислий огляд попереднього матеріалу (резюмування) та підбиття підсумків – висновки й відповіді на запитання аудиторії.

Загальна тривалість відеолекторію визначається надавачем послуг з урахуванням індивідуальних потреб отримувача послуг, але не повинна перевищувати 60 хвилин. Тривалість відеосюжета може становити від 5 до 15 хвилин, подання інформації до відеосюжета та її обговорення має тривати 30–45 хвилин.

Бесіди. Функції бесіди:

– обмін інформацією між надавачем послуги та отримувачем послуги або між групою отримувачів послуги;

– формування перспективних заходів для задоволення потреб отримувачів послуги;

– контроль і координація виконаних заходів, пошук і планування нових; стимулювання думки отримувача послуг в потрібному напрямку, вирішення проблем тощо.

Структура проведення бесіди:

– підготовчий етап: з'ясування інформації щодо потреб отримувача послуг, ступеня його готовності до участі в бесіді та його позиції з питання, що буде обговорюватись;

– підготовка та систематизація інформації, необхідної для розмови;

– визначення мети та орієнтовного плану бесіди;

– створення відповідної атмосфери довіри.

Залежно від кількості отримувачів послуг бесіда може бути як *індивідуальною*, так і *груповою*.

Групова бесіда сприяє виявленню думки окремих осіб або цілої групи та формуванню в неї суспільно необхідних поглядів.

Тривалість групової бесіди визначається надавачем послуг з урахуванням умов надання та індивідуальних потреб отримувачів послуг, але не повинна перевищувати 1 год. 20 хв.

Індивідуальну бесіду спрямовано на надання допомоги отримувачу послуг шляхом особистого з ним контактування.

Тривалість індивідуальної бесіди визначається надавачем послуг індивідуально з урахуванням умов надання та індивідуальних потреб отримувача послуг, але становить не менше 30 хв.

Дебати. Дебати не передбачають вироблення єдиної пропозиції, а дозволяють кожному розглянути проблему з різних сторін та зробити свої власні висновки, тому дебати мають на меті сформува-ти у слухачів позитивне враження від власної позиції.

Функції дебатів:

– стимулювання розвитку критичного мислення – вміння аналізувати, виявляти сильні та слабкі сторони тих чи інших тез, виробляти оптимальне рішення з урахуванням наявних ресурсів;

– розвиток структурного мислення – вміння структурно викласти свої думки, будувати логічні схеми та виявляти в них суперечності;

– розвиток риторичних навичок і мистецтва переконання;

– сприяння виробленню системного й об'ємного бачення тієї чи іншої проблеми;

– розвиток навичок опрацювання нових технологій пошуку інформації;

– формування вміння працювати в колективі;

– розвиток толерантного ставлення до протилежних думок, поглядів і переконань.

Учасники дебатів: дві команди, судді, аудиторія глядачів.

Структура проведення дебатів (*підготовчий етап*):

– об'єднання у команди;

– вибір теми, яка формулюється як твердження; ця тема має провокувати цікавість, зачіпаючи значущі для учасників дискусії проблеми, бути збалансованою й давати однакові можливості командам у наведенні якісних аргументів, мати чітке формулювання і стимулювати дослідницьку роботу команд;

– самопідготовка команд, вибудовування командами системи аргументів та контраргументів (заперечень) щодо основного твердження – тематики дебатів.

Тривалість підготовчого етапу може сягати від трьох днів до одного-двох тижнів залежно від складності обраної тематики та організаційних можливостей надавачів послуги.

Етапи проведення дебатів:

– жеребкування (визначення команди, що підтримує тезу, та команди, що заперечує тезу);

– власне дебати: сторони по чергово наводять аргументи та контраргументи щодо обраної тематики, час на виступ кожного спікера – 5 хв.; спікери мають довести суддям, що правильною є саме їхня позиція, при цьому вказавши на недоліки аргументації опонентів, разом з аргументами учасники дебатів повинні надати суддям свідчення (цитати, факти, статистичні дані), що підтверджують їхню позицію (мають розроблятися командами на підготовчому етапі);

– перехресні запитання – дебати надають кожному учасникові можливість відповідати на запитання спікера-опонента (час на відповідь на запитання – 2–3 хв.); запитання можуть бути використані як для роз'яснення позиції, так і для виявлення потенційних помилок супротивника, отримана під час перехресних запитань інформація може бути використана у виступах таких спікерів;

– рішення суддів – після того, як судді вислухають аргументи обох сторін із приводу теми, вони заповнюють суддівські протоколи, у яких фіксують рішення про те, якій команді надано перевагу за результатами дебатів (аргументи й спосіб доказу якої були більш переконливими).

Кількість учасників групової бесіди не повинна перевищувати 5 осіб.

Тренінг. Вибір тренером тренінгових методів, технік і технологій їх застосування в кожному конкретному випадку залежить від часових меж, змісту матеріалів, рівня підготовки й характеру відносин в аудиторії, технічних умов приміщення та обладнання, наявності та якості наочних матеріалів.

Підготовка до проведення тренінгу передбачає такі *етапи*:

– визначення мети, завдань тренінгу, тематичних блоків;

- складання загального плану проведення окремих тренінгових занять;

- забезпечення процесу ведення тренінгу відповідно до його структури (передбачити, які дії та вправи виконуватимуться у відповідній частині заняття).

Під час підготовки до тренінгу слід урахувувати попередній досвід і рівень знань учасників. Під час тренінгу можуть використовуватись такі методи навчання: пасивні (міні-лекція), активні (бесіда, дискусія, мозковий штурм) та інтерактивні (дебати, гра, практичні вправи, аналіз проблемних ситуацій, форум-театр). Тривалість проведення тренінгу залежить від особливостей і потреб отримувачів послуг, мети та змісту тренінгу і структури його проведення. При цьому одне тренінгове заняття може тривати від 45 хв. до 1,5 год.

Форум-театр. Функції форуму-театру:

- відпрацювання з отримувачами послуги умінь та навичок, необхідних для попередження і вирішення проблем і складних життєвих ситуацій у реальному житті;

- підвищення поінформованості отримувачів послуги з різних питань, яким можуть бути присвячені вистави, формування толерантного ставлення до людей, яких торкнулась та чи інша проблема.

Темами вистав форуму-театру можуть бути найрізноманітніші проблеми суспільства: наркоманія, алкоголізм, насильство в сім'ї, конфлікти між представниками різних націй, культур і релігій; проблеми людей, які опинилися у складних життєвих обставинах; людей, які мають інвалідність та стикаються з нетолерантним ставленням, людей похилого віку, які потребують підтримки, тощо.

Підготовка та проведення форуму-театру складається з декількох етапів:

- підготовчий етап:

- вибір проблеми – проблема має бути актуальною для цільової групи (глядача), на яку орієнтується, та викликати у неї активність до участі;

- написання сценарію – сценарій може готуватися за участю представників цільової групи;

- репетиція вистави та окремих мізансцен – вистава повинна тривати 10–15 хв. і складатися з 3–6 чітко структурованих мізансцен, вона повинна містити декілька проблемних епізодів, у яких головний герой дії піддається тиску оточуючих, змінює власну позицію, ухвалює поспішне рішення тощо, чим створює проблему або посилює її;

- аналіз та коригування вистави.

Етапи проведення форуму-театру:

- презентація та актуалізація теми вистави;
- демонстрація вистави для глядачів;
- пояснення правил форуму-театру глядачам;

- проведення форуму – вистава повторюється неодноразово, і кожен з глядачів під час її повторного програвання може замінити головного героя та змінити перебіг подій у виставі у кращий бік; таких спроб і глядачів може бути стільки, скільки дозволить час, відведений на проведення форуму-театру, й доки не знайдеться варіант найоптимальнішої поведінки у проблемній ситуації;

- надання глядачам додаткової інформації з проблеми, що розглядалася, компетентними спеціалістами (можуть бути додатково запрошені лікар, психолог, юрист тощо);

- запитання від глядачів, підбиття підсумків.

Ведучий координує весь процес підготовки та проведення форуму-театру. Час проведення форуму-театру може становити від 1 год. 20 хв. до 2 год.

«Жива бібліотека». Функції «живої бібліотеки»:

- профілактика стигми та дискримінації у суспільстві;
- подолання упередженого та стереотипного ставлення до представників різних верств населення;
- налагодження спілкування між людьми з різних соціально-етнічних груп;
- розширення рівня поінформованості отримувачів послуг з різних питань.

Особами, з якими спілкуватимуться отримувачі послуг у межах проведення заходу (тобто так званими «книгами»), можуть бути як представники уразливих верств населення, тих, хто зазнає на собі стигму та дискримінацію, так і неординарні особистості, представники цікавих професій, особи, які мають життєвий досвід з питань, що висвітлюються.

Підготовка та проведення «живої бібліотеки» складається з декількох етапів:

1) підготовчий етап:

- вибір основної тематики проведення «живої бібліотеки»;
- запрошення спікерів («книг»), з якими будуть спілкуватись отримувачі послуг;
- організація місця та простору для проведення «живої бібліотеки» (приміщення, парк, заклад тощо);
- популяризація проведення заходу, привернення уваги до заходу потенційних отримувачів послуги;

2) етапи проведення «живої бібліотеки»:

– презентація заходу та його організаторів, а також процедури участі у заході отримувачів послуги;

– вибір отримувачами послуги («читачами») співрозмовників («книг») за допомогою спеціального координатора («бібліотекаря») та своєрідного каталогу; процес спілкування отримувача послуги з обраним співрозмовником може тривати від 15 до 30 хвилин;

– зміна співрозмовника – вибір отримувачем послуги нового співрозмовника та продовження спілкування з ним (залежно від часу, відведеного для проведення заходу, один отримувач послуги може поспілкуватися з декількома співрозмовниками – «книгами»);

– завершення заходу та підбиття підсумків.

Час проведення «живої бібліотеки» може тривати від 2 год. та залежатиме від можливостей організаторів.

До масових заходів/акцій належать фестивалі, концерти, форуми, змагання, конкурси агітбригад, ігротеки, вулична хода/пробіг, вуличний театр тощо. Це можуть бути разові акції або акції, поєднані спільною метою, що містять низку заходів. Під час проведення масових заходів/акцій може бути організоване індивідуальне консультування, в т. ч. за принципом «рівний – рівному». Профілактика правопорушень відбувається також за методикою «рівний – рівному», коли самі неповнолітні отримують правову підготовку та проводять заходи для своїх однолітків, організують їхнє дозвілля та здійснюють консультування.

|| 4.3. Шляхи профілактики адиктивної поведінки дітей

Профілактика хімічних адикцій. Ефективною профілактика формування антиалкогольної (антинаркотичної) адикції у дитини може бути за умови її пролонгованого проведення. Так, для учнів 5–6 класів доцільно проводити рольові ігри, у яких програваються ситуації алкогольного (наркотичного) затягування й можливі варіанти відмови, що допомагає дитині засвоїти реальну можливість поведінки, а колективна діяльність класу дозволяє урізноманітнити форми роботи й водночас сприяти цікавості до здорового способу життя. У 7–9 класах найбільш ефективною може стати участь у профілактичних заходах представників різних громадських, зокрема волонтерських і спортивних, організацій і лідерів-спортсменів, які є реальним прикладом здорового способу життя. У 10–11 класах важливо створювати групи волонтерів з дітей, які самі розповідають про небезпечність зловживання психоактивними речовинами

молодшим за віком, що є дієвим засобом у зв'язку з авторитетом старших.

Первинна профілактика передбачає виховання антиадиктивної спрямованості особистості дитини, її морально-психологічної стійкості. Завдання первинної профілактики для дітей різного віку відрізняються:

1) для молодшого шкільного віку:

- формування моральних понять, пов'язаних із почуттями обережного ставлення до себе, відповідальності за власні вчинки;
- виховання вміння усвідомлювати себе частиною природи й розуміти власні можливості;
- формування уявлення щодо позитивного та негативного досвіду людської поведінки у ставленні до самого себе та інших людей;
- попередження ранніх проявів викривлених уявлень дитини про деякі шкідливі звички;

2) для дітей підліткового віку:

- виховання адекватного розуміння природи дії деяких хімічних речовин, особливостей їх впливу на ЦНС людини та віддалених наслідків зловживань;
- сприяння формуванню прагнення до здорового способу життя;
- виховання культури потреб, бажань і захоплень;
- формування понять про норми моралі у вихованні власної стійкості до адиктивних захоплень;
- виховання критичного ставлення до деяких атрибутів адиктивних захоплень;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я, власного організму, формування вміння раціонально використовувати його психологічні можливості;
- стимулювання саморегуляції власних психофізичних можливостей особистості шляхом її залучення у позитивну альтернативу фізичних та психологічних випробувань, загартування тощо;
- формування науково обґрунтованих уявлень про анатомо-фізіологічні та психологічні зміни, що відбуваються в організмі у ситуаціях стресу, інформаційних перевантажень, аутотренінгу тощо;
- формування основ моральних звичок та відповідального ухвалення рішень у ситуаціях можливих зловживань.

3) для старшокласників:

- формування досвіду антиадиктивно спрямованої поведінки учнів, імунітету до негативного впливу проадиктивної інформації та адиктивно спрямованих форм поведінки,

- формування чітких уявлень про значущість власного життя, психофізіологічні можливості організму та наслідки впливу адиктивних захоплень;
- створення умов для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її залучення у позитивну діяльність;
- формування науково обґрунтованого уявлення про природу психоактивних речовин, біохімічні механізми їх впливу на організм (наркотичної та алкогольної ейфорії, абстинентного синдрому тощо);
- формування психологічної готовності до поведінки у ситуаціях можливої алкоголізації та наркотизації;
- виховання адекватних уявлень про морально-психологічні та юридичні норми, які регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами.

Метою вторинної профілактики є нівелювання дії умов, факторів та груп ризику, застосування відповідного комплексу корекційно-виховних заходів.

Основними завданнями вторинної профілактики є такі:

- визначення рівнів поінформованості дітей;
- визначення імовірних умов та факторів, що сприяють виникненню схильності до адиктивної поведінки;
- виявлення індивідуально-психологічних особливостей дитини, що передують проявам адиктивної поведінки;
- установлення осіб групи ризику;
- визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості дитини (рис характеру, інтересів тощо).

Основні заходи вторинної профілактики:

- співпраця з батьками;
- бесіди з учителями;
- безпосереднє спілкування з дітьми, особливо з групи ризику.

Третинною профілактикою адиктивної поведінки дітей є система заходів, спрямованих на корекцію їх поведінки, перевиховання та реабілітацію.

Завданнями третинної профілактики є:

- на основі встановлених груп ризику здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість дитини шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних засобів;
- створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки дітей умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

В організації заходів щодо попередження зловживань дітьми психоактивними речовинами можна виділити такі **ресурси**:

- а) школа;
- б) сім'я (батьки);
- в) спеціальні медичні, юридичні та психологічні служби;
- г) громадські організації.

Для формування антиадиктивної спрямованості особистості недостатньо лише використовувати інформацію про наслідки вживання психоактивних речовин. Заходи мають бути спрямованими на формування у дитини стійкого негативного ставлення до можливих форм адиктивного досвіду, відповідної оцінки такої поведінки, розвіювання ореолу її престижності й особливості.

Різноманітні форми антиадиктивної виховання у школі можуть бути зосереджені навколо:

- реалізації програми антиадиктивної освіти учнів, яка передбачає включення відповідної інформації у програмовий матеріал різних навчальних предметів: біології, історії, суспільствознавства, біології, основ держави і права, літератури, історії, хімії тощо;
- робота факультативів, гуртків, організації загальношкільних заходів, класних годин, зборів *за участю педагогів, батьків, представників правоохоронних органів, медичних працівників тощо*;
- організації альтернативних форм виховної роботи антиадиктивного спрямування у школі;
- використання можливостей правового виховання у попередженні адикцій у поведінці неповнолітніх, можливих зловживань наркогенними речовинами.

Шляхи вдосконалення системи профілактики адиктивності розробляються на основі:

- спеціальної підготовки вчителів (конференції, семінари, курси підвищення кваліфікації тощо);
- методик формування негативного ставлення до шкідливих звичок учнів шляхом заохочення до занять фізичною культурою і спортом;
- наукового вивчення умов, виявлення та попередження схильності підлітків до вживання психоактивних речовин;
- підвищення рівня антиадиктивної стійкості учнів та залучення їх до активних форм взаємодії.

Доцільною у межах профілактики адиктивної поведінки дітей є планомірна та систематична робота з батьками з використанням різноманітних форм – батьківських університетів, тематичних батьківських зборів, колективних та індивідуальних бесід, спеціальних

зустрічей із представниками медичних і правоохоронних органів тощо. Така робота має здійснюватися паралельно з відповідною профілактичною роботою з дітьми та бути адекватною рівню їх розвитку й віку, але дещо випереджати.

Важливими для профілактики хімічних адикцій дитини є:

1) розуміння особливості соціально-психологічного клімату сім'ї:

- склад сім'ї (повна, неповна);
- соціально-професійний статус сім'ї (професії батьків);
- матеріально-економічні умови сім'ї;
- матеріальний добробут сім'ї;
- побутові умови;
- умови навчання та розвитку дітей;
- санітарно-гігієнічні умови;
- харчування;
- культурно-освітній рівень сім'ї: освіта батьків, відносини в сім'ї (між батьками, між батьками та дітьми, між дітьми та членами сім'ї похилого віку тощо), сімейне дозвілля, ставлення сім'ї до соціально-культурних цінностей (книг, творів мистецтва, музики, спорту, сімейних традицій), ставлення сім'ї до наркотичних хімічних речовин;

- тип сімейного виховання;

2) інформація про індивідуально-типологічні особливості дитини:

- стан здоров'я учня (здоровий, хворіє іноді, хворіє часто, оперативні втручання, травми, інфекційні хвороби, стан психіки, фізичні вади тощо);

- спадковість (можливі ускладнення, які пов'язані зі зловживанням батьків психоактивними речовинами);

- психологічні особливості особистості: тип темпераменту; характерологічні риси; інтелектуальний розвиток; цінності та інтереси; альтернативні цінності та інтереси;

- соціально-психологічний статус у колективі: статус у формальній групі; характер спрямованості неформальної групи; статус у неформальній групі.

Виділяють три підходи у профілактиці вживання хімічних речовин дітьми:

1) *прямий предметний* – вивчення в закладах освіти різноманітних підходів (концепції), пов'язаних із природою та вживанням психоактивних речовин;

2) *альтернативний* – нормалізація процесу соціалізації дітей шляхом залучення їх в інтелектуальну, соціокультурну та/або розважальну діяльність, яка здатна замінити психоактивну речовину;

3) *прямий, селективний* (вибірковий) – вплив на окрему особу, яка зловживає психоактивними речовинами, з боку вчителів, спеціалістів відповідних служб, лідерів молодіжного мікросередовища, батьків тощо.

Виділяють і відповідні *три стратегії* антиадиктивного виховання:

- 1) сконцентровану на речовині;
- 2) сконцентровану на дитині;
- 3) сконцентровану на ситуації вживання.

Відповідно до першої стратегії головною причиною виникнення схильності осіб до вживання психоактивних речовин є ситуації пропозиції їх вжити. Тому метою підходу є надання допомоги дітям у складних життєвих ситуаціях безпосередньої пропозиції відповідних речовин. Перспективною з цього приводу є модель «соціальної компетентності» та ситуаційні моделі. Модель «соціальної компетентності» формує необхідні навички й уміння, які діти потім застосовують у ситуаціях, пов'язаних з психоактивними речовинами («ситуаційна модель»).

Найбільш поширеними є такі методики з *практики антиадиктивного виховання*:

– *моралістична* (повчальна) – передбачає повідомлення фактів і наслідків уживання психоактивних речовин з метою створення логічної основи для ухвалення рішення у ситуації вибору;

– *організації видовищ* – організація ігор, шоу та інших форм подання інформації про наслідки вживання психоактивних речовин;

– *ухвалення рішення* (персональне залучення та персональний вибір) – методика, побудована на тому, що у процес ухвалення рішення залучається особистість у цілому, з її духовними, соціальними, емоційними, інтелектуальними та фізичними властивостями; особлива увага при цьому приділяється емоційній підготовці до ухвалення рішення вибору поведінки; обов'язкова умова методики – ухвалення рішення має здійснюватися тільки на основі глибокого особистого переконання;

– *тренінг чутливості* – методика антиадиктивного виховання, яка ґрунтується на поступовому витісненні потреби у вживанні наркотиків шляхом задоволення глибокої особистісної потреби у спілкуванні та позитивних стосунках з оточуючими;

– методика залучення колишніх адиктів і проведення спільних семінарів, груп відкритої дискусії, «репсесій» тощо.

Як уже було зазначено, найбільш уразливою віковою групою щодо формування адиктивних форм поведінки є підлітковий вік. Важливими для профілактики адиктивної поведінки підлітка є:

- допомога у конфліктних і психотравмуючих ситуаціях;
- розширення діапазону соціально й особисто прийнятних засобів для самостійного вирішення проблем і подолання інтернет-залежності;

- допомога в актуалізації особистісних, творчих, інтелектуальних, духовних і фізичних ресурсів дитини;

- стимулювання самоповаги та впевненості в собі;

- навчання саморегуляції й умінню справлятися із труднощами;

- підвищення самооцінки;

- формування нових життєвих захоплень.

Провідні напрями роботи:

- формування стійкої і правильної позиції щодо джерел адикції (психоактивних речовин, мережі Інтернет, їжі тощо);

- становлення активної життєвої та громадської позиції підлітка;

- формування уявлень про здоровий спосіб життя;

- пропаганда різних форм мистецтва як джерела саморозвитку;

- сприяння творчості та розвитку обдарувань дитини.

Форми проведення:

- навчання, яке передбачає отримання знань шляхом їх усвідомлення та сприйняття дитиною, а це вже принципово інша основа особистісно-професійного розвитку, де переважають процеси мислення та переструктурування образу «Я»;

- інтерактивні методи з елементами корекції окремих особистих особливостей і форм поведінки, що мають на меті формування й розвиток навичок роботи над собою;

- валеологічна освіта, спрямована на розуміння здоров'я як найвищої життєвої цінності й першооснови творчої діяльності; виховання відповідального ставлення до власного життя і здоров'я; прищеплення дітям потягу до здорового способу життя як неодмінної умови людського щастя і всебічного розвитку особистості;

- арт-терапія, яка сприяє розвитку креативності, гармонізації та формуванню особистості, що допомагає у вирішенні проблем інтернет-залежності;

- аутотренінг, як цикл розрахованих на різний вік оздоровчо-музичних, лікувально-профілактичних і лікувально-корекційних програм, що передбачають загальне оздоровлення організму, зняття окремих хворобливих станів, підвищення працездатності, зниження тривоги, втоми, свідомого регулювання власних психофізичних та фізіологічних станів, розвиток естетичних почуттів, навичок розуміння себе, свого оточення тощо;

- тренінги;

- спортивні ігри;
- семінари;
- дискусії;
- круглі столи;
- майстер-класи;
- виставка дитячих робіт;
- зустрічі з відомими людьми міста і країни.

Результатом має стати розширення компетенції дитини в питаннях дозвілля, культури міжособистісних відносин, спілкування, способів подолання стресових ситуацій тощо. Необхідно показати підлітку, що існує безліч цікавих розваг, окрім комп'ютера, які не лише дозволяють відчувати гострі відчуття, але також тренують тіло й нормалізують психологічний стан.

Профілактика технічних адикцій у дітей повинна охоплювати таке:

- формування адекватного ставлення до технічних засобів зв'язку (комп'ютера, телефона тощо) як до технічного пристрою, за допомогою якого можна отримати знання і навички, а не як до засобу отримання емоцій;
- обмеження доступу дитині у віці 3–5 років до технічних засобів зв'язку;
- існування правил для дитини щодо роботи з технічними засобів зв'язку;
- уникання використання технічних засобів зв'язку як засобів для заохочення дитини або компенсації під час хвороби та вимушеного перебування вдома;
- уникання прийому їжі (напоїв) разом з використанням технічних засобів зв'язку;
- уникання використання дитиною технічних засобів зв'язку перед сном;
- допомога дитині в подоланні негативних емоцій (розчарування, сум, образу, агресія тощо).

Особливу увагу слід приділити комп'ютерним іграм дітей із деструктивним, агресивним змістом, до яких у мережах є дуже легкий доступ. Батьки повинні знати, що допомога спеціальних веб-фільтрів унеможливорює доступ дитини до небажаних сайтів, ігор та ін. Контент-фільтр (програма обмеження доступу до веб-контенту) призначено для фільтрації сайтів за їх змістом, він дозволяє блокувати перегляд веб-сайтів із небажаним вмістом. Контент-фільтр працює за статистичним принципом, перевіряє вміст сайту на появу певних слів, визначаючи категорію, до якої той належить. Чорний

список можна наповнювати як власноруч, так і за допомогою програми, яка використовує методи розпізнавання образів та обробки природної мови. Більш того, національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі на своєму сайті оприлюднено попередній перелік 50 безпечних сайтів (так званих «білих сайтів») для дітей віком від трьох років.

До складу операційної системи Windows 7 увійшли засоби батьківського контролю (Parental Control), з'явилась можливість легко контролювати отримання дітьми інформації і забезпечити їх захист під час роботи на комп'ютері. Батьки мають можливість установити обмеження часу, який дитина проводить за комп'ютером; обмеження часу, протягом якого діти можуть входити у систему, зокрема дні тижня і години, коли доступ дозволено; обмеження доступу дітей до мережі Інтернет за допомогою веб-фільтра батьківського контролю.

Батькам малолітніх дітей можуть стати в нагоді поради батьків, які працюють у компанії Google:

- розміщуйте комп'ютер у місці спільної доступності, щоб простіше стежити за тим, що роблять діти в Інтернеті та скільки часу проводять за комп'ютером;

- звертайте увагу на те, які сайти відвідує дитина (список сайтів, які відвідуються, можна знайти в історії браузера);

- знайомтеся з Інтернетом разом з маленькими дітьми;

- обговорюйте з дітьми, що є допустимим, а що ні у вашій родині;

- знайомтеся та користуйтеся інструментами блокування небажаного контенту, такими як, наприклад, безпечний пошук Google або безпечний режим на YouTube;

- розповідайте дітям про безпеку в Інтернеті;

- використовуйте налаштування конфіденційності та управління доступом до вашого розташування, обмежуйте доступ до таких даних, як ім'я, адреса або номер телефону, які дитина розміщує на загальнодоступних сайтах;

- зберігайте паролі в таємниці та постійно нагадуйте про це дітям;

- пояснюйте дітям, що не слід призначати особисті зустрічі з людьми, з якими вони познайомилися в Інтернеті, і повідомляти їм особисту інформацію, тому що незнайомці можуть видавати себе за когось іншого;

- використовуйте та регулярно оновлюйте антивірусне програмне забезпечення та навчіть дітей не завантажувати файли з файлообмінних сайтів, а також не приймати файли і не завантажувати вкладення, що містяться в електронних листах від незнайомих людей;

– вчіть дітей відповідальній поведінці в Інтернеті («золоте» правило: те, що ви не сказали б людині в обличчя, не варто відправляти їй по SMS, електронною поштою, висловлювати в чаті або розміщати у коментарях на її сторінці в мережі);

– вчіть дітей відрізняти надійні джерела інформації від ненадійних і перевіряти інформацію, яку вони знаходять в Інтернеті.

Профілактика адикцій у харчовій поведінці:

– формування позитивного образу власного тіла;

– чітке, об'єктивне сприйняття власного тіла;

– позитивне ставлення і повага до свого тіла;

– розуміння того, що зовнішність дуже мало говорить про характер і переваги людини;

– гордість за своє тіло і прийняття свого власного унікального тіла;

– відмова витратити надмірну кількість часу на занепокоєння з приводу їжі, ваги і калорій;

– заняття фізичними вправами з метою отримання радості від руху і відчуття власної сили.

Батькам дітей підліткового віку необхідно запам'ятати такі правила:

– пояснюйте дітям важливість повноцінного, збалансованого харчування і помірних фізичних вправ;

– не намагайтесь повністю контролювати харчування ваших дітей, не робіть зауважень з приводу того, скільки вони їдять;

– проаналізуйте своє ставлення до стрункості та схуднення, нагадуйте дітям та собі, що вага і фізична форма нічого не говорять про характер людини і її переваги, стежте за тим, щоб не посилати дитині несвідомі повідомлення про те, що худі люди успішніші, більш гідні уваги або привабливіші;

– навчіть дитину критично ставитися до медіа-образів ідеальних тіл;

– переконайтеся, що у вашої дитини є можливість вибору з різних видів фізичної активності та спонукайте регулярно займатися фізичними вправами і насолоджуватися можливостями свого тіла.

4.4. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ЦЬКУВАНЬ ТА ЗНИЖЕННЯ ВПЛИВУ БУЛІНГУ

Педагоги та батьки вважають, що найефективнішими діями, які сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в навчальних закладах, є проведення систематичних просвітницьких заходів

з ненасильницької поведінки (61,7 % – батьків, 89,7 % – педагогів), впровадження якісних профілактичних програм (51,3 % – батьків, 76,0 % – педагогів) і створення антибулінгової політики (51,0 % – батьків, 80,8 % – педагогів).

Контроль і запобігання жорстокості, насильству і злочинам у підлітковому середовищі є соціально значущим та актуальним завданням, вирішення якого має міждисциплінарний і міжвідомчий характер.

У разі виникнення *ситуації булінгу* школяреві доцільно:

– ігнорувати кривдника: якщо є можливість, намагайтесь уникнути сварки, зробіть вигляд, що вам байдуже та йдіть геть; така поведінка не свідчить про боягузтво, адже, навпаки, іноді зробити це набагато складніше, ніж дати волю емоціям;

– якщо ситуація не дозволяє піти, зберігаючи спокій, використайте гумор, щоб збити кривдника/кривдників з пантелику та відвертання його/їх від агресивного наміру;

– стримувати гнів і злість, адже це – саме те, чого домагається кривдник; говоріть спокійно і впевнено, покажіть силу духу;

– не вступати в бійку – кривдник тільки й чекає приводу, щоб застосувати силу; чим агресивніше ви реагуєте, тим більше шансів опинитися у загрозовій для вашої безпеки і здоров'я ситуації;

– не соромтеся обговорювати такі загрозові ситуації з людьми, яким ви довіряєте, це допоможе вибудувати правильну лінію поведінки і припинити насильство.

Доцільно проводити *бесіди з батьками* стосовно їхнього реагування на ситуацію булінгу. Багато учнів соромиться розповісти дорослим, що вони є жертвами булінгу. Якщо дитина все-таки підтвердила в розмові, що вона стала жертвою булінгу, то скажіть їй:

– «Я тобі вірю» (це допоможе дитині зрозуміти, що ви повністю на її боці);

– «Мені шкода, що з тобою це сталося» (це допоможе дитині зрозуміти, що ви переживаєте за неї і співчуваєте їй);

– «Це не твоя провина» (це допоможе дитині зрозуміти, що її не звинувачують у тому, що сталося);

– «Таке може трапитися з кожним» (це допоможе дитині зрозуміти, що вона не самотня: багатьом її одноліткам доводиться переживати залякування та агресію в певний момент свого життя);

– «Добре, що ти сказав мені про це» (це допоможе дитині зрозуміти, що вона правильно вчинила, звернувшись за допомогою).

– «Я люблю тебе і намагатимуся зробити так, щоб тобі більше не загрожувала небезпека» (це допоможе дитині з надією подивитись у майбутнє та відчути захист).

Особливості реагування педагогічних працівників на ситуацію булінгу. У закладі освіти вирішальна роль у боротьбі з булінгом належить педагогічним працівникам. Проте впоратися з цією проблемою вони зможуть лише за підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій. Для успішної боротьби з насильством у закладі освіти:

– усі члени шкільної спільноти мають дійти єдиної думки, що насильство, цькування, дискримінація за будь-якою ознакою, сексуальні домагання і нетерпимість у закладі освіти є неприйнятними;

– кожен має знати про те, в яких формах можуть виявлятися насильство й цькування і як від нього страждають люди; вивчення прав людини і виховання миролюбства має бути включено до шкільної програми;

– спільно з учнями мають бути вироблені правила поведінки у класі, а потім загальношкільні правила, складені в позитивному ключі «як треба», а не як «не треба» поводитися; ці правила мають бути зрозумілими, точними і стислими;

– дисциплінарні заходи повинні мати виховний, а не каральний характер; осуд, зауваження чи догана мають бути спрямовані на вчинок учня і його можливі наслідки, а не на особистість порушника правил;

– жоден випадок насильства або цькування і жодну скаргу не можна залишати без уваги, учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є недопустимими; реакція має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою у разі повторних випадків агресії;

– аналізуючи ситуацію, треба з'ясувати, що сталося, вислухати обидві сторони, підтримати потерпілого й обов'язково поговорити із кривдником, щоб зрозуміти, чому він або вона так вчинили, і що можна зробити, щоб таке не повторилося; до такої розмови варто залучити шкільного психолога;

– залежно від тяжкості вчинку можна пересадити учнів, запропонувати вибачитися, написати записку батькам або викликати їх, позбавити учня можливості брати участь у позакласному заході;

– учням треба пояснити, що навіть пасивне спостереження за знущанням і бійкою надихає кривдника продовжувати свої дії; свідки події повинні захистити жертву насильства і, якщо треба, покликати на допомогу дорослих;

– треба запровадити механізми повідомлення про випадки насильства, вони мають забезпечувати учням підтримку і конфіденційність; у цьому слід бути тактовними;

– для успішного запобігання та протидії насильству треба проводити заняття з навчання навичок ефективного спілкування та мирного вирішення конфліктів.

Як правило, батьки починають перейматись цим питанням уже тоді, коли дитина стала вираженою жертвою. Незалежно від рівня насильства в класі жертва має пройти низку кроків для протистояння насиллю.

У профілактичній роботі з жертвою булінгу необхідно звернути увагу на такі моменти.

1. Основний засіб подолання комплексу жертви у дитини – це підняття її самооцінки. У випадку знущань у школі підняття самооцінки має відбуватись за трьома паралельними напрямками.

Проводиться роз'яснювальна робота, мета якої – пояснити дитині особливості її організму, процесів дорослішання. Це робиться, щоб допомогти дитині зрозуміти та прийняти свої індивідуальні особливості (колір волосся, зріст, фізіологічні зміни під час статевого розвитку, інтелектуальні особливості, матеріальний стан тощо). У контексті цього напрямку важливо пояснити дитині, що у тому, що відбувається (цькуванні в школі), вона не винна. Є проблема, яку треба вирішувати, але вини – немає. З одного боку, варто зупинити сніговий ком самокартань та самобичувань дитини, а з іншого – зупинити процес виправдання дитиною поведінки тих, хто її цькує чи нічого не робить для того, щоб зупинити процес знущань.

Соціальні контакти – дитина для нормального розвитку та виходу із позиції жертви має постійно спілкуватись з однолітками. Це передбачає створення сприятливого середовища для дитини, в якому вона буде спроможна налагодити контакти зі своїми однолітками.

Реалізація дитини – треба виявити унікальні можливості дитини та розвивати їх. Досягнення в певних сферах дозволять підняти її авторитет як для себе, так і в групі. Крім того, в напрямку «реалізація дитини» варто звернути увагу і на навчання. Особливо це стосується тих, хто стає жертвами через те, що не справляється з шкільною програмою. В індивідуальному напрямку важливу роль відіграють і походи до відповідних спеціалістів – дитячих психологів.

В індивідуально-профілактичній роботі з ініціаторами шкільного насильства (булерами), перш за все, необхідно усвідомити, що ці діти – не злочинці, тобто, вони можуть або не усвідомлювати наслідків своїх дій, або не бути системними порушниками. Мета роботи з такими дітьми – коригувати їхню соціальну поведінку, а не просто вжити каральних заходів. Більш того, булери можуть мати більші

психологічні чи соціальні проблеми, ніж жертви, зокрема йдеться і про власну самооцінку. Тому застосування виключно каральних заходів може призвести до поширення прихованої або відкладеної агресії в колективі.

Заходи індивідуального вирішення проблеми переслідувача:

1) найголовніше завдання в індивідуальному підході полягає у виявленні тих, хто насправді є джерелом насильства у класі;

2) роз'яснювальна робота з дитиною – кожен п'ятий із тих, хто здійснює системне насильство у класі, не усвідомлює, що своєю поведінкою він заподіює шкоду своїм однокласникам; роз'яснювальна робота не має містити прямі звинувачення у насильстві, бо у дитини може ввімкнутись захисний механізм, і вона не сприйматиме пряму критику своїх дій, більш того, в разі «прямого нападу» для захисту вона формуватиме обґрунтування своїх дій і тим самим створюватиме виправдання власного насилля.

3) *соціальні контакти* – як правило, переслідувачі, навіть переведені до інших колективів, продовжують ініціювати насильство і в нових умовах, тому, як і у випадку з жертвою, ініціатор знущань також має навчитись налагоджувати нормальні соціальні контакти, але для переслідувача важливим є і формування емпатичних навичок, тобто його спроможності уявляти себе на місці іншої дитини, розуміти її почуття, її емоції, бажання та дії, внутрішньо співпереживати іншому; йдеться про зміну комунікативних навичок булера: навчити його слухати та чути інших, спостерігати за діями дітей, аналізувати власні почуття; також важливо сформуванати навички ненасильницького вирішення конфліктів у переслідувачів (наприклад, через моделювання ситуації та пошуком дитини виходу з неї);

4) необхідно *звернути увагу на сім'ю* – близько 40 % переслідувачів проживають у сім'ях, де насильство є прийнятним явищем, тому важливо зрозуміти, в яких умовах проживає дитина, та вплинути на її домашнє оточення.

5) визначити *мотиви насильницької поведінки* – необхідно зрозуміти, що підштовхнуло булера стати ініціатором шкільного насильства, це надзвичайно важливо, оскільки різні типи переслідувачів вимагають різного підходу, якщо йдеться про тих, хто має лідерські амбіції, необхідно скерувати їх у конструктивне русло; у випадку, якщо в ініціатора насильства є садистські схильності, то таку дитину однозначно необхідно направляти до психолога, який коригуватиме її і світосприйняття і надасть оцінку щодо її спроможності перебувати у нормальному колективі; також залежно від віку, системності та

агресивності насильства контроль щодо переслідувача може бути встановлено з боку правоохоронних органів.

Робота зі спостерігачами, на думку більшості дослідників, у тому числі й міжнародних організацій, таких як ВООЗ та ЮНІСЕФ, є однією з ключових для подолання насильства серед дітей. Вона має містити такі пункти.

1. *Контроль за самооцінкою дітей*. Зниження самооцінки може сприяти прийняттю тих норм, які нав'язуються переслідувачем, у тому числі і прийняття насильницької моделі вирішення проблем у цілому та побудови ієрархії в класі чи групі зокрема.

2. *Донесення думки, що від позиції кожного (індивідуальної позиції) залежить загальна ситуація в класі*. Дитина має усвідомлювати, що вона не мусить приєднуватись до процесу знущань у колективі, більш того, зупинити сам процес можна шляхом демонстрації негативного ставлення до цькування, як активно – у вигляді публічного висловлення своєї незгоди, так і пасивно – через відсутність вербальної реакції підтримки булера (сміх, приєднання до знущань) під час його дій.

3. *Формування культури втручання в процес насильства*. Дитина має реально оцінювати небезпеки, які їй загрожують, тому і втручання може бути різним, від прямого – розборонити у разі фізичного насильства, до опосередкованого – закріплення дієвості інституту скарг у школі. Як показує досвід, саме спостерігачі виступають основним джерелом інформації для дорослих про випадки насильства у колективі.

4.5. ПРОФІЛАКТИКА ВТЯГНЕННЯ ДІТЕЙ У КОМЕРЦІЙНУ СЕКСУАЛЬНУ ЕКСПЛУАТАЦІЮ

Стрімке поширення КСЕД у нашій країні зумовлює необхідність розроблення та запровадження ефективних програм його профілактики та подолання. Основними трьома напрямками діяльності органів державної влади визнано профілактику (попередження), боротьбу зі злочинами й надання захисту і підтримки постраждалим особам.

Заходи, що стримують розвиток КСЕД:

1) *на макрорівні*, пов'язаному з державною соціальною політикою і плануванням, ужиттям законодавчих заходів, вирішенням суспільних і державних питань у регулюванні проблеми КСЕД та організацією інфраструктури допомоги, основними факторами виступають такі:

– підвищення життєвого рівня населення;

- згладжування соціальної нерівності в суспільстві;
- зміцнення і стабілізація інституту сім'ї;
- контроль над порнографічною літературою, відеозаписами і сайтами Інтернет;
- введення кримінальної відповідальності за діяльність щодо КСЕД;

- зміна суспільної думки стосовно проблеми КСЕД;

2) *на мезорівні*, що розглядає відносини між дитиною й основними соціальними групами – сім'єю і колективом освітньої установи, де вона повинна перебувати, найважливішим фактором є реалізація програми статевого виховання школярів через інститут сім'ї та різні типи освітніх установ;

3) *на мікрорівні*, де розглядаються розвиток і становлення конкретної особистості, виділимо такі фактори:

- розвінчання проституції як дозволеного, забезпеченого і красивого способу життя;
- виховання в дитині високоморальних якостей і моральних норм.

Робота з дітьми, які постраждали від КСЕ, повинна вестися за такими напрямками:

- 1) створення безпечного середовища для дитини;
- 2) здійснення всіх видів профілактики (первинної, вторинної, третинної);
- 3) ідентифікація дітей, постраждалих від КСЕ;
- 4) реабілітація дітей, втягнених у КСЕ;
- 5) адаптація дітей до «нормального» життя та їх соціалізація/ресоціалізація.

Заходи з попередження комерційної сексуальної експлуатації дітей гуртуються навколо таких основних завдань:

- 1) проведення освітньої профілактичної роботи з дітьми та їх батьками в навчальних закладах;
- 2) навчання представників органів державної влади з питань протидії КСЕД;
- 3) введення до програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації поліцейських, медичних і педагогічних працівників, працівників соціальних служб захисту дітей навчальних курсів з протидії КСЕД;
- 4) організація профілактичного відвідування сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- 5) відвідування дітей групи ризику за місцем їх проживання та навчання з метою проведення заходів індивідуальної профілактики,

а також виявлення та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми;

б) інформаційна діяльність, спрямована на підвищення рівня обізнаності з проблемою широкого кола громадян.

Первинна профілактика КСЕД – це сукупність заходів, спрямованих на інформування про наявність проблеми, попередження розвитку чинників ризику виникнення сексуального насильства щодо дітей, формування в суспільстві ненасильницького світогляду, спрямованого на дотримання законослухняної позиції; неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницької поведінки в сім'ї.

Об'єкт первинної профілактики: діти, батьки, соціальне оточення дитини та сім'ї.

Основні завдання первинної профілактики КСЕД:

1) інформування дітей, молоді, батьків, педагогічних працівників, працівників поліції і соціальних служб у справах дітей про причини, ризики, ознаки й наслідки сексуального насильства щодо дітей в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей, про правила безпечної поведінки дитини, про законодавство, покарання кримінальників і захист постраждалих;

2) поширення правової освіти населення; спростування міфів і стереотипів, викорінення упереджень і звичаїв щодо насильства в сім'ї;

3) формування негативного ставлення з боку суспільства до фактів насильства в сім'ї, формування у дітей ненасильницького світогляду;

4) статеве виховання дітей та молоді, забезпечення підлітків необхідною грамотною інформацією, яка допоможе їм адаптуватися до змін у період статевого дозрівання; дошлюбна підготовка молоді, підготовка до відповідального батьківства;

5) здійснення постійно діючого навчання, підвищення кваліфікації для всіх категорій фахівців (поліцейських, учителів, соціальних педагогів, психологів, служб у справах сім'ї тощо), які працюють у сфері захисту дітей та попередження насильства щодо дітей.

Зміст роботи з дітьми передбачає формування у них:

– знань про власні права; про безпеку та наслідки зростаючої «сексуалізації» дітей у ЗМІ, Інтернеті та мережевих соціальних ресурсах, про правила безпечної поведінки, про дії у кризовій ситуації;

– уміння працювати і розважатись у мережі Інтернет, захищатись від сексуального насильства в сім'ї, уникати потрапляння в ситуації торгівлі та комерційної сексуальної експлуатації;

– прийомів особистої безпеки і поведінки, спрямованої на особисту безпеку.

Форми роботи: ігри, тренінги, аматорські театри, перегляд відеофільмів, міні-лекції, бесіди, групові дискусії, вікторини і конкурси (про права дітей) тощо.

Зміст роботи з батьками передбачає:

– батьківську просвіту: права та потреби дітей, права та обов'язки батьків щодо дітей, особливості вікового і психічного розвитку дітей, помилки сімейного виховання, сексуальне насильство в сім'ї (його форми, сутність, міфи, ознаки, наслідки і відповідальність), характеристика осіб, які скоюють сексуальне насильство над дітьми, правила безпечного користування Інтернетом і соціальними мережами, етична та відповідальна поведінка в соціальних мережах;

– формування позитивної мотивації до сприйняття соціальних послуг та засвоєння інформації щодо протидії домашньому насильству;

– формування життєвих умінь і навичок (комунікативних, управління собою, роботи в команді, уміння брати на себе відповідальність, ухвалювати рішення, вирішувати конфлікти, організовувати відпочинок).

Форми роботи: інформування, консультування, батьківські збори, тренінги, соціальне інспектування сім'ї, школи молодих батьків, конференції, соціальна реклама тощо.

Робота з психологами, педагогами, поліцейськими і соціальними працівниками здійснюється за такими трьома напрямками:

1) психолого-педагогічна просвіта:

– знання прав і потреб дітей;

– знання щодо відповідальності батьків, педагогів, працівників поліції і соціальних служб за дітей;

– формування сприйняття проблеми сексуального насильства дітей у сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей як актуальної для кожного громадянина;

– розуміння специфіки міжвідомчої взаємодії у процесі вирішення проблеми сексуального насильства дітей у сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей;

– особливості спілкування та взаємодії з постраждалими і кривдниками; подолання гендерних стереотипів;

2) формування вмінь і навичок:

– роботи з дітьми, які мають проблеми у поведінці (делінквентна, девіантна поведінка), схильними до проявів суїцидальної поведінки, що опинилися у складних життєвих обставинах;

– роботи з батьками, які ухиляються від належного виконання своїх батьківських обов'язків; із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, тощо;

– толерантного ставлення до дітей з різних сімей;

– комунікативних умінь, стресостійкості, вирішення конфліктів у конструктивні способи;

3) профілактика професійного вигорання:

– навчання та організація правильного режиму роботи й відпочинку, планування і реалізація професійного зростання;

– консультації психолога;

– оптимізація соціально-психологічного клімату в колективі.

Форми роботи: підвищення кваліфікації, семінари, тренінги, конференції, методичні та педагогічні ради.

Вторинна профілактика КСЕД – це сукупність заходів, спрямованих на раннє виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню сексуального насильства щодо дитини конкретними особами; виявлення сімей, що входять до групи ризику, де зафіксовано чи спостерігається жорстоке ставлення до дітей, членів родини чи домашніх тварин; роботу з дітьми групи ризику: формування у них умінь та навичок безпечної поведінки, уявлення про діяльність установ та організацій, які можуть допомогти в ситуаціях насильства, зміну ризикованої поведінки дитини на адаптивну.

Об'єкт вторинної профілактики: представники групи ризику.

Основні завдання вторинної профілактики сексуального насильства щодо дітей:

1) розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення сексуального насильства щодо дитини в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей;

2) виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню сексуального насильства щодо дитини конкретними особами;

3) підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація їх соціально-психологічного супроводу;

4) підвищення кваліфікації психологів, педагогів, працівників поліції і фахівців соціальних служб у справах дітей щодо методів своєчасного виявлення представників групи ризику; виховання дітей, які мають девіантну поведінку, психічні відхилення тощо; формування у дітей життєвих умінь і навичок безпечної поведінки.

Зміст роботи з дітьми передбачає формування у них:

– навичок безпечної поведінки;

– знань, життєвих умінь і навичок, необхідних для самозахисту від насильників;

- готовності звертатися за допомогою до органів правопорядку, громадських організацій, соціальних служб, психологів і вчителів;
- правової культури (правосвідомості);
- позитивного ставлення до себе і свого місця у суспільстві, усвідомлення дитиною цінності свого життя і своєї ролі в ньому.

Форми роботи: інформування (бесіди, міні-лекції, виховні години), тренінги резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу, асертивності та формування життєвих навичок; активізація особистих ресурсів (активне громадське життя, мотивація здорового способу життя).

Зміст роботи з батьками:

- роз'яснення сутності та відповідальності за жорстоке ставлення до дитини;
- зміна їх ставлення до дитини як суб'єкта власного життя, поведінки з дітьми (застосування фізичного покарання як методу виховання), проблеми подолання складних життєвих обставин та насильства в сім'ї;
- підвищення потенціалу особистісних ресурсів батьків;
- формування уявлення про діяльність суб'єктів соціального патронату та попередження насильства в сім'ї.

Форми роботи: інформування, переконання, роз'яснення, приклад, профілактичні бесіди, соціальний супровід, соціальна реклама.

Робота з психологами, педагогами, поліцейськими і соціальними працівниками передбачає:

- 1) формування у них знань і вмінь щодо:
 - своєчасного виявлення сексуального насильства в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей;
 - виявлення представників групи ризику;
 - оцінювання ризиків щодо можливості сексуального насильства в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації;
 - надання психосоціальної підтримки і допомоги представникам групи ризику;
 - координації взаємодії різноманітних соціальних інститутів у процесі вирішення проблеми сексуального насильства щодо дітей;
 - толерантного ставлення до постраждалих від сексуального насильства в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації;
- 2) розроблення та впровадження методів:
 - соціально-психологічної роботи з дітьми групи ризику;
 - підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
 - організації соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;

3) профілактику емоційного вигорання та вторинної травмизації (вторинного травматичного стресу) фахівців, які працюють із проблемою сексуального насильства дітей у сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації дітей.

Форми роботи: тренінг-семінари (підвищення рівня знань і вмій щодо проблеми сексуального насильства дітей), тренінги стресостійкості, підвищення кваліфікації, супервізії, групи взаємної підтримки в колективі

Третинна профілактика КСЕД – це сукупність засобів втручання у ті ситуації, коли сексуальне насильство щодо дитини вже здійснено, з метою реабілітації дитини, яка зазнала насильства, і членів її родини та недопущення рецидиву.

Третинна профілактика є здебільшого індивідуальною і передбачає тривалу роботу і комплекс соціальних послуг різних фахівців та організацій, у тому числі й міжнародних.

Об'єкт третинної профілактики: діти, які постраждали від сексуального насильства в сім'ї та комерційної сексуальної експлуатації, та члени їхній сімей.

Головні завдання третинної профілактики сексуального насильства щодо дітей:

- 1) кризове втручання та вилучення дитини із ситуації сексуального насильства;
- 2) надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала сексуального насильства, та членам її сім'ї;
- 3) вивчення та усунення чинників та умов учинення сексуального насильства конкретною особою;
- 4) реабілітація потерпілих;
- 5) розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали сексуального насильства в сім'ї та постраждали внаслідок комерційної сексуальної експлуатації.

Зміст роботи з дітьми:

– виявлення причин та особливостей поведінки і свідомості постраждалих дітей, які призвели до виникання проблеми;

– усунення причин шляхом перенавчання дитини, підвищення її соціального статусу, вироблення відчуття незалежності й ініціативності;

– підтримка постраждалої дитини у виробленні відчуття базової довіри та безпеки щодо ненадійних батьків (підкувальників), у побудові нових зв'язків, у здобутті влади над своїм життям.

Форми роботи: рефлексія ситуації та індивідуального розвитку, технології особистісно орієнтованого соціального навчання (переклучення і перенавчання, створення виховних ситуацій, показ перспективи, реконструкція характеру, заохочення), педагогічна підтримка, залучення в різноманітні види діяльності та середовище, що позитивно соціалізує.

Зміст роботи із сім'ями постраждалих дітей:

– допомога сім'ї, яка потрапила у складні життєві обставини (інформаційна, консультативно-правова, медична, психологічна);

– формування толерантності, життєвих умінь і навичок (комунікативних, внутрішнього самоконтролю, асертивної поведінки, самоповаги, відповідальності за власне життя тощо).

Форми роботи: інформування, здійснення емоційного супроводу (підбадьорювати, мотивувати, цікавитися станом справ дитини, підкреслювати віру в існування ресурсів сім'ї, повагу до членів сім'ї), консультації щодо поточної підтримки дитини в мікросередовищі, виявлення змін у її стані.

Зміст роботи з психологами, педагогами, поліцейськими, соціальними працівниками:

– здійснення постійного, систематичного навчання і підвищення кваліфікації;

– профілактика емоційного вигорання та вторинної травмизації (вторинного травматичного стресу).

Форми роботи: підвищення кваліфікації, супервізії, групи взаємної підтримки в колективі.

КСЕД є однією з найгірших форм дитячої праці та найсерйознішим порушенням прав дитини. З розвитком нових інформаційно-комунікаційних технологій ризик використання дітей у КСЕ істотно зростає. Спрощення можливостей перетину кордону для західних туристів, воєнні конфлікти, зубожіння населення, деформація системи цінностей і безвідповідальність батьків також ховають небезпеку використання дітей з метою сексуальної експлуатації. Спільні зусилля науковців і практиків повинні стати основою для розробки законів та ефективних заходів із метою обмеження й подолання цього ганебного явища – КСЕД.

|| 4.6. ПРОФІЛАКТИКА БРОДЯЖНИЦТВА ТА ЖЕБРАКУВАННЯ

Заходи з профілактики бродяжництва та жебракування серед неповнолітніх умовно поділяються на три групи: первинні, вторинні та третинні.

Первинний етап здійснюється інспекторами ювенальної превенції територіальних відділів поліції. Співробітники превенції здійснюють індивідуальну профілактику стосовно неповнолітніх та їх батьків чи законних представників дитини, вживаючи тим самим на етапі первинної профілактики заходів щодо попередження насильства в сім'ї, невиконання дорослими своїх обов'язків щодо виховання, навчання та утримання дітей.

Працівниками ювенальної превенції проводяться комплексні профілактичні міжвідомчі заходи. Метою цих заходів є виявлення неблагополучних сімей та дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі; щодо них уживаються різні за характером заходи з метою впливу на батьків (взяття на облік, проведення виховних бесід тощо). Співробітники ювенальної превенції беруть участь у створенні єдиної комп'ютерної бази даних щодо неблагополучних сімей і неповнолітніх які перебувають у соціально небезпечному становищі. Разом з органами виконавчої влади вони готують збірники методичних рекомендацій та нормативно-правових актів щодо сімейного неблагополуччя, вчинення неповнолітніми правопорушень і захисту їх прав та інтересів, також проводяться консультації спеціалістів.

Розглядаючи *вторинну профілактику* жебракування та бродяжництва дітей та осіб, що не досягли повноліття, необхідно виділити діяльність підрозділів поліції щодо виявлення та вилучення з вулиць та інших громадських місць підлітків, які жебракують і бродяжать. На *етапі вторинної профілактики* поліцейські виявляють неповнолітніх, які скоїли правопорушення, і підозрюваних у скоєнні злочину, розшукують їхніх батьків чи законних представників і залежно від правопорушення визначають подальші дії.

Третинний етап профілактики бродяжництва та жебракування неповнолітніх спрямовано на діяльність усіх суб'єктів профілактики щодо соціальної адаптації неповнолітнього, встановлення його особистого та соціального статусу, а в подальшому – на його повернення в сім'ю. Службову діяльність підрозділів ювенальної превенції на цій стадії спрямовано на перевірку умов перебування неповнолітнього, який раніше займався бродяжництвом та жебракуванням, у родині, виховну роботу з батьками та особами, які їх замінюють, залучення підлітків до участі у різноманітних гуртках.

У плануванні профілактичної роботи бродяжництва та жебракування неповнолітніх виділяють два напрямки: *роботу з неповнолітніми* та *роботу з батьками*. Завданням батьків, педагогів і психологів є розширення емоційної поведінкової сфери реагування

підлітка, тобто навчання його різноманітним стратегіям поведінки. Для цього використовуються різні методи.

Примус та переконання. Метод примусу в своїй основі пропонує неповнолітньому свободу вибору: або він дотримується звичної лінії поведінки та буде підданий певному виду примусу, або він змінює свою поведінку на соціально схвалювану. Переконання – процес важкий, тривалий, який вимагає від фахівця індивідуального підходу та високої кваліфікації. Переконання найчастіше будується на демонстрації неповнолітньому подальших перспектив позитивної та негативної поведінки.

Для вдалого формування стійкої самооцінки, ціннісної структури особистості та розвитку вольових якостей варто залучити неповнолітнього до занять у спортивних секціях, технічних гуртках і підліткових клубах.

У повсякденній діяльності неповнолітнього доречно залучати до занять спортом у секціях та сприяти вступу до спеціалізованих закладів освіти, де є жорстка дисципліна.

Крім того, гарним різновидом профілактичної роботи є індивідуальні та групові бесіди з психологом, під час яких неповнолітніх навчають розпізнавати та контролювати свої бажання та емоції. Робота з психологом дозволяє коригувати неадекватну самооцінку підлітків і вдосконалювати їх комунікативні навички.

Просвітницько-інформувальна робота з батьками підлітків, які допускали самовільні уходи з дому, проводиться психологом ювенальної превенції у формі індивідуальних консультацій.

Профілактична робота з учителями підлітків, що допускали самовільні уходи з дому, проводиться працівниками ювенальної превенції у формі лекційних занять і надання психолого-педагогічних рекомендацій (пам'яток з виховної роботи зі схильними до бродяжництва підлітками).

Заходи щодо профілактики бродяжництва мають здійснюватися, спираючись на притаманні підлітковому віку особливості розвитку: це організація дослідницьких заходів, ігор, походів і змагань; зниження цікавості до асоціальних форм поведінки завдяки демонстрації наслідків протиправної поведінки, вживання психоактивних речовин тощо; сексуальна просвіта; заходи мотивування та «боротьби з нудьгою»; розвиток творчих здібностей, фізичної та соціальної активності тощо.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте профілактичні втручання на первинному, вторинному та третинному рівні.
2. У чому полягає сутність профілактичної діяльності поліцейського на первинному, вторинному та третинному рівнях?
3. Які форми профілактичної діяльності з дітьми групи ризику можуть бути застосовані працівниками поліції?
4. У чому полягає сутність профілактичної діяльності адиктивної поведінки дітей?
5. Розкрийте сутність особливостей профілактичної діяльності поліцейського щодо зниження впливу булінгу та цькувань у навчальних закладах.
6. У чому полягає сутність комплексного підходу до роботи з попередження комерційної сексуальної експлуатації дітей (КСЕД)?
7. Назвіть основні ризики, які можуть виникати під час користування інформаційно-комунікативними технологіями.
8. Які поради ви дали б дітям, щоб зробити їх спілкування в Інтернеті безпечним?
9. Опишіть три види профілактики КСЕД.
10. Назвіть дії поліцейських на вторинному етапі профілактичної роботи.
11. Розкрийте суть напрямку профілактичної роботи з батьками підлітків.
12. У чому полягає сутність профілактичної роботи поліцейського з підлітками, схильними до бродяжництва та жебракування?

РОЗДІЛ 5

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

5.1. Психолого-правова характеристика злочинності неповнолітніх.

5.2. Система злочинів проти дитинства та їх класифікація.

5.3. Протидія злочинності неповнолітніх.

5.4. Система протидії злочинам проти дитинства та злочинності неповнолітніх.

5.1. ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Явище, назване «злочинність неповнолітніх», являє собою кримінальну активність дітей віком від 14 до 18 років.

Злочинність неповнолітніх є частиною загальної злочинності в суспільстві, а тому розвивається під впливом тих самих факторів, що й загальна злочинність. Але вона має певні особливості, які впливають на її кримінальні показники й проявляються у рівнях, структурі, динаміці, детермінації, мотивації тощо. Аналізуючи статистичні дані Міністерства внутрішніх справ України, можна побачити, що рівень злочинності неповнолітніх за останні роки є досить динамічним, він залежить від багатьох факторів.

Проявами злочинності неповнолітніх є близько десяти найбільш поширених серед дітей видів злочинів. Потерпілими від протиправних посягань неповнолітніх у більш ніж третині випадків виступають також діти.

Більше половини злочинів, учинених неповнолітніми, належать до категорії тяжких та особливо тяжких.

За статистичними даними МВС України за 2010–2018 рр. щорічно в середньому за вказаний період реєструвалося 14,3 тис. злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю (зокрема, за 2009–2015 роки у середньому 14,5–15,0 тис. таких злочинів). При цьому у 2009 р. їх питома вага становила 3,6 %, у 2010 р. – 3,5 %, у 2011 р. – 3,4 %, у 2012 р. – 3,2 %, у 2013 р. – 1,6 %. У цілому за 2010–2015 рр. питома вага злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю,

становила 3,06 % із загальної кількості злочинів, і до 2013 року спостерігалось її певне зниження, але в 2018 р. вона знову піднялася до 3,1 %.

У 2017 р. із загальної кількості засуджених неповнолітніх злочин у віці від 14 до 16 років скоїли 870 неповнолітніх (у 2016 р. – 1 012), із них 311 дівчат (у 2016 р. – 326).

За даними судової статистики, наданими Державною судовою адміністрацією України (ДСА), протягом 2016 р. на розгляді суддів суду першої інстанції перебувало 6 041 кримінальне провадження щодо 7 438 неповнолітніх. Із цієї кількості справ судами першої інстанції у 2016 р. завершено судовий розгляд 4 240 кримінальних проваджень, у тому числі:

1) із постановленням вироку – 3 099 проваджень (із них на підставі угоди про примирення – 255, про визнання винуватості – 59);

2) із закриттям провадження у справі – 535 стосовно 574 неповнолітніх;

3) повернуто прокурору 140 обвинувальних актів стосовно 190 неповнолітніх;

4) із застосуванням примусових заходів медичного характеру – 12 кримінальних проваджень щодо 13 неповнолітніх. Кількість нерозглянутих кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх на кінець звітного періоду становила 1 801.

У 2017 р. кількість кримінальних проваджень щодо неповнолітніх збільшилася. Зокрема, протягом року у судах першої інстанції перебувало на розгляді 6 408 кримінальних проваджень щодо 7 976 неповнолітніх осіб. Із них розглянуто 3 872, у тому числі:

1) із постановленням обвинувального вироку – 2 854 провадження стосовно 3 462 осіб (із них на підставі угоди про примирення – 237 проваджень, а про визнання винуватості – 89);

2) із закриттям провадження у справі – стосовно 545 осіб;

3) із застосуванням примусових заходів медичного характеру – 15 проваджень щодо 16 осіб,

4) повернуто прокурору – 90 обвинувальних актів щодо 128 осіб.

При цьому виправдано 19 неповнолітніх, що на 7 осіб більше порівняно з показниками 2016 р. На кінець звітного періоду в судах першої інстанції перебувало 2 536 нерозглянутих кримінальних проваджень.

За 2019 рік в Україні дітьми було вчинено майже 7 тис. (6768) злочинів. Майже половина (3196) із них – тяжкі й особливо тяжкі злочини. При цьому у 2019 р. рівень злочинності знизився на 11 % порівняно з 2018 р., а кількість дітей, які постраждали від злочинів,

у 2019 р. становила 6 тисяч осіб. Водночас було зафіксовано 12 тис. кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, і дітей, які стали жертвами насильницьких дій.

Найбільш стійку і значну частину з-поміж насильницьких злочинів складають умисне вбивство, умисне заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, розбої, грабежи, зґвалтування, хуліганство, побої та катування.

Так, за умисне вбивство у 2016 р. було засуджено 22 неповнолітніх (із них у віці від 14 до 16 років – 6 неповнолітніх), 5 із яких скоїли злочин у стані алкогольного сп'яніння, групою осіб – у 12 випадках (за участю неповнолітніх – у 9 випадках, за участю дорослих – у 3), а у 2017 р. – 14 неповнолітніх (із них у віці від 14 до 16 років – 3 неповнолітніх), у тому числі одну дівчину. Переважна більшість, а саме 8 неповнолітніх, вчинили цей злочин у стані алкогольного сп'яніння.

Групою осіб неповнолітні вчинили умисне вбивство у 5 випадках, усі з яких – за участю дорослих. Неповнолітні, засуджені за умисне вбивство, виховувалися у родині з одним із батьків у 6 випадках, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 1 неповнолітній, решта – у повних сім'ях.

Усім 14 неповнолітнім засудженим було призначено покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, зокрема в межах від 3 до 5 років позбавлення волі було призначено 1 неповнолітньому, від 5 до 10 – 4 неповнолітнім, від 10 до 15 років – 9 неповнолітнім.

За статистичними даними, в стані алкогольного сп'яніння неповнолітніми було вчинено до 90 % насильницьких і до 70 % корисливих злочинів, серед яких найбільш розповсюдженими є крадіжки приватного майна (38 %), грабежі (16 %), розбійні напади (12 %), хуліганство (12 %), незаконне заволодіння транспортним засобом (5 %), шахрайство і вимагання (4,5 %). У складі злочинності неповнолітніх відмічається відносно висока питома вага насильницьких злочинів.

Так, неповнолітніми в стані сп'яніння вчиняються й умисні вбивства та замах на них, умисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, злочини, пов'язані з наркотиками, та зґвалтування. Вони становлять майже 10 % усіх злочинів, учинених неповнолітніми в стані сп'яніння.

Як правило, злочини неповнолітніх, які вчинюються у стані сп'яніння, значною мірою мають груповий характер. Значна частина злочинів неповнолітніх, які вчиняються в стані сп'яніння (як правило, злочини проти власності), характеризуються високою

латентністю. Тому вищезазначені показники відображають не стільки реальний стан злочинності, скільки результат реагування на виявлені злочинні прояви.

Найбільш поширеними видами злочинів неповнолітніх є злочини корисливого спрямування, яких у загальній кількості злочинів майже половина (48,9 %), а в окремі роки навіть більше. Наприклад, за підсумками 2018 р. злочини неповнолітніх мали таку структуру: злочини, пов'язані з наркотиками, – 2,6 %, хуліганство – 6,3 %, злочини проти власності – 72,5 %, злочини проти життя та здоров'я – 3,1 %, інше – 10,4 %.

Характерною особливістю злочинності неповнолітніх в Україні є висока питома вага злочинів, учинених в групах, яка 2018 р. складала 47,4 % (у 2017 р. – 44,4 %), а кількість злочинів, учинених групами неповнолітніх збільшилась на 36,4 %.

Останніми роками помітно змінюється характер злочинності неповнолітніх, в її складі зростає кількість злочинів, учинених із зброєю і боєприпасами, з особливою жорстокістю та агресією, а також із високою латентністю.

В Україні зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами набуло характеру епідемії, яка впливає на суспільну мораль, здоров'я населення, правопорядок та економіку. Обсяги незаконного обігу наркотиків є настільки широкими, що нині досягли рівня, який загрожує національній безпеці країни.

Результати криміногенних аналізів показують, що наркотики – проблема, перш за все, молодіжна. Молоде покоління України зазнає соціально-психологічну кризу, коли зруйновані попередні, раніше сформовані стереотипи поведінки, нормативні і ціннісні орієнтації, а нові соціальні й моральні цінності значна частина молоді ще не сприйняла.

За останні кілька років значно виросла кількість хворих із діагнозом «наркотична залежність». На обліках таких пацієнтів стало удвічі більше. Статистичні дані, що відображають картину наркотизації, дійсно лякають. Але слід зауважити, що насправді кількість хворих на наркоманію удесятеро перевищує число, вказане в офіційних даних.

Наркотики перестали бути прерогативою дітей із неблагополучних сімей. Сьогодні вони є розповсюдженими серед усіх верств населення. Безумовно, наркотики можуть бути різними за своїми видами, але вплив, який вони чинять, і наслідки їх вживання є досить схожими і завжди шкідливими.

В Україні наркоманія розповсюджується дуже швидко, кількість наркозалежних досягла 1,5 млн чоловік, щорічно кількість наркоманів збільшується на 10 %, і попри те, що щорічно від наркотиків вмирає до 12 тисяч осіб, кількість наркоманів зростає. На обліку в МВС України перебуває близько 150 тис. наркоманів, про їх незареєстровану кількість можна лише гадати. За даними міжнародних організацій ВОЗ і UNAIDS, тільки ін'єкційних наркоманів у країні 425 тис., а за підрахунками різних незалежних експертів, в Україні вживають наркотики від 1 млн до 1,5 млн осіб. За офіційними даними Міністерства охорони здоров'я, лише важкі наркотики вживає 550 тисяч жителів України.

За даними Мінздрава України, від 8 % до 26 % школярів у віці 13–16 років хоча б один раз куштували наркотики. У 2018 р. в Україні зростання кількості особливо небезпечних злочинів становило 42 %, при цьому кожний сьомий злочин вчинено на підґрунті вживання наркотиків.

Унаслідок цієї тенденції якщо у 2016 р. за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів було засуджено 74 неповнолітніх, у тому числі 2 дівчат, то уже у 2017 р. за вчинення зазначених злочинів засуджено 2 453 неповнолітніх (із них 787 неповнолітніх вчинило злочин у віці від 14 до 16 років), у тому числі 280 дівчат.

У структурі наркозлочинності неповнолітніх переважають кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачено статтями 307 і 309 КК України, проте водночас збільшується кількість кримінальних правопорушень, відповідальність за які встановлено ст. 310 і 315 КК України. При цьому серед областей України, в яких зареєстровано найбільшу кількість наркозлочинів, учинених неповнолітніми, перші місця посідають Дніпропетровська, Луганська, Донецька та Київська області.

Розглядаючи кожний конкретний злочин, здійснений неповнолітнім, завжди слід розрізняти три аспекти:

- 1) особистість правопорушника;
- 2) обставини її формування;
- 3) конкретну ситуація, в якій вчинено злочин.

Загалом на злочинність неповнолітніх впливають насамперед загальні кримінологічні фактори (на макрорівні), які є наслідком кризових явищ у суспільному житті, зокрема в соціально-економічній, політичній, ідеологічній і морально-психологічній сферах.

Безпосередньо причиною злочинної поведінки неповнолітніх зазвичай є антисуспільна мотивація (спрямованість) конкретного

неповнолітнього, обумовлена проблемами виховання в сім'ї, в школі та серед найближчого оточення, негативним впливом вулиці, засобів масової інформації, суспільними негараздами, поєднаними з проблемами перехідного віку і здоров'я.

Ці та інші негативні обставини призводять до формування серед неповнолітніх великої *групи ризику*. До складу цієї групи, за оцінками кримінологів, входить майже 25 % усіх неповнолітніх до 17 років. Саме такі діти найчастіше мають проблеми із законом. До групи ризику також належать безпритульні діти, яких в Україні налічується близько 200 тисяч осіб.

Провідну роль у становленні підлітка як злочинця відіграють **обставини сімейного виховання** (точніше, в багатьох випадках його відсутність), найближче побутове оточення (мікросередовище) і вже потім – криміногенність макросередовища, тобто ситуація в суспільстві та державі (стан економіки, моральності, культури, духовності).

Найчастіше злочинцями стають діти з неблагополучних сімей. Статистика показує, що майже половина неповнолітніх, що скоїли злочини, ніде не працює і не вчиться. Але і самі неблагополучні сім'ї не виникають з нізвідки, а, як правило, підхоплюють естафету неблагополуччя у попередніх сімей. Фахівці відзначають, що 70 % батьків, що створили такі сім'ї, самі виростили в неблагополучних сім'ях. Таким чином, відбувається «самовідтворювання» сімей, де діти не хочуть учитися, а батьки – працювати, де пияцтво, розпуста, неробство, співжиття у формі так званого «фактичного шлюбу» і позашлюбні діти (20 %), судимості або притягнення до адміністративної відповідальності та інші негативні явища в сімейно-шлюбних стосунках – норма життя.

Важливу роль у цьому відіграє і спадковість, коли патологія дитини (психопатія, недоумство, неврози тощо) як визначальне джерело поведінки, що відхиляється, закладається на фізичному рівні.

Проте від абсолютизації біологічної складової треба утримуватися – на неї дуже зручно списувати батьківські та вчительські недоробки й огріхи; сьогодні нею занадто часто прикриваються, у тому числі і коли йдеться про порушення закону. До того ж психопатії і неврози можуть мати і соціальне походження, а вдача змінюється протягом усього життя, тому вважатимемо, що особистість підлітка – продукт взаємодії біологічної й соціальної спадковості.

Усі основи виховання, безперечно, закладаються в сім'ї, і тому попередження дитячої злочинної поведінки залежить передусім від батьків – від їх бажання, старання і педагогічної грамотності, а також

від тієї психологічної і культурно-етичної атмосфери, яку вони створюють навколо своєї дитини. Тому *першою умовою попередження дитячої злочинності*, безумовно, є зміцнення сім'ї як соціального об'єднання, члени якого пов'язані не лише спільністю побуту, але і нормальною відповідальністю і взаємодопомогою.

Недостатня увага законодавців до проблеми врегулювання ключових прав дітей, таких як право на життя і виховання в сім'ї, призводить до зростання кількості неповнолітніх, які вчинили правопорушення, які виховуються в державних установах і права яких порушуються.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин, економічної кризи, диференціації суспільства й погіршення матеріального і духовного становища дітей, назріли такі проблеми:

- зменшення кількості дітей у дитячих позашкільних закладах, що призводить до збільшення негативного впливу на них вулиці;
- збільшення кількості дітей, які не вчаться і не працюють;
- зубожіння основної маси населення, що призводить до його розшарування й підвищення криміногенності;
- зниження якості соціалізації дітей у зв'язку із збільшенням їх відходу із дитячих дошкільних закладів;
- зростання захворюваності дітей, особливо збільшення кількості хронічних захворювань;
- споживацьке ставлення дорослих до дітей, використання їх у своїх інтересах;
- жорстоке ставлення до дітей, приниження їхньої гідності; втягнення дітей і підлітків у криміногенну сферу та організовану злочинність;
- зниження якості заходів профілактичного характеру.

Несприятливі тенденції злочинності проти дитинства в низці випадків кореляють із такими процесами в суспільстві, як падіння духовності й моралі, пияцтво і наркоманія, бідність, безробіття, втрата гарантій працевлаштування випускників навчальних закладів і деформація суспільних цінностей.

Успішна протидія злочинності проти дитинства є неможливою без посилення соціальних гарантій для населення, поліпшення соціально-економічного становища в країні, вдосконалення правоохоронної діяльності, своєчасного розкриття і розслідування злочинів та невідворотності покарання.

Особливу небезпеку становить рецидивна злочинність, аналіз якої свідчить про суттєве загострення криміногенної ситуації у цій сфері та наявність стійких негативних тенденцій у її динаміці.

Рецидивна злочинність є фактором, який впливає на всі види злочинності, серед іншого і на злочинність проти дитинства.

На жаль, статистичні показники, що характеризують нагляд за виконанням законів про неповнолітніх, свідчать про порушення їх прав у всіх основних сферах життя: в освіті (17,3 % випадків), у праці (47,7 %) та побуті (45 %).

Такі факти і тенденції свідчать про нагальну необхідність організації комплексних і цілеспрямованих заходів суспільства та державних органів щодо захисту прав дітей і протидії як злочинності, спрямованої проти дитинства, так і злочинності самих неповнолітніх.

5.2. СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДИТИНСТВА ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Україна як держава за період незалежності чимало зробила для формування та реалізації сучасної політики у сфері захисту прав дітей, зобов'язавшись неухильно додержуватися відповідних міжнародних правових стандартів. Так, у Декларації прав дитини, ратифікованій Україною, зазначено, що дитина внаслідок її фізичної, і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включно з належний правовий захист як до, так і після народження. Дійсно, порівняно з іншими жертвами злочинів, діти мають найменші можливості захищати свої права і недоторканість, а тому, безсумнівно, відрізняються підвищеною особистою віктимністю (схильністю стати за певних обставин жертвою кримінального проступку чи злочину).

Кримінологи доводять, що зміст віктимності складається з таких трьох чинників:

- 1) незахищеності особи з боку держави, суспільства та мікроочотчення від будь-яких злочинних посягань;
- 2) суб'єктивної схильності особи стати жертвою злочину;
- 3) третій чинник залежить безпосередньо від особи.

Особиста віктимність неповнолітніх визначається, перш за все, віковими особливостями перехідного періоду. Вік проявляється у психологічних та психофізичних особливостях.

Дитячому та підлітковому віку притаманні такі властивості, як допитливість, довірливість, емоційна неврівноваженість, загострене прагнення до самоствердження, до «дорослості», навіюваність, агресивність, відносять неповнолітніх до категорії осіб з підвищеною віктимністю.

Проте неможливо не звернути увагу й на інше: значній частині жертв злочинів проти неповнолітніх не притаманні особисті віктимні якості. Головною причиною є *відсутність у них належного правового захисту державою*. При цьому роль особи в такій віктимності є мінімальною, вона визначається відсутністю необхідних правових норм, спрямованих на захист прав неповнолітніх або неналежним їх виконанням, недоліками в роботі правоохоронних органів, несвоечасним реагуванням громадськості, громадських організацій на вчинені аморальні й протиправні дії та на подальше запобігання останнім.

Якщо зважити на обидві вказані причини, не дивно, що кількість злочинів, що вчиняються проти неповнолітніх (так само, як і за їх участі), залишається високою.

Так, за даними Державної судової адміністрації України, в кримінальних провадженнях, які були предметом розгляду суду першої інстанції за 2017 р., кількість неповнолітніх потерпілих становила 1754 дитини, а у 2016 р. – 1739. У 2017 р. через вчинення злочинів проти життя, здоров'я і статевої недоторканості неповнолітнього потерпілими стало 438 неповнолітніх (у 2016 р. – 516 неповнолітніх), з них жертвами умисного вбивства стали 11 неповнолітніх (у 2016 р. – 19 неповнолітніх), жертвами зґвалтування – 38 неповнолітніх (у 2016 р. – так само), кількість потерпілих неповнолітніх внаслідок вчинення злочинів проти власності щодо них становила 931 дитину (у 2016 р. – 890 неповнолітніх).

Від злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, винуватців злочинів яких було засуджено у 2017 р., постраждало 256 дітей, а у 2016 р. – 233. У 2018 р. в Україні було скоєно 4,3 тис. злочинів проти дітей, від яких постраждало 4,7 тис. неповнолітніх.

Майже 1,5 тис. дітей постраждали від тяжких та особливо тяжких злочинів.

Жертвами злочинного насильства в сім'ї діти стають майже вдвічі частіше, ніж літні люди. Так, у 2010 р. 27,1 % потерпілими від злочинів, пов'язаних із насильством в сім'ї, ставали діти і 12,3 % – пенсіонери; у 2011 р., відповідно, 32,8 % та 15,3 %; у 2012 р. – 25,4 % та 14,4 %; у 2013 р. – 12 та 11 %. На відміну від гендерного розподілу дорослих потерпілих осіб, де більшість становили особи жіночої статі, серед потерпілих дітей переважали хлопчики – у 2012 р. їх частка становила 19,1 % проти 9 % дівчат; у 2011 р. – 25,15 % хлопчаків і 7,65 % дівчат, у 2012 р. – 18,6 % хлопчаків і 6,8 % дівчат. У першій половині 2013 р. хлопчаків серед потерпілих від домашнього насильства було 7,4 %, тоді як дівчат – 4,3 %.

У 2019 р. місцевими судами усього було розглянуто 2 294 664 кримінальних провадження, в яких потерпілими було визнано 540 тис. осіб, з них 20 % – діти.

Важливо усвідомлювати таку обставину, що поняття «жертва злочину» і «постраждала особа» є ширшими, ніж «потерпіла особа», а отже, реальна кількість жертв злочину є значно більшою за кількість осіб, визнаних потерпілими у встановленому законом порядку.

Жертва злочину – це фізична особа, якій заподіяно шкоду, а *потерпіла від злочину особа (потерпілий)* – та, якій завдано моральну, матеріальну чи фізичну шкоду і яку визнано потерпілою у відповідності до кримінально процесуального законодавства України.

Більш того, крім прямих жертв, існують ще і опосередковані. Так, кривдник може завдати фізичної шкоди одному члену сім'ї, а моральна шкода, психічна травма буде заподіяна всім домочадцям, хоча при цьому потерпілою буде визнана лише одна особа.

Інша важлива обставина полягає в тому, що злочини проти неповнолітніх, особливо насильство над дітьми в сім'ї, в багатьох випадках мають *латентний характер*, у зв'язку з чим на практиці ситуація вочевидь є ще гіршою за офіційну статистику, а точних даних про кількість постраждалих від домашнього насильства наразі немає, тож, питання захисту дітей і протидії спрямованій проти них злочинності лишається дуже гострим.

Протидія злочинності проти дитинства являє собою систему заходів з охорони прав і свобод дитини, інтересів громадян, суспільства і держави у сфері забезпечення нормального розумового, фізичного і духовного розвитку дітей, розроблення і здійснення комплексу цілеспрямованих дій з виявлення та усунення причин та умов учинення злочинів проти дітей, запобігання кримінальних посягань на права і свободи дітей шляхом профілактики та попередження злочинів.

Об'єктом такої протидії виступатиме злочинність як негативне соціальне явище, а також особи, що вчиняють кримінальні посягання на права і свободи дітей та інші правопорушення.

Протидія злочинності охоплює всі етапи впливу на злочинність: виявлення злочинів, їх розкриття і розмежування, усунення причин та умов, що їм сприяють, профілактику і попередження злочинних проявів, покарання осіб, що вчинили злочини. У загальному вигляді вона здійснюється на основі поєднання економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, включно з такими, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинам, але сприяють також і цьому

завданню, створюючи умови, що виключають саму можливість існування злочинності як соціального явища. Цей вид діяльності виступає засобом, за допомогою якого в суспільстві досягається зниження рівня та обмеження масштабів злочинності.

Протидія злочинності проти дитинства здійснюється на основі кримінального законодавства, насамперед з урахуванням вимог Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та Закону України «Про охорону дитинства».

Закон України «Про охорону дитинства» розширяє соціально-правові гарантії дітей, забезпечення їх фізичного, інтелектуального та культурного розвитку і передбачає створення в Україні соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав дитини. У статті 10 цього закону кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість і захист гідності, також там передбачено, що дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватись на принципах, які ґрунтуються на взаємній повазі, справедливості й виключають приниження честі та гідності дитини.

Як уже згадувалося, у *Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»* визначено правові й організаційні основи запобігання та протидію домашньому насильству, органи й установи, на які покладається виконання основних заходів протидії насильству тощо.

Детальніше ця тема була розкрита в розділі 3 цього посібника (див.). Тут стисло нагадаємо, що під таким насильством мається на увазі не лише фізичне насильство, а й інші його різновиди: психічне (серед іншого відповідальність за деякі його прояви прямо передбачається у Кримінальному кодексі України, зокрема у ст. 120, ч. 2 ст. 180 КК і ст. 392 КК), сексуальне, економічне тощо.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» домашнє насильство – це діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Особа, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала особа), – особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі.

Дитина, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала дитина), – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Економічне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Психологічне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаса, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству незалежно від факту спільного проживання поширюється на таких осіб: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та

діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя.

Також важливо підкреслити те, що захист дітей від домашнього насильства у багатьох випадках уберігає їх від протиправної поведінки в дорослому віці, а тому попередження насильства в сім'ї виступає одночасно профілактикою загальної злочинності в майбутньому.

Найчастіше кримінальні правопорушення проти дітей мають саме насильницький характер. Відповідно до Особливої частини Кримінального кодексу України насильство можна поділити на:

- а) насильство в злочинах проти життя та здоров'я дітей;
- б) насильство в злочинах проти волі, честі і гідності дітей;
- в) насильство в злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей;
- г) насильство в злочинах проти власних дітей.

Тому *кримінально-правовий захист прав дитини*, перш за все, здійснюється по лінії захисту дитини від насильства фізичного, сексуального, психологічного, економічного тощо.

Одним із найважливіших напрямків захисту прав дитини є **захист кримінально-правовими засобами**. Кримінально-правовий захист дитинства містить у собі декілька напрямків. По-перше, це захист прав і свобод дитини від кримінальних посягань, по-друге, це диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання осіб, які не досягли повноліття, по-третє, застосування більш суворих санкцій до осіб, які вчинили злочин проти дитини. Так, учинення злочину проти неповнолітньої чи малолітньої дитини в кримінальному законодавстві, як правило, є кваліфікуючою ознакою, яка в диспозиції норм кримінального законодавства визнається обтяжуючою обставиною, що впливає на суворість покарання.

Зараз чинний Кримінальний кодекс України закріплює 53 склади злочинів проти прав та законних інтересів дітей, зокрема малолітніх та неповнолітніх (для порівняння: попередній Кримінальний кодекс 1960 р. налічував їх не більше 15, це свідчить про значний

розвиток українського законодавства у кримінально-правовій сфері захисту дитинства).

У Кримінальному кодексі України передбачено відповідальність за злочини:

- 1) вчинені власне проти дітей;
- 2) такі, де потерпілим може бути будь-яка особа, проте санкцією передбачено більш суворе покарання, якщо злочин вчинено проти новонароджених, малолітніх та неповнолітніх осіб або з їх залученням.

Зокрема, до кримінальних правопорушень, де потерпілим може бути будь-яка особа, але вчинення яких щодо неповнолітньої або малолітньої особи посилює кримінальну відповідальність, належать умисне вбивство (ч. 2 ст. 115), зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ч. 3 ст. 130), зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133), залишення в небезпеці (ч. 2 ст. 135), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136), насильницьке донорство (ч. 2 ст. 144), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ч. 2, 3 ст. 149), зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152), сексуальне насильство (ч. 3 ст. 153), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. 3, 4 ст. 303), незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314), схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315), організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 317).

Крім того, у пункті 6 ст. 67 Кримінального кодексу України обставиною, що обтяжує відповідальність, названо вчинення кримінального правопорушення проти малолітнього або у *присутності дитини*. Ця ж сама обставина називається як кваліфікуюча ознака у пункті 2 ч. 2 ст. 115 «Умисне вбивство». Проте таке формулювання залишає поза увагою неповнолітніх віком від 14 до 18 років (Конвенція ООН про права дитини визначає, що дитиною є кожна людьська істота до досягнення нею 18-річного віку, тоді як у кримінальному праві малолітньою визнається особа до досягнення 14 років), що не відповідає її положенням стосовно необхідності посиленого захисту дітей, адже будь-який злочин проти неповнолітнього становить підвищену небезпеку, оскільки завдає шкоди фізичному і психічному розвитку особистості.

У цілому всі кримінальні правопорушення можна класифікувати за різними ознаками: за об'єктом посягання, за віком тощо.

Так, за об'єктом посягання кримінальні правопорушення, що порушують права та свободи дітей, поділяються на спрямовані проти життя та здоров'я особи, проти волі честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, проти громадського порядку та моральності; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Розглядаючи класифікацію кримінальних правопорушень проти неповнолітніх, слід звернути увагу на те, що закон виділяє серед них декілька **вікових груп**:

- новонароджена дитина;
- малолітня особа;
- діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування;
- особи, які не досягли 16-річного віку;
- неповнолітні;
- неповнолітні або непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків.

Поняття «новонароджена дитина» як медична категорія закріплено в Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості. Зокрема, згідно з Інструкцією *живонароджена дитина* – це дитина, яка народилася або була вилучена з організму матері після повного 22-го тижня вагітності (з 154 доби від першого дня останнього менструального циклу), також в Інструкції визначено поняття недоношеного, доношеного та переношеного новонародженого. **Новонародженою** вважається дитина з моменту народження до 4 тижнів життя. Період новонародженості починається з першого її вдишу та перев'язування пупкового канатика і триває 3–4 тижні. Цей період характеризується незрілістю всіх органів та систем організму, особливо центральної нервової системи, а також цілою низкою функціональних, біохімічних та морфологічних змін, зумовлених переходом від внутрішньоутробного розвитку плода до зовнішньоутробного життя дитини.

Малолітня особа відповідно до пункту 11 ч. 1 статті 3 Кримінально-процесуального Кодексу України, – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а **неповнолітня особа** відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 3 – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Таким чином, кримінальні правопорушення проти дітей за *віковими групами* можна поділити так:

1) проти новонародженої дитини – ст. 117 (убивство матір'ю новонародженої дитини), ч. 2 ст. 135 (залишення в небезпеці матір'ю стосовно новонародженої дитини) і ст. 148 (підміна дитини);

2) проти малолітніх – п. 2 ч. 2 ст. 115 (убивство малолітньої дитини), ч. 1 ст. 135 (залишення в небезпеці), ч. 2 ст. 136 (ненадання допомоги малолітньому, який зовідомо перебуває в небезпечному для життя стані), ч. 2 ст. 146 (незаконне позбавлення волі або викрадення малолітнього), ч. 4 ст. 152 (згвалтування малолітньої чи малолітнього), ч. 4 ст. 153 (сексуальне насильство щодо малолітньої особи), ч. 2 ст. 156 (розбещення малолітньої особи), ч. 2 ст. 299 (жорстоке поводження з тваринами в присутності малолітнього), ч. 3 ст. 307 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів вчинені із залученням малолітнього або щодо малолітнього);

3) дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування – ст. 150 (експлуатація дітей);

4) осіб, які не досягли 16-річного віку, – ч. 1 ст. 156 (розбещення неповнолітніх);

5) неповнолітніх – ч. 3 ст. 120 (доведення до самогубства), ч. 3 ст. 130 (зараження вірусом імунодефіциту людини або іншої невиліковної інфекційної хвороби), ч. 2 ст. 133 (зараження венеричною хворобою), ст. 137 (неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей), ч. 2 ст. 140 (невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків), ст. 141 (порушення прав пацієнта), ч. 2 ст. 142 (незаконне проведення дослідів), ч. 2 ст. 144 (насильницьке донорство), ч. 2 ст. 147 (захоплення заручників), ч. 2, 3 ст. 149 (торгівля людьми), ч. 3 ст. 152 (згвалтування), ч. 3 ст. 153 (сексуальне насильство), ч. 2 ст. 155 (статеві зносини з особою, яка не досягла 16 років), ч. 2 ст. 156 (розбещення неповнолітніх), ст. 164 (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей), ст. 166 (злісне невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування), ст. 167 (зловживання опікунськими правами), ст. 168 (розголошення таємниці усиновлення(удочеріння)), ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення(удочеріння)), ч. 2 ст. 172 (грубе порушення законодавства про працю), ч. 2 ст. 181 (посягання на здоров'я під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів), ч. 2, 3

ст. 300 (ввезення, виготовлення чи розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію), ч. 2 ст. 301 (ввезення, виготовлення чи розповсюдження порнографічних предметів), ч. 3 ст. 302 (створення або утримання місць розпусти, або звідництва), ч. 3 ст. 303 (втягнення особи в заняття проституцією), ст. 304 (втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність), ч. 2 ст. 307 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів), ч. 3 ст. 309 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту), ч. 3 ст. 314 (незаконне введення будь-яким способом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в організм), ч. 2 ст. 315 (схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів), ч. 2 ст. 317 (організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів), ст. 323 (спонукання неповнолітніх до застосування допінгу), ст. 324 (схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів), ч. 1 ст. 442 (геноцид);

б) проти неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на утриманні батьків, – ст. 164 (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей).

Розглянемо деякі з них трошки детальніше.

Статтею 117 Кримінального кодексу України передбачається **умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини**. *Потерпілим від цього злочину* може бути лише власна новонароджена дитина матері. Якщо умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини було вчинено із заздалегідь обдуманим умислом, у т. ч. за взаємною згодою подружжя, вчинене слід кваліфікувати за пунктом 2 ч. 2 ст. 115, а за наявності підстав – за іншим пунктами ч. 2 цієї статті. Якщо умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини містить одночасно й ознаку (ознаки) умисного вбивства за обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115), вчинене треба кваліфікувати лише за ст. 117. У таких випадках відбувається конкуренція двох спеціальних норм кримінального закону: норми, що містить склад злочину з пом'якшуючими обставинами, і норми, що містить склад злочину з обтяжуючими обставинами. Перевага під час кваліфікації вчиненого має віддаватися нормі, яка містить склад злочину з пом'якшуючими обставинами, тобто ст. 117.

На думку деяких науковців, диспозицію цієї статті варто переформулювати як «вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, вчинене в обумовленому пологами стані».

Злочин, передбачений статтею 137 Кримінального кодексу України, полягає у *невиконанні або неналежному виконанні особою своїх професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх, що спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого*. Він карається штрафом від 100 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Під *невиконанням або неналежним виконанням професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх* слід розуміти, зокрема, ненадання безоплатної медичної, психологічної тощо допомоги, не проведення безоплатного протезування дітям-інвалідам, ненадання необхідної допомоги дітям, хворим на СНІД та інші невиліковні тяжкі хвороби, прийняття на роботу дітей без попереднього медичного огляду і висновку про відсутність протипоказань до праці тощо.

Підміна дитини передбачається статтею 148 Кримінального кодексу України. *Підміна* – це заміна однієї дитини, яка щойно народилася в пологовому будинку, на іншу, або заміна одного немовляти на інше у будинку дитини тощо. Під *дитиною* у цій статті слід розуміти, як правило, немовля – особу, ідентифікувати яку за її індивідуальними ознаками її батьки чи інші законні представники з тих чи інших причин ще повною мірою неспроможні (скажімо, підміна відбулася до того, як мати здатна була запам'ятати щойнонароджену дитину або до передання дитини батькові у разі смерті матері тощо). Ця дія завжди є пов'язаною з руйнуванням кровних зв'язків родинності, відносин між батьками та дитиною. *Чужою* дитина є за змістом закону для особи, яка здійснює підміну дитини, такою особою не можуть бути батько та мати дитини, навіть якщо один із них мешкає окремо від дитини. Цей злочин становить не лише підміна чужої дитини на іншу чужу, а й підміна чужої дитини на свою (це може бути пов'язано, скажімо, зі станом здоров'я своєї дитини). Згода батьків (законних представників) однієї дитини на її підміну не змінює суті діяння, оскільки при цьому ігнорується воля інших батьків (законних представників). Обмін власними дітьми за обопільною згодою батьків і наявністю відповідної мети може бути кваліфіковано за частиною 2 ст. 149 як здійснення незаконної угоди щодо неповнолітнього.

Підміна дитини карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Статтею 150 Кримінального кодексу України передбачено такий вид злочину, як **експлуатація дітей**. Ця норма кримінального закону є відображенням міжнародних правил у цій сфері, вона виникла у зв'язку з тим, що 5 жовтня 2000 р. Україною була ратифікована Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182.

Експлуатація загалом означає присвоєння матеріальних результатів праці людини (зокрема, прибутку) власником засобів виробництва, при цьому людина може працювати взагалі без оплати або з оплатою, яка явно не відповідає характеру та інтенсивності роботи. У будь-якому разі за статтею 188 Кодексу законів про працю, не допускається прийняття на роботу осіб, молодших за шістнадцять років. Тому у кримінальному праві під категорією «*діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування*» маються на увазі особи до 16-ти років.

Експлуатація дітей карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Частина 2 статті 150 на додаток встановлює такі кваліфікуючі ознаки, як ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей, або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві.

Під *істотною шкодою* для здоров'я дитини слід розуміти шкоду, яка полягає у спричиненні потерпіль дитині з необережності тяжкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження.

Істотною шкодою для фізичного розвитку дитини є шкода, яка полягає, наприклад, у припиненні або істотному гальмуванні її фізичного розвитку відповідно до певних медичних критеріїв, а *істотною шкодою для освітнього рівня* дитини – така, що полягає в тривалому припиненні її навчання у загальноосвітній школі, професійно-технічному закладі тощо, зокрема таке, що порушило конституційне право дитини на обов'язкову повну середню освіту.

Відповідно, якщо злочин містить одну зі згаданих кваліфікуючих ознак, то і покарання передбачається більш суворе – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 150-1 КК України передбачає відповідальність за використання малолітньої дитини для **заняття жебрацтвом**. У цій

статті йдеться про особливий спосіб експлуатації дитини певного віку з метою отримання прибутку.

Саме по собі жебрацтво є негативним, але не забороненим законом, а тому правомірним видом діяльності. Протиправними і суспільно небезпечними діями визнаються лише втягнення дитини у заняття жебрацтвом (ст. 304), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1), а також – за певних обставин – примушування людини до заняття жебрацтвом (ст. 149).

Цей злочин без кваліфікуючих ознак карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

Частиною другою статті 150-1 Кримінального кодексу України передбачено використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене стосовно чужої дитини, із застосуванням насильства чи погрозою його застосуванням, а так само вчинені повторно, або особою яка раніше скоїла одне із кримінальних правопорушень, передбачених ст. 150, 303, 304 цього кодексу, або за попередньою змовою групою осіб.

Чужою дитина за змістом закону є для особи, яка здійснює використання дитини для зайняття жебрацтвом; такою особою не можуть бути рідні, прийомні батьки і батьки-вихователі дитини, а також особи, які замінюють їй батьків. Під *насильством* у частині 2 ст. 150-1 слід розуміти фізичне насильство у формі завдання удару, побоїв, мордування, катування, заподіяння легкого тілесного ушкодження тощо. Під *погрозою застосуванням насильства* у статті 150-1 варто розуміти висловлення реального наміру негайно або в майбутньому заподіяти особі фізичну шкоду.

Отже, якщо такі дії вчинено щодо чужої малолітньої дитини або пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою його застосуванням, а так само вчинені повторно або особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 КК України, або за попередньою змовою групою осіб, то вони караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Більш сувора відповідальність встановлюється для групи **злочинів, що посягають на статеvu недоторканість дитини.**

Статтею 155 Кримінального кодексу України передбачено злочин, що виражається у **статевих зносинах з особою, яка не досягла статевої зрілості.** Потерпілим від злочину є особа жіночої або чоловічої статі, яка не досягла 16 років. Проте не є кримінальним правопорушенням добровільні статеві зносини з особою, яка досягла

шлюбного віку, визначеного законом з урахуванням як формування статевої зрілості, так і психічного, інтелектуального та соціального розвитку людини (для жінок – це 17 років, для чоловіків – 18 років).

Цей злочин карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. Проте якщо ці самі дії вчинено батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки, то покарання передбачається у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Розбещення неповнолітніх передбачено статтею 156 Кримінального кодексу України, де *потерпілим* виступає особа чоловічої або жіночої статі, яка не досягла 16-річного віку. Злочин виражається у вчиненні розпусних дій сексуального характеру, здатних викликати фізичне і моральне розбещення неповнолітніх.

Розбещення неповнолітніх карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Кваліфікуючими ознаками злочину є вчинення розпусних дій: 1) щодо малолітньої особи; 2) членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього. Такі дії караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Кримінальним кодексом України також передбачено такі кримінальні правопорушення, як **ухилення від сплати аліментів на утримання дітей** (ст. 164). Під ним маються на увазі дії або бездіяльність винної особи, спрямовані на невиконання рішення суду про стягнення з неї на користь дитини (дітей) визначеної суми аліментів, що може виразитись як у прямій відмові від сплати встановлених судом аліментів, так і в інших діях (бездіяльності), які фактично унеможливають виконання вказаного обов'язку (у приховуванні заробітку доходу, що підлягає облікові під час відрахування аліментів, зміні місця роботи чи місця проживання з неподанням відповідної заяви про необхідність стягування аліментів тощо), що карається громадськими роботами на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин або обмеженням волі на строк до двох років, арешт до трьох місяців.

Стаття 166 КК України встановлює покарання у вигляді обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на

той самий строк за **злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлено опіку чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки**. Тяжкі наслідки – ознака оціночна, яка потребує свого визначення у кожному конкретному випадку. Такими наслідками можуть визнаватися смерть, каліцтво дитини чи особи, стосовно якої встановлено опіку чи піклування, захворювання їх на небезпечну хворобу, вчинення ними суспільно небезпечних діянь, які призвели до смерті інших осіб, заподіяння істотної шкоди їх здоров'ю або потягли за собою великі матеріальні збитки тощо. При цьому обов'язковою умовою кримінальної відповідальності батьків, опікунів чи піклувальників є те, що зазначені наслідки перебувають у причинному зв'язку із їх діянням.

Стаття 169 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за **незаконні дії щодо усиовлення/удочеріння** (стаття 169). Суб'єктами цього кримінального правопорушення *можуть бути лише батьки, усиовлювачі, опікуни та піклувальники*. Усиовлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа. Опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 169 КК України, можуть бути як будь-які приватні особи, включно з особами, які бажають усиовити (удочерити) дитину, взяти її в сім'ю на виховання чи стати опікуном (піклувальником) дитини, так і працівники, у т. ч. службові особи органів, установ та організацій, до компетенції яких належить ухвалення рішень з питань усиовлення (удочеріння) дітей, передання їх під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян.

Кримінальним законом передбачено таке суспільно небезпечне діяння, як **втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми**, передбачене статтею 304 Кримінального кодексу України. *Втягнення у протиправну діяльність* означає дії, спрямовані на те, щоб викликати у неповнолітнього бажання взяти участь у вчиненні хоча б одного конкретного злочину або отримати навички кримінально-протиправної діяльності, які можуть бути застосовані згодом.

Кримінальне правопорушення полягає у втягненні неповнолітнього у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом чи заняття азартними іграми. Воно карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

Кваліфікуємими ознаками втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом та азартними іграми

є вчинення цих дій: 1) щодо малолітньої особи (про її поняття див. коментар до ст. 67); 2) батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього. У такому випадку передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від чотирьох до десяти років.

Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність є одним із найпоширеніших злочинів.

У розділі 13 Кримінального кодексу України передбачено відповідальність за **кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів** та інші кримінальних правопорушень проти здоров'я населення. Указані речовини виступають як предмети кримінальних правопорушень, передбачених відповідними статтями КК України, зокрема:

- наркотичні речовини (ст.ст. 305–309, 313–320);
- психотропні речовини (ст.ст. 305–309, 313, 314, 315, 317–320);
- прекурсори (ст.ст. 305, 306, 311, 312, 318, 320);
- аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин (ст.ст. 305–309, 313–315, 317, 320);
- снотворний мак і коноплі (ст. 310).

Українське кримінальне законодавство в цілому передбачає досить суворі покарання за незаконний обіг наркотиків та їх аналогів, перш за все з метою захисту населення, особливо неповнолітніх, від втягнення їх у наркоманію. Правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, *спрямовані проти здоров'я неповнолітніх*, за українським законодавством тягнуть за собою більш суворі покарання, зокрема за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 3 ст. 309), а *вчинені із залученням неповнолітнього* караються позбавленням волі від п'яти до восьми років.

Так, **незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів** (ч. 3 ст. 314), вчинене щодо неповнолітнього, карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років; **схилення неповнолітнього до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів** (ч. 2 ст. 315) карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років, а **організація або утримання місць для незаконного вживання виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього** (ч. 2 ст. 317) карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років з конфіскацією майна.

Спонування неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323) карається штрафом до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; та сама дія, вчинена повторно, щодо двох або більше осіб або особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 314, 315, 317, 324 КК України, карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі до двох років, а якщо спонування неповнолітніх до застосування заподіяло тяжкі наслідки, то такі дії караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Допінг – це речовини, що застосовуються для підвищення працездатності спортсменів, є потенційно небезпечними для їхнього здоров'я і заборонені для використання Антидопінговим кодексом Олімпійського руху та компетентними органами відповідних спортивних організацій.

Потерпілим від цього злочину є особа, яка не досягла 18-річного віку незалежно від статі й від того, чи займається вона спортом.

Схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324), що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк. *Одурманюючі засоби* – це отруйні лікарські засоби, сильнодіючі лікарські засоби, всілякі токсичні речовини промислового, побутового та іншого призначення (ацетон, бензин, розчинники, лаки, фарби, дихлофос тощо). *Потерпілим* від цього злочину є особа, яка не досягла 18-річного віку

Як уже згадувалося вище, також існують такі кримінальні правопорушення, де потерпілим може бути будь-яка особа, але вчинення його щодо неповнолітньої або малолітньої особи посилює кримінальну відповідальність.

Водночас у пункті 6 ст. 67 Кримінального кодексу України обставиною, що обтяжує відповідальність, названо вчинення кримінального правопорушення не лише проти малолітнього, а і «у присутності дитини». Ця ж сама обставина називається як кваліфікуюча ознака у пункті 2 ч. 2 ст. 115 «Умисне вбивство».

Проте таке формулювання залишає поза увагою неповнолітніх віком від 14 до 18 років (Конвенція ООН про права дитини визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, тоді як у кримінальному праві малолітньою визнається особа до досягнення 14 років), що не відповідає положенням Конвенції стосовно необхідності посиленого захисту дітей. Будь-який злочин проти неповнолітнього становить підвищену небезпеку, оскільки завдає шкоди фізичному і психічному розвитку особистості.

Деякі науковці вважають недоліком відсутність у статтях 121, 122, 125 і 126 Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за умисні тілесні ушкодження, побої і мордування, такої кваліфікуючої обставини вчинення цих злочинів щодо неповнолітнього. Із цією думкою слід погодитись, оскільки тілесні ушкодження взагалі становлять особливу небезпеку для здоров'я неповнолітніх, організм яких ще тільки формується, а назване ушкодження може призвести до переривання нормального фізичного розвитку. Це може мати наслідком те, що дитина стане інвалідом і не зможе повною мірою реалізувати себе у дорослому житті.

Отже, Кримінальним кодексом України передбачено відповідальність за досить велику групу злочинів, що посягають на права та свободи дитини. Важливість їх закріплення обумовлюється необхідністю реалізації державної політики у сфері захисту прав дитини, а кримінально-правовий захист є одним із найважливіших.

До осіб, винних у злочинах проти дитинства, кримінальне законодавство може застосовувати всі види покарань, передбачених статтею 51 Кримінального кодексу України, а саме:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікуючого класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

У Кримінальному кодексі України (ч. 1 ст. 50 «Поняття покарання та його види») дано таке визначення **покарання**: «Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбачуваному законом обмеженні прав і свобод засудженого».

Покарання є специфічним і жорстким регулятором людської поведінки, яка суперечить кримінальному закону.

Головні ознаки, які поєднує у собі визначене в законі поняття покарання, полягають у такому.

По-перше, покарання є *мірою примусу*. Необхідно зазначити, що заходи примусу, що застосовуються державою, тільки тоді є мірою покарання, коли вони, будучи застосовані за вчинене суспільно небезпечне діяння, відповідають таким вимогам:

- 1) завдають страждання винному (хоча і не мають цієї мети);
- 2) висловлюють осуд винному і його діяння від імені держави;
- 3) мають на меті попередження вчинення суспільно небезпечних діянь у майбутньому як винним, так і іншими особами.

На думку багатьох правників, саме в цьому і проявляється специфічна карна сутність будь-якого кримінального покарання.

Грунтуючись на вищезазначених доводах, слід дійти висновку, що покарання – це не просто примус, а примус з метою викликати страждання або примус до такого страждання, яке було б сумірним вчиненому винним у злочинному вчинку. Проте відповідно до частини 3 статті 50 Кримінального кодексу України покарання не має на меті спричинення фізичних страждань або приниження людської гідності. Тобто, кара розглядається насамперед як примус до такого страждання, яке є сумірним учиненій злочинній справі, тобто злочину

Примус, що забезпечується силою державної влади в межах закону, є ефективним засобом забезпечення виконання кожною особою конституційного обов'язку неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей. Незважаючи на великі потенційні можливості, примус є не головним, а крайнім засобом боротьби зі злочинністю.

Сила примусу, що міститься в санкції кримінально-правової норми Особливої частини КК, має бути *необхідною й достатньою* для реалізації завдань.

Наступною ознакою є те, що покарання має *публічний характер і застосовується від імені держави*, яка володіє монополієм правом визначати, зокрема, злочинність діяння, його караність, загальні засади призначення покарання, порядок виконання покарання, підстави й умови звільнення від нього, систему органів та установ, покликаних застосовувати й виконувати покарання, та їх компетенцію.

Ще однією важливою ознакою покарання є те, що воно *застосовується тільки до особи, визнаної винною у вчиненні злочину*. Це важливе положення кримінального закону конкретизує принцип

ідею, закладену у статті 62 Конституції України, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. Більш того, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

При цьому за Конституцією України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Зазначені конституційні приписи покладено у підґрунтя частини 2 ст. 2 КК України й розвинуто у статті 3, де сказано, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом, а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Міжнародне кримінальне право широко застосовує *принцип індивідуалізації покарання*. Відповідно до цього принципу покаранню за міжнародним кримінальним правом можуть підлягати тільки фізичні особи.

Принцип індивідуальної (особистої) відповідальності означає, що особа несе відповідальність за міжнародним кримінальним правом у випадку, якщо вона є виконавцем або іншим співучасником злочину, а також якщо вона вчиняє замах на злочин. Проте в нормах міжнародного кримінального права фактично немає вказівки на мінімальний вік суб'єкта злочину. Разом із тим принцип індивідуалізації покарання дає зрозуміти, що *загальним суб'єктом злочинів* повинна вважатись будь-яка особа незалежно від демографічних, соціальних, майнових або інших характеристик, що скоїла злочин та підлягає покаранню.

Правовідносини та відповідальність інших «осіб» (юридичних, державних органів і держави в цілому) має принципово інший характер, хоча глави держав і керівники юридичних осіб можуть і повинні нести відповідальність за скоєні ними конкретні злочини. Важко не погодитись з А. Н. Трайніним у тому, що «державна не може бути осудною чи неосудною; держава не може бути на лавці підсудних або за ґратами».

Покарання *застосовується тільки за вироком суду*. Ця ознака покарання, по суті, відтворює принцип, закріплений у Конституції України (ст. 148 і 158), і є положенням, згідно з яким правосуддя здійснюється тільки судом, і ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше,

ніж за вироком суду відповідно до закону. Призначення покарання – виключна компетенція суду, причому кримінальне покарання вноситься саме у вирок, а не в якихось інших процесуальних документах. Наприклад, накладення цивільно-правових санкцій, на відміну від кримінального покарання, здійснюється у рішеннях суду.

Ознакою виступає і те, що *покарання полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого*. Така ознака ґрунтується на цитованих вище положеннях статті 63 Конституції України, проте, розглядаючи цю ознаку, слід урахувати дві обставини.

По-перше, обмеження прав і свобод засудженого є засобом реалізації карного призначення кримінального покарання. Те, що кара входить до змісту кримінального покарання, крім того, про що йшлося стосовно примусу, прямо випливає з тексту частини 2 ст. 50 КК, де зазначається, що покарання «має на меті не тільки кару». Отже, саме обсяг обмеження прав і свобод засудженого визначає те, чи буде передбачена законом кара більшою або, навпаки, меншою, тобто більш м'якою.

У реалізації карного аспекту кримінального покарання беруть участь як законодавець, так і суд. Оскільки у Кримінальному кодексі (ч. 2 ст. 2) визначається, які покарання застосовуються до осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, цей етап законотворення інколи позначається у теорії кримінального права як законодавча індивідуалізація покарання, коли законодавцем у санкціях кримінально-правових норм фіксується певний типовий, так би мовити, «середній» ступінь суспільної небезпечності всього злочину та окремих елементів його складу.

Разом із тим, обмеження прав і свобод здійснюється тільки стосовно засудженого. Це означає, що кримінальне покарання має виключно індивідуальний характер, тобто воно не може бути застосоване ні до кого іншого, крім особи, яка за вироком суду була визнана винною у скоєнні передбаченого КК злочину. Це положення не може викликати заперечень у світлі вимог частини 2 ст. 61 Конституції України, в якій встановлено, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

І остання ознака – те що *покарання тягне за собою судимість*.

Судимість – це специфічний стан особи, який виникає у неї після засудження за вчинений злочин і набуття вироком чинності. Сутність інституту судимості полягає у тому, що особа, яка має судимість, може бути піддана низці правообмежень, наприклад у виборі місця роботи, а також у тому, що в разі вчинення нею нового злочину можуть наставати визначені законом обтяжуючі відповідальність кримінально-правові наслідки.

Зазначені ознаки є базовими і характерними ознаками кримінального покарання й можуть бути покладені у підґрунтя відмінності кримінального покарання від інших заходів державного примусу та заходів громадського впливу.

Проте тема кримінально-правового захисту прав неповнолітніх кримінальним законом залишає багато питань, які потребують перегляду та вдосконалення, що може дозволити більш ефективно захищати дітей від злочинних посягань і посилити превентивну роль кримінального закону, а також сприятиме виконанню України міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини.

Зокрема, у кримінально-правовій науці навіть висувалися пропозиції щодо створення окремого розділу в Особливий частині Кримінального кодексу України, присвяченого значним у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей.

Однак, на погляд інших науковців, виділяти в окремий розділ злочини проти сім'ї та дитини недоцільно, і не лише тому, що він буде занадто великим, мінливим та неосяжним, а й у зв'язку з тим, що переважна більшість інших статей цього розділу неминуче дублюватиме багато інших статей кримінального закону. Захист дитинства у чинному КК України має комплексний і системний характер, його статті захищають права дітей не ізольовано, а значною мірою пов'язуються з іншими нормами кримінального закону, тобто він забезпечується цілісною системою норм Загальної та Особливої частин КК України, тому наукові пошуки варто спрямовувати не на штучне перекомплектування його конструкції, а на вдосконалення наявної системи кримінально-правового захисту дитинства в Україні. Таке вдосконалення має здійснюватися з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини, її соціального статусу, стану здоров'я, віку, статі, матеріального забезпечення та інших ознак і якостей дитини, які характеризують її як члена суспільства.

Необхідно пам'ятати, що *ефективність протидії злочинності проти дитинства* залежить не стільки від кількості засуджених за злочини проти дітей чи від суворості покарання і режиму його відбування, скільки від попередження злочинів та усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню.

Водночас успішна протидія злочинності проти дитинства є неможливою без посилення соціальних гарантій для населення, поліпшення соціально-економічного становища в країні, вдосконалення правоохоронної діяльності, своєчасного розкриття і розслідування злочинів та невідворотності покарання.

Що стосується **профілактичної складової протидії злочинності проти дітей**, то важливе місце у ній посідає *виявлення серед дітей груп ризику*, тобто тих дітей які ризикують стати жертвами злочину, про що вже згадувалося раніше.

Такими насамперед є *соціально незахищені діти* – діти, які живуть на вулиці, безхатченки. Ці діти є найбільш незахищеними, оскільки їх ніхто не буде шукати, контролювати чи захищати. Бездоглядні діти найчастіше стають жертвами гвалтівників і педофілів, їх втягують в антигромадську діяльність, спонукають вчиняти крадіжки, займатись проституцією, вживати алкоголь і наркотики.

Іншу групу ризику становлять *діти із неблагополучних сімей* – такі діти є обділеними батьківським піклуванням, вони рано почуваються дорослими і можуть потрапити під вплив кримінального середовища.

У групу ризику можуть потрапити і *діти із дуже забезпечених сімей, у яких батько занадто зайнятий на роботі*, а діти залишаються без належної уваги, страждають від відсутності батьківської уваги й можуть потрапити під вплив кримінальних елементів, які скористаються самостійністю дитини і її природною потребою в спілкуванні із злочинними намірами.

Досить часто жертвами злочинних посягань стають *діти, яким складно встановлювати соціальні відносини в колі своїх однолітків* (у класі, в школі, за місцем проживання). Такі діти вважають себе ізольованими й нікому не потрібними, вони нездатні розпізнати підступність злочинців і потрапляють під їх вплив, виконують чужі побажання на шкоду собі.

У групу ризику потрапляють і *діти, які багато часу проводять у мережі Інтернет*, – їхня психіка порушується від систематичного перегляду сцен насилля, жорстокості й агресії та/або порнографічних матеріалів. Через мережі Інтернет з дитиною можуть зв'язатись шахраї, сутенери, звідники і педофіли. Зокрема, відомі випадки потрапляння в сексуальне рабство через спілкування з особами, які пропонують знайомства, просять надіслати фотокартки, а потім використовуючи монтаж, розміщують їх на порно-сайтах.

Жертвами злочинів можуть стати і *діти, фізично травмовані або які відстають від своїх однолітків у розумовому плані, й діти, які потребують спеціальних умов навчання*.

Жертвами сексуальних домагань стають *дівчатка, що працюють з раннього віку у сфері модельного бізнесу, або такі, які навчаються на різних курсах фотомоделей, танцівниць, показу мод тощо*. Саме через мережу шоу-бізнесу неповнолітніх залучають до будинків розпусти, спонукають займатись проституцією і продають у рабство.

Наявність названих вище умов не означає, що така дитина обов'язково стане жертвою злочину, але вони є одним із факторів, за певного збігу яких може відбуватись кримінальне посягання на таку дитину.

Система захисту дітей має орієнтуватися на охорону життя і здоров'я дітей, їх розвиток та освіту і захист від впливу кримінального й антисуспільного середовища. Детальніше вона буде розглянута у підрозділі 5.4.

5.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Протидія злочинності – це системна діяльність державних і громадських органів та організацій, а також окремих громадян, спрямована на забезпечення норм кримінального закону, запобігання спричиненню шкоди охоронюваними законами інтересам і правам громадян, держави і суспільства, для якої є характерним активне реагування на всілякі порушення закону і яка виражається в профілактиці та попередженні злочинності (шляхом впливу на її умови і причини) і припиненні злочинів, застосуванні заходів примусу й відповідальності до злочинців. Це визначення повною мірою стосується і *протидії злочинності неповнолітніх*, хоча у деяких аспектах вона має свою власну специфіку.

Розглянемо детальніше її основні складові.

Профілактика злочинності неповнолітніх. Науковці вважають, що *запобігання злочинності серед неповнолітніх*, які вступили у конфлікт із законом, – це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність неповнолітніх або сприяють їй, а також недопущення вчинення ними злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Як уже згадувалося, у профілактиці, у свою чергу, виділяють такі етапи:

- рання профілактика;
- безпосередня профілактика;
- профілактика на час передзлочинної поведінки;
- профілактика рецидиву.

Оскільки деякі з них детально уже розглядалися раніше (в попередніх розділах), тут підсумуємо лише найголовніше.

Одним із найважливіших етапів протидії злочинності неповнолітніх є її **рання профілактика**.

Кримінологи наголошують, що рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх повинна мати за мету:

- попередження та усунення суттєвих порушень нормальних умов життя і виховання неповнолітніх засобами нагляду і контролю за додержанням правових норм, що регулюють ці умови соціальної допомоги, у різноманітних формах для своєчасного їх відновлення;

- усунення джерел негативного впливу на умови життя і виховання неповнолітніх (у тому числі усунення «тіньових сторін» деяких соціальних явищ і процесів);

- цілеспрямоване коригування відхилень у розвитку неповнолітнього на початковій стадії, а також нормалізацію умов та оздоровлення середовища життя і виховання конкретних підлітків або їх певних груп (контингентів).

Рання профілактика злочинності неповнолітніх є *найбільш ефективною*, оскільки її спрямовано на усунення і нейтралізацію джерел криміногенного впливу, які ще не встигли згубно вплинути на підлітка, або на зняття відносно слабких дефектів його особистості, що ще не перетворилися на стійку позицію. Водночас рання профілактика є і найменш затратною, оскільки здійснюється головним чином у межах загальновиховної роботи, за допомогою сімейного та шкільного впливу. Вона надає можливість подальшого попереджувального впливу, якщо в ньому виникне потреба.

Подальші етапи – безпосередня профілактика, профілактика на час передзлочинної поведінки і профілактика рецидиву, спрямовано на те, щоб:

- оздоровити середовище і надати допомогу неповнолітнім, які опинились у несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як вони негативно відіб'ються на поведінці цих осіб (етап ранньої профілактики);

- не допустити становленню неповнолітніх на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб з уже значним ступенем дезадаптації, які вчиняють правопорушення незлочинного характеру (етап безпосередньої профілактики);

- створити умови для виправлення осіб, які систематично вчиняють правопорушення, що свідчить про ймовірність вчинення злочину у найближчому майбутньому (етап профілактики передзлочинної поведінки);

- попередити рецидив підлітків, які раніше вчиняли злочини (профілактика рецидиву).

Якщо в період ранньої профілактики не вдалося запобігти формуванню у неповнолітнього протиправної поведінки, необхідно переходити до заходів більш активного, а за необхідності і примусового характеру, зокрема:

- узяття неповнолітнього на облік в органах, які здійснюють профілактику злочинів неповнолітніх, виховну роботу і спеціальний контроль;

- забезпечення громадського впливу, в тому числі із залученням громадських вихователів;

- улаштування до спортивно-трудових таборів і клубів, надання допомоги у подоланні відставання у навчанні тих учнів, які не встигають з окремих предметів, що дозволить усунути їх відчуження від школи;

- опосередковано впливати через органи, які, розглядаючи адміністративні правопорушення неповнолітніх, застосовуватимуть такі види стягнень, як попередження, передання під нагляд і влаштування до спеціальних виховних закладів;

- цивільно-правові заходи (відшкодування збитків).

Заходи попередження рецидиву охоплюють:

- а) діяльність працівників підрозділів ювенальної превенції, слідчих, прокурорів і суддів з виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми (наприклад, внесення подань, окремих ухвал); використання судового процесу як самого по собі фактору профілактично-виховного впливу;

- б) своєчасне вилучення знарядь злочинів, насамперед зброї, у раніше засуджених підлітків;

- в) правову і моральну підготовку до життя на свободі засуджених, які підлягають звільненню; трудове і побутове влаштування неповнолітніх, звільнених із місць позбавлення волі або засуджених до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і контроль за їх поведінкою.

Така робота ведеться співробітниками місць позбавлення волі, громадськими вихователями й органами соціального захисту і допомоги родині та неповнолітнім.

Для ефективної профілактики злочинів, які вчиняють неповнолітні, слід урахувувати *чинники* як соціально-економічного, так і морально-психологічного характеру тощо. Така профілактика передбачає періодичний аналіз різних даних з метою з'ясування наявності підстав для здійснення специфічних дій.

Під час планування профілактичних дій щодо злочинності неповнолітніх необхідно використовувати й застосовувати нормативно-правову базу, яка регулює правовий захист дітей.

Відповідальність неповнолітніх. Як уже згадувалося, покарання за вчинений злочин є головною й найбільш поширеною формою реалізації кримінальної відповідальності.

Стаття 22 Кримінального кодексу України наголошує, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Особи, які вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (ст. 115–117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст. 121, ч. 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, ч. 2 ст. 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (ст. 113), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258), захоплення заручників (ст. 147 і 349), згвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153), крадіжку (ст. 185 ч. 1 ст. 262, 308), грабіж (ст. 186, 262, 308), розбій (ст. 187, ч. 3 ст. 362, 308), вимагання (ст. 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194, 347, 352, 378, ч. 2 та 3 ст. 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. 2, 3 ст. 289) і хуліганство (ст. 296).

Результативним засобом запобігання злочинності взагалі та злочинності серед неповнолітніх зокрема є *принцип неминучості покарання*. Справа не в тяжкості покарання, а в усвідомленні, що кожне правопорушення буде виявлено та належним чином оцінено в кримінальному плані. Утримати неповнолітнього від вчинення злочину, запобігти його протиправній поведінці – це і буде однією із форм захисту прав дитини на свободу навчання, спілкування з батьками та іншим оточенням, вибору професії та здорового способу життя та розумного й корисного дозвілля.

При цьому у Кримінальному кодексі України **особливостям кримінальної відповідальності та покаранням неповнолітніх** присвячено окремий розділ (розділ XV). У ньому передбачаються лише особливі, більш гуманні умови (порівняно з такими для дорослих злочинців) кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, які вчинили злочин, а саме:

1) за певних умов допускається можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру;

2) скорочено види покарань та обмежено строки і розмір встановлених покарань порівняно зі строками та розміром покарань для дорослих злочинців;

3) визначено умови, за яких є можливим звільнення неповнолітніх від відбування покарання із застосуванням до них примусових заходів виховного характеру;

4) встановлено можливість застосування за наявності певних обставин умовно-дострокового звільнення від покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину;

5) встановлено більш стислі строки (порівняно зі строками для дорослих злочинців) щодо давності притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку та щодо погашення та зняття судимості з неповнолітніх злочинців.

Відповідно до статті 98 КК до неповнолітніх **можуть застосовуватися такі види покарань**, як штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк. Водночас до них *не можуть застосовуватися* конфіскація майна, обмеження волі, довічне позбавлення волі, а щодо осіб, які на час виникнення вироку не досягли 16-річного віку, також громадські та виправні роботи й арешт. Не можуть призначатися неповнолітнім і такі специфічні покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців і тримання в дисциплінарному батальйоні. У тих випадках, коли вказані покарання передбачено санкцією статті Особливої частини КК, за якою засуджується неповнолітній, вони не призначаються, натомість суд обирає покарання з інших названих у статті 98 КК України.

Розділ XV передбачає також два **види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності**:

1) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97);

2) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Але *звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності* не є метою, до якої слід прагнути під час розгляду будь-якої кримінального провадження, адже за загальним правилом будь-яка особа, яка вчинила злочин, повинна понести кримінальну відповідальність і бути піддана покаранню. Таке звільнення допускається

лише тоді, коли завдання, які стоять перед КК, можуть бути досягнуті і без застосування більш суворих кримінально-правових заходів.

До особи, що скоїла у віці до вісімнадцяти років злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, якщо буде визнано, що її можна виправити без застосування кримінального покарання, а також до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене КК, до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, суд може застосувати **примусові заходи виховного характеру, що не є кримінальним покаранням**.

Багатьох батьків будь-яка згадка про поліцію або суд стосовно їх власних дітей одразу жахає. Вони бачать у цьому кінець усім їхнім сподіванням, безнадійно зіпсоване майбутнє дитини, тяжкий удар по їх власній репутації і кар'єрі й інші жахи, на які лише здатна їхня уява. Але їм треба знати, що заходи виховного характеру, не дивлячись на можливий судовий розгляд, судимістю не вважаються і на перспективах дитини негативно не відіб'ються, тобто майбутнє їй не зіпсують. Якщо своєчасно звернутися до співробітників поліції чи у відповідні служби у справах дітей за допомогою і порадою за власною ініціативою, коли помічено прямі загрозливі ознаки, але до того, як злочин буде здійснено, то таку допомогу батьки і дитина отримають.

Стаття 105 Кримінального кодексу України передбачає застосування цілої низки **примусових заходів виховного характеру**.

Так, неповнолітній, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особистих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання;
- покладання на такого неповнолітнього, що досяг п'ятнадцятирічного віку і що має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду;
- направлення неповнолітнього до спеціальної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на термін, що не перевищує трьох років; умови перебування в цих установах неповнолітніх і порядок їх залишення визначаються законами.

Суд може визнати необхідним призначити неповнолітньому громадського вихователя в порядку, передбаченому законом.

Верховний Суд України орієнтує на те, щоб суди обговорювали питання про можливість застосування примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання у кожному випадку вирішення питання про відповідальність неповнолітнього за злочин відповідного ступеня тяжкості.

Так, наприклад, у 2017 було звільнено від покарання 2 021 неповнолітнього (у 2016 р. – 2 273), у тому числі з випробуванням – в 1 639 випадках (у 2016 р. – в 1 991 випадок), на підставі закону про амністію – у 213 випадках (у 2016 р. – у 15 випадках).

Про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру у 2016 р. місцевими загальними судами розглянуто усього 379 клопотань, у тому числі: 1) постановлено 342 ухвали про застосування примусових заходів виховного характеру щодо 398 неповнолітніх; 2) повернуто прокурору в 11 випадках; 3) 25 проваджень закрито. На кінець звітнього періоду нерозглянутими залишилися 88 клопотань.

У 2017 р. місцевими загальними судами розглянуто 308 клопотань про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, у тому числі: 1) постановлено 264 ухвали про застосування примусових заходів виховного характеру щодо 347 неповнолітніх; 2) повернуто прокурору у 14 випадках; 3) 29 проваджень закрито. Нерозглянутими на кінець звітнього періоду залишилося 138 клопотань.

Фактично половину від загальної кількості клопотань про застосування примусових заходів виховного характеру становили клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру щодо осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (неповнолітні особи віком від 11 до 14 років). Слід зазначити, що малолітні особи, щодо яких здійснювалося кримінальне провадження, вчинили суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України різних категорій за ступенем тяжкості, серед яких тяжкі та особливо тяжкі злочини, зокрема умисні вбивства та злочини проти статевої свободи малолітніх.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що в цілому наявна система протидії злочинності проти дитинства охоплює різні види реагування (впливу) на злочинність як на негативне соціальне явище, так і на окремі злочини проти дітей, а також причини й умови, які сприяють їх вчиненню.

Виявлення та усунення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів. Протидія злочинності може бути успішною лише в разі чіткого виявлення та усвідомлення причин злочинності, адже щоб протидіяти, необхідно знати, проти чого необхідно діяти.

Вважається аксіомою, що причини злочинності мають насамперед загальносоціальний характер, а отже, і провідний шлях попередження злочинності – це **загальносоціальне попередження**, тобто комплексна соціально орієнтована політика. Ефективність соціальної сфери та забезпечення нормального фізичного, духовного і розумового розвитку дитини є важливою передумовою захисту дітей від кримінально-правових посягань та втягнення їх у злочинну діяльність.

До загальносоціальних заходів профілактики злочинності, в т. ч. і злочинності проти дитинства, в сучасних умовах належить практично весь комплекс соціально-економічного і політико-ідеологічного реформування українського суспільства.

Найважливіше право дитини – жити і виховуватись у сім'ї, яка сама є природною основою суспільства, що закріплено в національному законодавстві й у міжнародно-правових актах з питань захисту дитинства. Жодні державні органи не можуть виконувати функції батьків краще, ніж самі батьки.

Водночас думки кримінологів, психологів, педагогів і соціологів збігаються в тому, що у підґрунті злочинності неповнолітніх лежать **недоліки сімейного виховання**.

Під вихованням розуміється процес керованої соціалізації (процес передання досвіду), стимулювання оптимальної поведінки за допомогою заохочення, покарання і погроз.

У причинному зв'язку злочинності неповнолітніх, як уже неодноразово згадувалося, важливе місце посідає проблема **сімейного неблагополуччя, ухилення батьків від виховання дітей і жорсткого поводження з ними**. Унаслідок дедалі більшого проникнення насильства в сім'ю руйнується її моральність, відбувається ослаблення гуманізації сімейного виховання, виникають дитяча бездоглядність і безнаглядність, діти втягуються в алкоголізм і наркоманію, вчинення злочинів і проституцію. Бездоглядні діти, як правило, займаються бродяжництвом, жебракуванням і дрібними крадіжками. крім вище зазначених причин, слід виокремити фактори, пов'язані з близьким оточенням неповнолітніх.

79 % дітей, які перебувають на утриманні держави, – це діти, чії батьки позбавлені батьківських прав. Як уже згадувалося, найчастіше органи соціальної опіки позбавляють прав на дітей за

невиконання батьківських обов'язків унаслідок зловживання алкоголем або наркотиками або ж осіб, які мають психічні захворювання.

Посилення негативних тенденцій в економічній, соціально-політичній, правовій, культурній і сімейно-побутовій сфері є одним із головних чинників зростання злочинності неповнолітніх. Така ситуація призводить до залучення дітей у нерегламентовані й кримінальні сфери діяльності (робота на вулиці в незадовільних умовах, заняття проституцією, зайнятість у порнографічному бізнесі, торгівля тютюновою, алкогольною продукцією тощо).

Сім'я має забезпечувати фізіологічні, матеріальні та психологічні потреби дитини, але у багатьох батьків немає можливості забезпечувати мінімально необхідні потреби дітей. Близько 20 млн громадян України мають доходи нижче прожиткового мінімуму. У таких родинах виникають настрої безнадійності, соціальної заздрості й озлобленості через важке матеріальне становище. Якщо немає соціальної підтримки, ці обставини формують мотивацію злочинів – крадіжок, хуліганство тощо.

Водночас із цим *матеріальна незабезпеченість* спонукає багатьох до пошуку додаткового заробітку, у тому числі за кордоном. Батьки чи один із батьків, виїжджаючи на роботу за кордон, породжують явище «соціального сирітства»: діти на роки залишаються без батьківської опіки, але натомість вони мають гроші, які часто витрачають на алкогольні напої та інші стимулюючі засоби.

Соціальне сирітство – нове, до кінця не усвідомлене і не враховане суспільством явищем, з яким України зіткнулася в останнє десятиріччя. За даними Мінсоцполітики України, в кінці 2019 р. за кордоном перебуває понад 5 % працездатного населення України (за іншими даними – до 12 %). У реальності їх значно більше, від 8 до 9 млн. громадян. Вони залишили в Україні від 4 до 4,5 млн. дітей, яких називають «євросиротами». За наявності живих батьків їх виховують інші родичі або дитячі установи.

При цьому залежно від віку дитини тривала відсутність контакту з батьками впливає на ті чи інші аспекти її розвитку: емоційного, інтелектуального, особистого чи морального. Зокрема, у маленьких дітей це породжує емоційну загальмованість, розвиток порушень прив'язаності й загальну затримку розвитку. У підлітків – проблеми ідентичності, протесту, агресивної поведінки, потяг до штучних компенсаторних задовольень: алкоголю і наркотиків. Цей вплив завжди є травматичним, особливо коли відсутність батьків не компенсується іншими стосунками.

Не випадково *недоліки психічного розвитку дитини* у багатьох випадках є пов'язаними зі сферою емоціональних зв'язків (особливо між батьками і дітьми), стилем виховання у сім'ї, незадоволенням психічних потреб дитини у спілкуванні.

Іншими розповсюдженими факторами є **негативний вплив найближчого оточення** – побутового, навчального чи виробничого (як однолітків, так і дорослих) та підбурювання з боку дорослих злочинців (нерідко така ситуація пов'язана з попереднім втягненням у пияцтво, азартні ігри, інші форми до злочинної антигромадської поведінки в поєднанні з пропагандою «переваг» життя злочинців).

Тому суспільству в цілому і його окремим інститутам необхідно звернути увагу перш за все на **зміцнення сім'ї**, її цінностей, правове регулювання сімейних відносин, на посилення соціального захисту і підтримки сім'ї та створення належних економічних умов її функціонування.

Інструментами виховання дитини виступають:

- сім'я;
- школа;
- община;
- релігія;
- ідеологія;
- культура;
- право;
- засоби масової інформації;
- виправні структури для правопорушників;
- центри корекції для осіб, що мають психофізіологічні аномалії.

Неважко дійти висновку, що найефективнішим виховання виявиться тоді, коли всі перелічені інструменти впливатимуть на особистість дитини «єдиним фронтом». Але на практиці частіше трапляється, що вони конкурують між собою і нерідко заважають один одному:

- культура (точніше, сучасна масова культура) відіграє роль прямо протилежну;
- батьки замість виховання роблять усе, щоб позбавити своє чадо від заслуженого покарання;
- релігійним вихованням підростаючого покоління активніше за традиційні церковні конфесії займаються секти, у тому числі й ті, діяльність яких визнана такою, що вийшла за межі закону;
- в ідеології і ЗМІ панує повний різнобій тощо.

Не зважати на цю специфіку сьогодні не можна; люди, що взяли на себе відповідальність за виховання нормального, добродесного

члена суспільства, повинні добре усвідомлювати, кому і чому їм доведеться протистояти в боротьбі за особистість дитини.

Водночас кримінологи, психологи, педагоги і представники громадських організацій вже тривалий час указують на причинно-наслідковий зв'язок між *«розважальним медіа-насильством»* і проявами агресії серед молоді. Негативна інформація впливає на ціннісні орієнтації особи, і молоді люди, у яких ще недостатньо сформувалася психіка, вважають, що насильство – прийнятний шлях вирішення соціальних конфліктів.

Саме ЗМІ (включно з інтернет-ресурсами) створюють своєрідне інформаційне тло, на основі якого людина, зокрема молода, формує певний світогляд щодо способу і стилю життя та моделей поведінки, в багатьох випадках негативної, тобто через засоби масової інформації фактично здійснюється пропаганда насильства, наркотиків, алкоголю, романтики злочинної діяльності, проституції, азартних ігор і легковажного способу життя як шляху досягнення матеріального благополуччя.

Багато поведінкових стереотипів, що «насаджуються» засобами масової інформації, проголошують культ насильства й уседозволеності, необхідно змінювати. Цьому має бути присвячена діяльність професіоналів, які займаються роботою з підлітками, громадських організацій та державних установ.

Водночас батькам, педагогам і вихователям необхідно *постійно тримати в полі зору психологічну поведінку дитини*, моральність її вчинків, відносини з друзями, вміння спілкуватись, готовність прийти на допомогу й інші фактори, які засвідчують спрямованість формування особистості дитини.

Тому особливого значення у запобіганні злочинності неповнолітніх набувають *програми, спрямовані на поліпшення молодіжного дозвілля*. Безцільне марнування часу і неструктуроване дозвілля неповнолітніх є негативним чинником, який впливає на підвищення рівня злочинності. Навпаки, «свідоме» дозвілля може утримувати їх від делінквентних вчинків.

Проте це дуже часто залежить від конкретних форм проведення вільного часу і, безперечно, не може бути панацеєю від делінквентності як такої (відомо, що чимало злочинів вчиняється заради розваги або бажання зазнати «гострих відчуттів»).

Якщо підбити підсумки викладеному, можна зробити висновок, що першочергове значення в протидії злочинності неповнолітніх мають відповідні *загальнодержавні заходи*, спрямовані на нейтралізацію, обмеження сфери та сили дії базисних, насамперед економічних,

причин, а також уже згаданому зміцненню сім'ї, що сприятиме протидії як злочинності неповнолітніх, так і злочинності в цілому.

Водночас поряд з оздоровленням і зміцненням сім'ї необхідно розвивати **правову освіту населення**, розробляти методичні рекомендації і посібники з виявлення неповнолітніх, які стали на шлях протиправної поведінки, що вживають алкоголь і наркотики; розширяти мережу об'єктів культури (будинків творчості, клубів, дитячих парків, бібліотек, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спортивних майданчиків) і зробити їх доступними для дітей.

При цьому зусилля держави в протидії злочинності неповнолітніх можуть досягти успіху лише у *взаємодії з діяльністю всіх інститутів громадянського суспільства*. Без допомоги всього населення, без налаштованості суспільства на захист свого майбутнього, тобто на захист дітей, успіху у протидії злочинності досягти неможливо.

5.4. СИСТЕМА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ДИТИНСТВА ТА ЗЛОЧИНАМ НЕПОВНОЛІТНІХ

В юридичній літературі існує кілька термінів, якими позначають у теорії і практиці процес реагування на кримінальну протиправність, серед них «попередження», «профілактика», «боротьба», «контроль і нейтралізація». Усі вони мають право на існування, але всі їх охоплює більш широке поняття – «протидія злочинності», використання якого дозволяє відобразити всю сукупність засобів і заходів реагування держави, її владних органів, суспільства й окремих громадян на це негативне явище.

У сфері протидії використовується кілька видів реагування (протидії) як на злочинність у цілому, так і на окремі її прояви. Найважчий комплекс впливу містить у собі різні форми реагування, зокрема такі, як:

- 1) профілактика (попередження, запобігання) злочинності;
- 2) розкриття і розслідування злочинів; розшук і затримання злочинців; притягнення винних до відповідальності;
- 3) виявлення та усунення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів;
- 4) правове регулювання протидії злочинності (ухвалення відповідних нормативно-правових актів, наділення певними повноваженнями у сфері боротьби зі злочинністю спеціальних державних органів тощо).

Цей перелік можна суттєво розширити, деталізувати тощо. У сукупності всі засоби і заходи реагування на злочинність найбільш доцільно визначати як протидію злочинності.

Протидія злочинності проти дитинства має здійснюватися в таких трьох напрямках:

1) впливати на особу, здатну вчинити злочин проти дитини;

2) не допустити, щоб дитина стала жертвою злочину, уберегти її від злочинного посягання, запобігти заподіянню дитині шкоди, сформувати її особистість як таку, що не сприймає негативного впливу та здатна уникнути, розпізнати небезпечну ситуацію, в яку вона може потрапити;

3) запобігти антисоціальній поведінці дітей та вчиненню злочинів неповнолітніми.

Наразі в Україні склалася ціла система протидії злочинності проти дитинства, складовим елементом якої є, як загальносоціальні, так і соціально-правові та кримінально-правові заходи запобігання злочинам проти дітей.

Розглядаючи *систему протидії злочинності проти дитинства*, слід розуміти її як сукупність, що складається із різних складових, які є взаємопов'язаними між собою та впливають одне на одного, створюючи єдине ціле. Система (від. англ. «systems») – ціле, що складається із частин; з'єднання множини елементів, що перебувають у відносинах між собою, яка являє собою певну цілісність, єдність.

Система протидії злочинності проти дитинства містить у собі всю сукупність заходів і способів реагування державних органів, суспільства й окремих громадян на злочини проти прав і свобод дітей.

Протидія злочинності проти дитинства власне як система діяльності з реалізації кримінальної політики держави має на меті підвищення рівня захищеності дитини, а отже, держави і суспільства, зменшення рівня злочинності проти дитинства, контроль за її станом, мінімізацію або ліквідацію наслідків злочинної діяльності, усунення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів проти дітей і вчиненню злочинів неповнолітніми. Як уже підкреслювалося, *засобами досягнення цілей протидії злочинності* виступають як рання профілактична попереджувальна діяльність, спрямована на виявлення і подальше усунення причин протиправної (злочинної) активності, так і боротьба із злочинністю як такою, спрямована на виявлення, попередження, припинення, розкриття і розслідування злочинів.

Захист прав дитини Україні є **міждисциплінарною та міжвідомчою проблемою**, яка містить у собі кримінально-правовий захист

дитинства як засіб державного захисту у тих випадках, коли інші форми захисту не забезпечують реального захисту прав дитини, цивільно-правовий, адміністративно-правовий, дисциплінарний, суспільно-моральний тощо.

Провідними напрямками кримінально-правового захисту дітей є такі:

- створення умов для зниження безнаглядності неповнолітніх;
- створення мережі установ, що здійснюють профілактичну і соціально-реабілітаційну роботу з дітьми і підлітками, забезпечення таких установ необхідним автотранспортом, медичними, побутовими установами та іншою технікою;
- здійснення комплексу наукових досліджень з удосконалення методів профілактичної роботи з підлітками-правопорушниками;
- розробка шляхів апробації, організація перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів з роботи із соціально неблагополучними сім'ями, бездоглядними дітьми і дітьми з асоціальною поведінкою;
- дотримання законодавства у сфері дитячої трудової зайнятості;
- розвиток економіки, створення робочих місць, виконання соціальних і правових гарантій забезпечення прав людини, зокрема прав батьків на гідну оплату праці з метою забезпечення належних умов розвитку дітей.

На сьогодні в Україні основою **правового підґрунтя забезпечення прав дитини** є Конституція України, яка проголошує рівність прав дітей (ст. 24, 52), охорону дитинства (ст. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатацію (ст. 52), право на життя (ст. 27), право захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (ст. 52), право на освіту (ст. 53) тощо. Але практична реалізація конституційних норм та інших нормативних актів, спрямованих на поліпшення становища дітей в Україні, стикається із серйозними перешкодами, породженими реформуванням суспільного устрою, особливо негативними процесами у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Велике значення мають також закони України «Про охорону дитинства», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» «Про соціальну роботу із сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» і низка інших; ратифіковані Україною міжнародні договори, такі як Декларація прав дитини, Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці тощо,

цільові програми й плани різного рівня – від загальнодержавного (як приклад можна згадати «Національний план дій по реалізації Конвенції ООН про права дітей на період до 2016 року», де передбачалося об'єднання в єдину систему зусиль держави із захисту прав дітей, забезпечення оптимізації функціонування системи захисту дітей в Україні у відповідності до вимог Конвенції ООН і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Світ сприятливий для дітей», а також ухвалено у 2018 р. Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р.) до локальних, а також велика кількість підзаконних нормативно-правових актів (наприклад, наказ МВС № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України», який регламентує професійну діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України).

Так, стаття 4 Закону України «Про охорону дитинства» закріплює *систему заходів щодо охорони дитинства*, яка реалізується шляхом:

1) визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері;

2) забезпечення належних умов для гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;

3) проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;

4) встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди.

Цим законом також передбачено, що держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа. Допомога та утримання таких дітей

не можуть бути нижчими за встановлені мінімальні стандарти, що забезпечують кожній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум для таких осіб.

Право на повне державне забезпечення в навчальних закладах мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком від вісімнадцяти років та особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у разі продовження навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів. Також їм виплачується щорічна допомога для придбання навчальної літератури в розмірі трьох місячних стипендій. Виплата зазначеної допомоги здійснюється протягом 30 днів після початку навчального року за рахунок коштів, що передбачаються для навчальних закладів у відповідних бюджетах.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, забезпечуються єдиним квитком, який надає право на безоплатне відвідування всіх культурно-освітніх установ комунальної форми власності – кінотеатрів, виставок, музеїв, спортивних споруд тощо.

Більша частина питань, пов'язаних з гарантіями для дітей-сиріт, передбачається в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Водночас не менш ефективним засобом вирішення цієї проблеми, чим пряме передбачення прав, пільг та їх гарантій, могла б стати низка заходів, спрямованих на стимулювання усиновлення таких дітей, адже в Україні близько мільйона подружніх пар, які не можуть мати дітей. Здавалося б, що за наявної несумірної пропорції людей, що бажають мати дітей, і кинутих дітей, дитячих будинків у нас не повинно бути взагалі. Але на практиці все набагато складніше. З 92,8 тис. дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування, 80 % мають живих батьків, які відмовились від них добровільно або були позбавлені батьківських прав. Як наслідок, загальна чисельність дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець 2019 р. становить в Україні понад 98 тисяч. Як правило, органи соціальної опіки позбавляють прав на дітей за невиконання батьківських обов'язків унаслідок зловживання алкоголем або наркотиками або ж осіб, які мають психічні захворювання.

Не кращим залишається і стан справ з організацією комфортного середовища для інвалідів, якому законодавець приділяє дуже мало уваги. Значна кількість нормативно-правових актів, таких як Конвенція про права дитини, Загальна декларація прав дитини,

Конвенція про права інвалідів, Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та інші створили необхідне правове поле для забезпечення соціального захисту і підтримки дітей-інвалідів. Права і пільги таких дітей є надзвичайно актуальними, але для повноцінного і гармонійного розвитку дитини-інваліда, на жаль, не достатніми. З одного боку, матеріальне забезпечення, у тому числі дітей, залишається низьким, що стало особливо відчутним у зв'язку з останніми подіями в нашій країні. Лише останніми роками почали розроблятися та ухвалюватися відповідні нормативні документи, найвідомішими з яких на сьогодні є Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», де вперше на законодавчому рівні було сформульовано вимоги до об'єктів соціальної інфраструктури для створення безперешкодного доступу до них інвалідів. Проте на практиці у житті і досі втілено лише незначний відсоток запланованих заходів.

Ці обставини відкривають широке поле для подальшого вдосконалення відповідного напрямку законодавства.

Водночас Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» у ст. 1 окреслює *систему органів і служб у справах дітей, спеціальних установ та закладів, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень*. Так, здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;

- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;

- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;

- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;

- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;

- притулки для дітей;

- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Варто підкреслити, що до основних принципів діяльності перелічених органів, служб та інших установ і організацій цим законом віднесено такий: «застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку дітей».

Серед суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх особливе місце належить *органам поліції*, які не лише самі здійснюють спеціальні попереджувальні заходи, а і забезпечують взаємодію з виконання таких заходів з іншими спеціальними органами та установами, створюють для цієї діяльності відповідні умови та використовують їх можливості.

Як уже згадувалося, *особливої уваги потребують* діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти-інваліди й діти з особливими потребами. Саме діти цих категорій є найменш захищеними, вони часто є потенційними жертвами злочинів. Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» заходи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, гарантуються, забезпечуються та охороняються державою.

Окреме місце у протидії злочинності проти дитинства посідає *Кримінальний кодекс України*, але його значення достатньо розглядалось в інших розділах і підрозділах цього посібника.

Головним напрямом державної кримінальної політики має бути боротьба із злочинністю, протидія її існуванню як соціального негативного явища, відповідно, і одним з головних напрямків протидії злочинам проти дітей є виявлення злочинних елементів, які здатні та мають намір або здійснюють підготовку до вчинення кримінального посягання на дитину. У зв'язку з цим можна стверджувати, що розглядуваної теми більшою чи меншою мірою стосується практично все законодавство, що торкається регулювання діяльності правоохоронних органів.

При цьому (як уже згадувалося) і попередження злочинів, і боротьба із злочинністю взагалі ґрунтується на вирішенні суспільно значимих соціально-економічних та культурно-виховних завдань його подальшого розвитку. Інакше кажучи, воно залежить від можливостей *загальносоціальної профілактики злочинності*, або *соціально орієнтована політика*, про яку вже йшлося у попередньому підрозділі.

Частково функція загальносоціальної профілактики здійснюється завдяки самому прогресивному розвитку суспільства. Вона

пов'язується з найбільш тривалими та значущими видами діяльності, значимими заходами розвитку економіки, забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, підтримки культури та моралі, зміцнення законності й соціальної захищеності населення.

Усі заходи мають більш масштабні цілі, ніж боротьба зі злочинністю та попередження злочинності, інакше кажучи, *загальносоціальна профілактика злочинів виходить не лише за межі попередження (профілактики) злочинів, але й боротьби зі злочинністю.*

Окремо варто згадати *Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р.*, метою якої визнано забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудову ефективної системи забезпечення прав дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021).

У цій Програмі прямо наголошується, що існуюча в Україні система захисту прав та інтересів дитини є недосконалою та не повною мірою відповідає вимогам часу.

Причини цього автори програми бачать у такому.

Неефективна міжгалузєва координація в комплексному розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням прав дітей, гальмує модернізацію існуючої системи. Актуальними, особливо в умовах децентралізації влади, залишаються питання збереження та вдосконалення механізму взаємодії з відповідними службами на місцях. Через відсутність затверджених стандартів благополуччя та безпеки дитини складно провести якісне оцінювання забезпечення прав дітей, передбачених Конвенцією ООН про права дитини.

Існуюча система захисту прав та інтересів дитини в Україні базується на підході до дитини як до об'єкта впливу, без урахування того, що дитина повинна бути суб'єктом відносин. Незважаючи на наявність законодавчих норм щодо врахування думки дитини, відсутній механізм забезпечення найкращих інтересів дитини в процесі планування державної політики.

Показники смертності та захворюваності дітей зростають. Причинами такого явища є зниження рівня матеріального та соціального забезпечення населення, передусім сімей з дітьми, зниження рівня та якості освіти молодих батьків, недостатнє матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров'я, зниження показників охоплення щепленнями, у тому числі через брак або відсутність вакцин та анатоксинів, недотримання санітарного законодавства під час організації харчування у навчальних закладах.

Спостерігається поширення шкідливих звичок у підлітковому віці: вживання наркотиків, алкоголю, психотропних речовин. За даними опитувань, 76 відсотків підлітків мають досвід вживання слабоалкогольних напоїв, 15 відсотків - почали вживати алкоголь в 11 років.

Відсутністю доступу до якісної освіти, насамперед у сільській місцевості, обмеженістю інклюзивного середовища у навчальних закладах, незадоволенням потреби в дошкільній освіті (охоплення дітей п'ятирічного віку дошкільною освітою становить 70,6 відсотка) порушується право дитини на освіту.

Унеможливує належний культурний і духовний розвиток дітей зменшення кількості позашкільних навчальних закладів, що надають безкоштовні послуги, та збільшення кількості платних гуртків і секцій, які є цікавими та корисними для дітей, але їх відвідування дітьми потребує значних витрат із сімейних бюджетів.

Залишаються актуальними проблеми дітей з інвалідністю, зокрема щодо облаштування для них безбар'єрного простору у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах, забезпечення повноцінного життя, інтеграції у суспільство та соціальної адаптації, забезпечення медичною допомогою, у тому числі пільговим забезпеченням медикаментами і медичними виробами, комплексною медико-соціальною реабілітацією та паліативною допомогою.

Життєво необхідним для дитини є забезпечення права на виховання у сім'ї. Складна соціально-економічна ситуація в державі впливає на зменшення рівня народжуваності, через недостатній рівень підготовленості до сімейного життя ігноруються сімейні цінності, зростає кількість дітей, народжених матерями, які не перебувають у шлюбі, батьки виховують дітей, не враховуючи їх індивідуальних і вікових особливостей.

Збільшенням кількості малозабезпечених сімей і сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, обумовлюється втрата дітьми батьківського піклування, що призводить до зростання дитячої бездоглядності та безпритульності.

В Україні не сформовано ефективну модель надання соціальних послуг сім'ям з дітьми у територіальних громадах. Недостатньою чисельністю фахівців із соціальної роботи зумовлюється низький рівень охоплення сімей соціальними послугами, в тому числі превентивними, надання яких дає змогу зменшити наслідки соціального неблагополуччя.

Останнім часом зберігається тенденція до збільшення показників соціального сирітства з причин несвідомого та безвідповідального

ставлення батьків до виконання батьківських обов'язків, повноцінного виховання та розвитку дітей, вживання батьками наркотичних засобів та алкоголю, скоєння злочинів.

Залишається високим рівень жорстокого поводження з дітьми, зокрема сексуального насильства та експлуатації, не розв'язані проблеми кадрового забезпечення відповідних структур спеціалістами, здатними надавати фахову допомогу дітям, які постраждали від насильства.

Збройний конфлікт в Україні негативно вплинув на життя дітей у населених пунктах, на території яких здійснювалася антитерористична операція. Більшість з них потребує медичної, психологічної, педагогічної реабілітації та соціальної реінтеграції.

Програма передбачає концентрацію зусиль на таких пріоритетах:

1) створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини, а саме:

- розроблення та затвердження мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини;

- забезпечення дитини якісною медичною допомогою від народження, у тому числі запровадження програм профілактики захворювань;

- удосконалення превентивних заходів, спрямованих на формування здорового способу життя підростаючого покоління;

- створення ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей; забезпечення доступу до якісної освіти, насамперед у сільській місцевості;

- забезпечення духовного, морального і культурного розвитку дитини;

- інтеграція дітей, які утримуються в інтернатних закладах, у соціальний простір територіальної громади;

2) забезпечення рівних можливостей для всіх дітей, а саме:

- удосконалення системи захисту прав та інтересів дитини з інвалідністю, інтегрування їх в соціум; впровадження інтегрованих послуг для дітей зазначеної категорії в територіальній громаді;

- зміцнення системи захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

- забезпечення прав дітей-іноземців, дітей-біженців, дітей із національних меншин та дітей, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту;

- врахування індивідуальних потреб дівчат і хлопців під час здійснення заходів, спрямованих на забезпечення їх прав;

– створення умов для всебічного розвитку дітей із сільської місцевості;

3) зміцнення інституту сім'ї та формування відповідального батьківства, а саме:

– підвищення рівня добробуту українських сімей, зокрема за рахунок зростання доходів від трудової діяльності;

– підвищення адресності соціальної підтримки малозабезпечених сімей з дітьми;

– запровадження в територіальних громадах широкого спектра превентивних послуг з метою забезпечення рівного доступу до соціальних послуг за потребою;

– забезпечення догляду та виховання дітей, у тому числі дітей з інвалідністю, в сім'ях або в умовах, максимально наближених до сімейних, реформування та реорганізація інтернатних закладів;

– посилення роботи з профілактики бездоглядності та безпритульності дітей;

– запровадження раннього виявлення, своєчасної та ефективної медичної та соціальної допомоги сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах;

– удосконалення соціально-педагогічної роботи з формування відповідального батьківства, сімейних цінностей у підлітків, підготовка молоді до сімейного життя;

4) захист дітей від насильства, а саме:

– формування політики громадської нетерпимості до всіх форм насильства над дітьми в суспільстві;

– створення системи ефективної профілактики та протидії домашньому насильству над дітьми;

– удосконалення заходів протидії найгіршим формам дитячої праці, проституції та порнографії. Захист дітей від експлуатації, сексуального насильства та торгівлі людьми;

– активізація інформаційно-просвітницької роботи щодо неприпустимості усіх форм насильства над дітьми;

5) створення системи правосуддя, дружнього до дитини, а саме:

– запровадження дієвих форм і методів профілактики вчинення правопорушень дітьми;

– удосконалення системи захисту прав та інтересів дітей, які вчинили правопорушення;

– розвиток системи правосуддя, дружнього до дитини. Впровадження ювенальної юстиції;

6) врахування найкращих інтересів та думки дитини під час прийняття рішень, а саме:

- вдосконалення механізму врахування думки дитини під час вирішення питань, що стосуються її життя;

- забезпечення ефективної взаємодії між громадськими організаціями та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підтримка дитячих ініціатив;

- залучення громадянського суспільства до вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням найкращих інтересів дитини;

7) забезпечення захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнних дій чи збройного конфлікту, а саме:

- недопущення участі дітей у воєнних діях чи збройному конфлікті;

- забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій чи збройного конфлікту;

- впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій чи збройного конфлікту;

8) створення безпечного інформаційного простору для дітей, а саме:

- забезпечення захисту персональних даних дитини та іншої конфіденційної інформації про неї, забезпечення безпеки дітей в інформаційному просторі;

- формування політики запобігання проявам радикалізму, расизму, ксенофобії та іншим формам екстремізму у дітей в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій;

- внесення до освітніх програм для дітей віком від 7 до 14 років та програм підвищення кваліфікації вчителів питань безпеки дітей в інформаційному просторі;

- впровадження системи соціально-педагогічної роботи з батьками з питань безпеки дітей в інформаційному просторі.

Однак на практиці мало не головною проблемою є те, що наразі законодавство України щодо захисту дітей (як безпосередньо йому присвячене, так і загальносоціального характеру) має здебільшого *декларативний, а не практичний практичний характер*. Це відкриває додаткове широке поле для його як правового, так і організаційно-виконавчого вдосконалення.

Але **права дітей** – це не лише законодавство, це і середовище, і умови, в яких діти живуть, а також те, якою мірою діти усвідомлюють свої права та якою мірою їхні права усвідомлюються іншими.

Попередження злочинності серед неповнолітніх є комплексним соціально-правовим процесом, що знижує й обмежує антисуспільні явища, породжені злочинністю, який забезпечується всією сукупністю

заходів, що здійснюються державними органами, спеціальними органами та установами, а також громадськістю. У більшості випадків гарантими прав дитини є як держава, так і родина та середовище, в якому дитина перебуває, та служби, що здійснюють догляд за дітьми, перш за все медичні працівники та педагоги.

З метою забезпечення протидії злочинності неповнолітніх доцільно було б:

- переглянути правове забезпечення діяльності соціально-реабілітаційної допомоги дітям, які залишились без піклування батьків;

- удосконалити вивчення стану дитячої злочинності та злочинів, учинених проти дітей; стану дотримання прав, а також створення умов для перебування дітей у приймальниках-розподільниках для дітей, слідчих ізоляторах, спеціальних виховних установах Державної пенітенціарної служби України, школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації органів освіти;

- здійснювати моніторинг програм та матеріалів всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет з метою виявлення сайтів, які пропагують насильство, жорстокість, розпусту тощо та блокування доступу до сайтів зазначеної категорії;

- виявляти неповнолітніх, які займаються бродяжництвом та жебракують на території міста (району, селища, села), проводити з ними зовнішньо-профілактичні заходи з відпрацюванням окремих територій населених пунктів, місць концентрації неповнолітніх та молоді щодо виявлення дітей, схильних до вживання наркотичних чи токсичних речовин та алкогольних напоїв;

- забезпечувати соціальний патронаж дітей, які відбувають покарання у спеціальних виховних установах Державної пенітенціарної служби України або були звільнені з них, для чого слід забезпечувати дотримання прав на житло відповідно до законодавства України для неповнолітніх, звільнених зі спеціальних виховних установ, а також улаштування їх на роботу чи на навчання;

- уживати заходів щодо зменшення кількості випадків повторного вчинення злочинів дітьми;

- забезпечити спеціалізовану наркологічну допомогу неповнолітнім, для чого відкрити при психіатричних та наркологічних установах стаціонари, кабінети для обстеження, добровільного лікування і реабілітації підлітків, що споживають наркотики і психотропні речовини.

Нагадаємо, що зусилля держави в протидії злочинності неповнолітніх будуть ефективними лише у взаємодії з діяльністю всіх

інститутів громадянського суспільства. Без допомоги всього населення, без налаштованості суспільства на захист свого майбутнього, тобто на захист дітей, досягти успіху у протидії злочинності неможливо.

Ефективність реалізації прав дитини багато в чому залежить від свідомості всіх дорослих. Активна громадянська позиція, розвинене почуття соціальної відповідальності, ініціативна поведінка людей – це вирішальні людські передумови перетворень. Значну увагу слід приділяти вихованню демократичних цінностей. Важливо, щоб кожна людина знайшла сенс у житті, віру у власну значимість і мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти.

Формуючи соціально адаптовану особистість, необхідно брати до уваги останні досягнення педагогічної, психологічної, юридичної та інших галузей науки. Суспільство може заплатити надто високу ціну в майбутньому, якщо сьогодні не приділить належної уваги дітям і не зможе вирішити проблеми їх захисту, дозвілля, освіти та матеріального забезпечення.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які загальні кримінологічні фактори впливають на злочинність неповнолітніх ?
2. З яких трьох чинників складається зміст віктимності?
3. Чим визначається особиста віктимність неповнолітніх?
4. На чому ґрунтується класифікація кримінальних правопорушень проти неповнолітніх?
5. У чому полягає сутність ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх?
6. Охарактеризуйте особливості забезпечення протидії злочинності неповнолітніх.
7. Із чого складається система протидії злочинності?
8. У чому полягає сутність системи протидії злочинності проти дитинства?

ПІСЛЯМОВА

Захист прав та інтересів дитини є одним із головних завдань Української держави. Саме одним із показників рівня гуманності й цивілізованості суспільства є повага до людської гідності в цілому та відповідне ставлення до дітей, їхніх прав і свобод. Тому, крім удосконалення нормативно-правової бази, у тому числі імплементації норм міжнародного права у сфері захисту дитинства, одним з основних компонентів державної політики України повинно стати чітке розуміння особливостей і причин виникнення різних форм девіантної й делінквентної поведінки підлітків, втягнення дітей у злочинну та іншу антигромадську діяльність і розроблення на цій основі дієвих шляхів профілактики зазначених явищ.

У навчально-практичному посібнику автори прагнули розглянути основні теоретико-прикладні аспекти вивчення психолого-педагогічної та правової природи злочинів проти дитинства та злочинів неповнолітніх, розкрити особливості реагування та напрямки профілактичної діяльності поліції щодо запобігання цих явищ.

Розглянуті авторським колективом підходи до розуміння психологічної та правової природи виникнення та розповсюдження різноманітних форм девіантної й делінквентної поведінки підлітків сприятимуть розумінню психолого-педагогічної та правової основи побудови шляхів профілактики цих негативних явищ. У посібнику досліджено різноманітні форми профілактичних заходів, які доцільно застосовувати на первинному, вторинному і третинному рівнях із залученням не лише працівників різних підрозділів Національної поліції, а й психологів, педагогів та соціальних працівників.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агрессия: психодинамическая теория и феноменология / Т. С. Яценко, А. В. Глузман, И. В. Калашник, А. Е. Мелоян. – Киев : Вища шк., 2010. – 271 с.
2. Адиктологія : навч. посіб. для лікарів наркологів, психіатрів, заг. практики – сімейна медицина та лікарів-інтернів / за ред. Л. М. Юр'євої. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Дніпро, 2018. – 185 с.
3. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Когито-центр, 2002. – 219 с.
4. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Класс, 2004. – 384 с.
5. Андрееенкова В. Л. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : метод. посіб. / В. Л. Андрееенкова, В. О. Мельничук, О. А. Калашник. – Київ : Україна, 2019. – 132 с.
6. Андріїв І. К. Причини злочинності неповнолітніх у світлі кримінологічних теорій / І. К. Андріїв // Вісник Львівського університету. – Серія: Юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 467–475.
7. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни / Ю. М. Антонян. – М. : Инфра-М, 1995. – 319 с.
8. Базові навички шкільних офіцерів поліції : навч.-метод. посіб. для тренерів / за заг. ред. К. А. Новохатньої, Т. В. Журавель, О. В. Кочури. – Київ, 2016. – 208 с.
9. Балабанова Л. М. Судебная психопатология (вопросы определения нормы и отклонения) / Л. М. Балабанова. – Донецк : Сталкер, 1998. – 432 с.
10. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс ; пер. с англ. Ю. Брянцевой и Б. Красовского. – М. : Апрель Пресс ; Эксмо Пресс, 2000. – 508 с.
11. Бандурка І. О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозв'язок : монографія / І. О. Бандурка. – Харків : Золота миля, 2014. – 280 с.
12. Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні : монографія / І. О. Бандурка. – Харків : Золота миля, 2015. – 403 с.
13. Бандурка І. О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? / І. О. Бандурка // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали

міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 жовт. 2013 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (гол. ред.), В. І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Харків : Право, 2013. – С. 401.

14. Бандурка О. М. Злочинність і сучасність : монографія / О. М. Бандурка, І. О. Бандурка. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Майдан, 2020. – 408 с.

15. Бандурка О. М. Психофізіологічні проблеми наркотизації населення / О. М. Бандурка, І. О. Віденєєв, В. Б. Калиновський. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 130 с.

16. Берталанфи Л. фон История и статус общей теории систем / Л. фон Берталанфи // Системные исследования : ежегодник. – М. : Наука, 1973. – 376 с.

17. Беспризорное и безнадзорное детство в региональном измерении (опыт комплексного анализа) / Н. М. Байков, Л. В. Каширина, Ю. В. Березутский и др. – Хабаровск : ДВАГС, 2002. – 104 с.

18. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія / А. Б. Блага. – Харків : ФО-П Макаренко, 2014. – 360 с.

19. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон ; пер. с англ. – 2-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с. – (Серия: Мастера психологии).

20. В Украине наркомания распространяется бешеными темпами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/255476/v_ukraine_narkomaniya_rasprostranyaetsya_beshenymi_temпами_kolichestvo_narkozavisimyh_dostiglo_15_mln.

21. Варій М. Й. Загальна психологія : навч. посіб. / М. Й. Варій. – Київ : Центр учб. літ., 2007. – 968 с.

22. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський. – 2-ге вид. – Київ : Центр учб. літ., 2009. – 376 с.

23. Васильев В. Л. Анализ личности несовершеннолетних жертв половых преступлений [Электронный ресурс] / В. Л. Васильев, И. И. Мамайчук // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1993/931/931061.htm>.

24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1440 с.

25. Галагузова Ю. Н. Социальная педагогика: практика глазами преподавателей и студентов : пособие для студентов / Ю. Н. Галагузова, Г. В. Сорвачева, Г. Н. Штинова. – М. : Владос, 2001. – 224 с.

26. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір : монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів : ЛьвДУ-ВС, 2009. – 524 с.

27. Геращенко О. В. Психологічна корекція поведінки схильних до бродяжництва : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / О. В. Геращенко. – Харків, 2016. – 24 с.

28. Гишинский Я. Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений / Я. Л. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 520 с.

29. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А. В. Гоголева. – Воронеж : МОДЭК, 2003. – 240 с.

30. Голина В. В. Криминология Украины : навч. посіб. / В. В. Голина, Б. М. Головкін. – Харків : Право, 2014. – 332 с.

31. Головкін Б. М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема / Б. М. Головкін // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 133. – С. 204–217.

32. Грибанова О. В. Педагогические условия предупреждения аддиктивного поведения подростков (на материале работы классного руководителя) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. В. Грибанова. – Волгоград, 2007. – 24 с.

33. Дакал А. Державна політика у сфері захисту прав дітей: принципи, завдання та засоби реалізації / А. Дакал // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 3 (30). – С. 59–65.

34. Декларація прав дитини : від 20.11.1959 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

35. Джагунов Г. В. Проблемні питання поліцейського піклування / Г. В. Джагунов // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. Всеукр. наук-практ. конф. (м. Харків, 30 берез. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – С. 157–159.

36. Дитячий секс-туризм в Україні: спроба ситуаційного аналізу / І. О. Бандурка, Н. П. Бочкор, М. В. Євсюкова та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко. – Київ : Свої люди, 2012. – 78 с.

37. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо профілактики насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї : навч.-метод. посіб. / А. Блага, Д. Заброта, Т. Журавель, Н. Мілорадова ; за заг. ред. Г. Хрестової. – Київ : Обнова, 2012. – 140 с.

38. Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста / К. Долджин. – СПб. : Питер, 2012. – 880 с.

39. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посіб. / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.

40. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.

41. Еникеева Д. Д. Как предупредить алкоголизм и наркомании у подростков : учеб. пособие / Д. Д. Еникеева. – М. : Академия, 2001. – 144 с.

42. Євтеєва Д. П. До питання виділення злочинів проти сім'ї та неповнолітніх в окремий розділ КК України / Д. П. Євтеєва // Питання боротьби зі злочинністю. – 2014. – Вип. 27. – С. 72–81.

43. Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх : наук. робота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Жеброва-Анастасія-Олександрівна.pdf>.

44. Зеленський Є. С. Адміністративна діяльність Національної поліції щодо запобігання вчиненню адміністративних правопорушень дітьми : монографія / Є. С. Зеленський, І. С. Кравченко. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. – 124 с.

45. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова, Л. А. Мороз, Л. І. Мороз, С. І. Яковенко ; за ред. С. І. Яковенка. – Київ : КЮІ КНУВС, 2005. – 200 с.

46. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2014. – 288 с.

47. Зміст та напрями профілактичної діяльності органів внутрішніх справ : фондова лекція з дисципліни «Актуальні проблеми та організація попередження правопорушень» // МВС України, Нац. акад. внутр. справ, Каф. адмін. діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:R-rSv7Un9fQJ:https://www.naiiau.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/profil_diyal.doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.

48. Зозуля І. В. Закон України «Про Національну поліцію»: публічна чи громадська безпека? [Електронний ресурс] / І. В. Зозуля, О. І. Довгань // Форум права. – 2015. – № 5. – С. 85–92. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_5_16.pdf.

49. Зюбин Л. М. Психология воспитания : метод. пособие // Л. Зюбин. – М. : Высш. шк., 1991. – 96 с.

50. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та метвонародженості : затв. Наказом МОЗ України від 29.03.2006 № 179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06>.

51. Калистратова Т. Д. Факторы, способствующие возникновению детского бродяжничества / Т. Д. Калистратова, Р. Х. Тугушев, Т. Ф. Фарафутдинова // Известия Саратовского университета. – Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2006. – Т. 6. – Вып. 1/2. – С. 74–77.

52. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. Л. Кальченко. – Київ, 2004. – 21 с.

53. Каменсков М. Ю. Фиксированные формы аномального сексуального поведения (клинико-патогенетические и судебно-психиатрические аспекты) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 14.00.18 / М. Ю. Каменсков. – М., 2008. – 23 с.

54. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / О. Ф. Кернберг ; пер. с англ. А. Ф. Ускова. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 368 с. – (Серия: Библиотека психологии и психотерапии).

55. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / Ю. А. Клейберг. – М. : Сфера ; Юрайт-М, 2001. – 160 с.

56. Ковальчук М. А. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация / М. А. Ковальчук, И. Ю. Тарханова. – М. : Владос, 2008. – 217 с.

57. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

58. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182 : від 17.06.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

59. Конвенція про кіберзлочинність : від 23.11.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575.

60. Конвенція про права дитини : від 20.11.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

61. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : від 25.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

62. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

63. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск : Олсиб, 2001. – 251 с.

64. Король А. Причини та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93.

65. Корольчук В. В. Актуальні проблеми запобігання злочинам неповнолітніх / В. В. Корольчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 176–182.

66. Кочемировська О. О. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції : метод. посіб. / О. О. Кочемировська, А. А. Ходоренко. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарних ініціатив, 2006. – 28 с.
67. Крайг Г. Психологія розвитку / Г. Крайг, Д. Бокум ; пер. с англ. Т. В. Прохоренко. – СПб. : Питер, 2005. – 944 с.
68. Кривцова С. В. Програма прекращення булінга в класе «Без обвинений» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psychologia.edu.ru/article.php?id_catalog=36&id_position=278.
69. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
70. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
71. Куртова С. Булінг у школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788.
72. Куц В. М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми : наук.-практ. посіб. / В. М. Куц, А. М. Орлеан ; за ред. Г. П. Середи. – Київ : Варта, 2007. – 168 с.
73. Кушнірчук О. Р. Чинники та причини формування схильності до проституції у вихованок школи-інтернату / О. Р. Кушнірчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія: Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 104. – Т. 1. – С. 178–182.
74. Ларіонов С. О. Втеча підлітків із дому як психологічна проблема / С. О. Ларіонов, О. В. Петленко, П. В. Макаренко // Право і Безпека. – 2014. – № 3. – С. 226–230.
75. Литвак О. М. Запобігання наркозалежності неповнолітніх в Україні кримінально-правовими засобами : монографія / О. М. Литвак, І. В. Однодолько. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2012. – 268 с.
76. Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів в Україні : монографія / О. М. Литвинов. – Херсон : Олді-плюс, 2003. – 312 с.
77. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; пер. с нем. Г. Ф. Швейника. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 272 с.
78. Лукинюк В. Т. Прояви агресії в обдарованих дітей / В. Т. Лукинюк // Обдарована дитина. – 2000. – № 7. – С. 8–12.
79. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) / Л. І. Лушпай // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 4. – С. 126–131.

80. Майоров А. В. Виктимологическая модель противодействия преступности : монография / А. В. Майоров. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 224 с.

81. Максимова Н. Ю. Основы психологии девиантной поведінки : підручник / Н. Ю. Максимова. – Київ : Київ. ун-т, 2008. – 440 с.

82. Максимова Н. Ю. Психологія девиантної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – Київ : Либідь, 2011. – 520 с.

83. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособ. / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.

84. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18>.

85. Можгинский Ю. Б. Подходы к анализу тяжелых форм антисоциального поведения в детском и подростковом возрасте / Ю. Б. Можгинский // Юридическая психология. – 2009. – № 1. – С. 8–12.

86. Морозов О. М. Агресивні засуджені / О. М. Морозов, Т. Р. Морозова. – Київ : Леся, 2000. – 204 с.

87. Морозов О. М. Патопсихологічний аналіз особистості у правоохоронній практиці : монографія / О. М. Морозов. – Київ : Атіка, 2009. – 320 с.

88. Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї: метод. посіб. / авт. кол.: А. А. Гришко, Т. В. Журавель, О. О. Кочемировська та ін. ; за ред. Т. В. Журавель, О. О. Кочемировської. – Київ : Обнова, 2013. – 146 с.

89. Основы практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – 3-тє вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2006. – 536 с.

90. Панова О. О. Поняття, зміст і значення публічної безпеки та порядку / О. О. Панова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. – 2016. – Вип. 6. – Т. 2. – С. 133–136.

91. Петрова А. Б. Психологическая коррекция и профилактика агрессивных форм поведения несовершеннолетних с девиантным поведением : практ. руководство / А. Б. Петрова. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 152 с.

92. Пихтіна Н. П. Профілактика девиантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти : навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, М. П. Пихтін, Т. Є. Федорченко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 399 с.

93. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей :

навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

94. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 515 с.

95. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : від 05.07.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=64402&pf35401=460743>.

96. Прикладні аспекти військової психології : навч. посіб. / за заг. ред. В. І. Осьодла. – Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 208 с.

97. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>.

98. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>.

99. Про загальнодержавну програму «Національний план дій по реалізації Конвенції ООН про права дітей на період до 2016 року : Закон України від 05.03.2009 № 1065-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.

100. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

101. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики : Наказ М-ва соц. політики України від 10.09.2015 № 912 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15>.

102. Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 25.06.2020 № 488 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-20>.

103. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.

104. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

105. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.

106. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

107. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 230-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-р>.

108. Проблеми протидії злочинності : підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. М. Куц та ін. ; за ред. О. Г. Кальмана. – Харків : Новасофт, 2010. – 292 с.

109. Профілактика бродяжництва дітей : метод. рек. / авт.-сост. О. О. Олифер, І. А. Данченко, Е. В. Кондрашина и др. ; под ред. М. В. Рагулиной. – Хабаровск : КГБОУ, 2015. – 167 с.

110. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу / за ред. О. П. Петрашук та І. І. Цушка. – Київ : Ніка Центр, 2003. – 248 с.

111. Решетник О. П. Катастрофическая проблема современной молодежи: массовая наркотизация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stopnarkotik.com/статьи/проблема-наркотизации-современной-молодежи.html>.

112. Руководство по аддиктологии / под ред. В. Д. Менделевича. – СПб. : Речь, 2007. – 768 с.

113. Сексуальна експлуатація дітей в Україні: стан та заходи з протидії / Н. П. Бочкор, Л. Г. Ковальчук, І. Є. Конченкова та ін. ; заг. ред. К. Б. Левченко, Л. Г. Ковальчук. – Харків : Права людини, 2014. – 64 с.

114. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика : інформ.-метод. посіб. / авт.-упоряд. Т. П. Цюман, Ю. М. Малієнко ; за заг. ред. Т. П. Цюман. – Київ : ФОП Пономаренко Я. М., 2011. – 76 с.

115. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

116. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї: навч.-метод. посіб. : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, О. І. Бандурка, В. О. Брижик та ін.; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – Київ : Україна, 2013. – 136 с.

117. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. – Київ : Фоліант, 2019. – 127 с.

118. Соціальна робота в Україні: теорія та практика : посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді / за ред. А. Я. Ходорчук. – Київ : ДЦССМ, 2003. – 272 с.

119. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посібник : у 2 ч. Ч. 2 / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін.; за заг. ред. Т. М. Журавель, З. П. Кияниці, Ж. В. Петрочко. – Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2016. – 567 с.

120. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протидія булінгу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>.

121. Теорія і практика віктимології : матеріали Всеукраїнської конф. для студентів, аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, присвяч. 50-річчю з дня заснування кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права (м. Харків, 12 листоп. 2015 р.) / за ред. А. П. Гетьмана, Б. М. Головкина. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – 266 с.

122. Тюріна В. О. Агресивність дітей і підлітків : навч. посіб. / В. О. Тюріна, О. Б. Бовт. – Київ : Міжнар. фінансова агенція, 1997. – 28 с.

123. У ГПУ назвали кількість дітей, які постраждали від злочинів у 2019 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4192968-u-hpu-nazvaly-kilkist-ditei-yaki-postrazhdaly-vid-zlochyniv-u-2019-rotsi>.

124. Фрейд З. Семейный роман невротиков : сборник / З. Фрейд; ред.-сост. Р. Додельцев. – М. : Азбука-классика, 2009. – 230 с.

125. Хекхаузен Х. Агрессия. Мотивация и деятельность : в 2 т. Т. 1 / Х. Хекхаузен ; под ред. Б. М. Величковского ; предисл. Л. И. Анцыферовой, Б. М. Величковского. – М. : Педагогика-пресс, 1986. 408 с.

126. Цільмак О. М. Головні ознаки дромоманії у дітей та критерії їх діагностики працівниками відділу ювенальної превенції

національної поліції / О. М. Цільмак // Право і Безпека. – 2016. – № 3 (62). – С. 159–164.

127. Цюман Т. П. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика : інформ.-метод. посіб. / Т. П. Цюман, Ю. М. Малієнко ; за заг. ред. Т. П. Цюман. – Київ : ФОП Пономаренко Я. М., 2011. – 76 с.

128. Швед О. В. Комерційна сексуальна експлуатація дітей (КСЕД) як нове соціальне явище в світі, країнах СНД та Україні / О. В. Швед // Український соціум. – 2005. – № 2. – С. 79–87.

129. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот : учеб. пособие / Л. М. Шипицына. – СПб. : СПУ, 2005. – 628 с.

130. Широкоградюк Л. А. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція / Л. А. Широкоградюк. – Київ : Шкільний світ, 2009. – 124 с.

131. Школа С. М. Правові засади профілактичної роботи Національної поліції України / С. М. Школа // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – №3. – С. 129–132.

132. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академ. проект ; Трикста, 2005. – 336 с.

133. Юр'єва Л. М. Реабілітація підлітків, позбавлених батьківського піклування : монографія / Л. М. Юр'єва, Е. І. Гура. – Дніпропетровськ : Журфонд, 2009. – 118 с.

134. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Майдан, 2018. – 684 с.

135. Юрков О. Ю. Личностно-психологические особенности подростков с нарушением социальных норм поведения / О. Ю. Юрков // Вестник университета (Государственный университет управления). – 2006. – № 8 (24). – С. 178–181.

136. Юрков О. Ю. Личностно-психологические особенности подростков, склонных к бродяжничеству : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / О. Ю. Юрков. – М., 2006. – 22 с.

137. Юрьева Л. Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика : монография / Л. Н. Юрьева, Т. Ю. Больбот. – Днепропетровск : Пороги, 2006. – 196 с.

ГЛОСАРІЙ

Авторитарний стиль виховання – холодні стосунки, високий рівень контролю. Сприяє формуванню двох типів особистості дитини: пасивного – відсутня ініціатива, розвиваються залежність і низька самооцінка; та агресивного – перетворення на тирана (подібно до батьків).

Агресивна поведінка – це мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає фізичної і психічної шкоди людям, породжує в об'єктів нападу дискомфорт, стан напруги і страх (*див. Види агресивної поведінки*).

Агресивність – це одна з форм реагування на різні неприйнятні у фізичному і психічному плані життєві ситуації, які викликають стрес і фрустрацію; це стан, який виникає на основі почуття ворожості або злості, думки або дії стосовно когось.

Агресія (в психології) – тенденція (прагнення), що проявляється в реальній поведінці або фантазуванні з метою підкорити собі інших або домінувати над ними.

Агресор – особа, яка чинить насильство.

Адиктивна поведінка («addiction» – шкідлива звичка; «адикція» – залежність) – це поведінка людини, якій притаманне прагнення втекти від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин або постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою викликання та підтримання інтенсивних емоцій; втеча від реальності, занурення у власний вигаданий світ, де немає поганих людей і негативних емоцій, все просто і зрозуміло.

Адиктологія – наука про хімічні та нехімічні залежності, що вивчає механізми їх формування, розвитку, діагностики, профілактики, лікування та реабілітації.

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян та/або на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Альтернативне виховання – нестійке емоційне ставлення, нерівномірність уваги, нечіткість висунення вимог та мінливість

ступеню контролю за дитиною з боку батьків. Може вплинути на схильність дитини регулювати власний психічний стан за допомогою алкоголю або наркотичних речовин.

Аморальна поведінка – відхилення від загальноприйнятих норм моралі.

Арт-терапія – це вид психотерапії та психологічної корекції, що ґрунтується на мистецтві та творчості. Уперше термін був використаний Андріаном Хілом у 1938 р. У вузькому сенсі слова під арт-терапією мається на увазі терапія образотворчим мистецтвом з метою аналізу та позитивного впливу на психоемоційний стан людини, дослівно означає «зцілення за допомогою малюнка (живопису)».

Аутотренінг – аутогенне тренування (аутотренінг, від грец. «autos» – сам + «genna» – народжую) – психотерапевтичний метод широкого профілю, що використовується для лікування захворювань як функціонального, так і органічного характеру. Застосовується також як засіб психологічної саморегуляції станів.

Бездоглядні діти – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності батьків (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків чи байдужого ставлення останніх до виховання дітей.

Безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання в зв'язку з втратою батьків або асоціальними формами поведінки дорослих у сім'ї; діти, яких вигнали з дому батьки.

Бесіда – див. Види бесіди.

Бродяжництво – соціальне явище; тривале блукання особи, яка не має постійного житла чи залишила його.

Булер – кривдник.

Булімія – психологічний розлад, що супроводжується патологічно високим потягом до їжі.

Булінг (цькування) – це негативна агресивна поведінка умисного характеру, яка має високий ступінь суспільної небезпечності, проявляється у тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та/або психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними перевагами (фізичними, адміністративними, психологічними тощо), вчинюваних із певною метою (залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо).

Бунт, заколот – активна протидія суспільним цілям та засобам їх реалізації; людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими, як-то тероризм, радикалізм тощо (див. Види булінгу).

Вандалізм – форма руйнівної поведінки людини, бездумне знищення культурних і матеріальних цінностей, дике, безжальне пограбування, варварство.

Види агресивної поведінки: 1) *фізична агресія* – використання фізичної сили стосовно інших людей; 2) *непряма агресія* – агресія, спрямована через іншу людину або групу людей на певну особу або ні на кого не спрямована як вияв люті через зовнішні прояви емоцій; 3) *схильність до роздратування* як прояв непрямой агресії – готовність у разі незначного збудження до прояву різкості, брутальності тощо; 4) *негативізм* – опозиційна форма поведінки, яка може змінюватися від опору до активної боротьби проти встановлених правил, норм і законів; негативізм може проявлятися у вигляді образ і підозрілості; 5) *образа* – негативне ставлення до людей на підставі особистих причин (заздрості, ненависті тощо), через реальні або вигадані страждання; 6) *підозрілість* – недовіра (або обережне ставлення) до людей, що ґрунтується на переконанні, що вони мають намір завдати шкоди; 7) *вербальна агресія* – вираження негативного ставлення до інших людей за допомогою використання вербальних засобів (погрози, образливі вислови тощо).

Види бесіди: 1) виховна – захід, який за змістом і способами впливу на свідомість, почуття і волю дитини є подібним до попереджувальної бесіди та проводиться у неофіційній обстановці; 2) ознайомлювальна – захід, від змісту і результатів якого залежить перебіг подальшої профілактичної роботи; 3) попереджувальна – захід, який проводиться або за наявності фактів антигромадської поведінки дитини, узятій на профілактичний облік, або без будь-яких зовнішніх приводів, у порядку індивідуальної профілактики та має на меті здійснення контролю за поведінкою дитини, а також використовується для інформаційного забезпечення індивідуальної профілактики злочинної поведінки.

Види булінгу: фізичний (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); психологічний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, глузування, маніпуляції, шантаж); економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); кібербулінг (приниження за допомогою Інтернету, мобільних телефонів та інших електронних пристроїв).

Виховання – це складний і багатогранний процес формування особистості, створення оптимальних умов для її фізичного, психічного та соціального розвитку, який охоплює як цілеспрямований вплив ззовні, так і самовиховання.

Віктимологічна профілактика насильства в сім'ї (від лат. «victima» – жертва) – сукупність заходів, спрямованих на запобігання сімейно-побутовій злочинності шляхом зниження у населення в цілому чи в окремих громадян ризику стати жертвою насильства в сім'ї.

Вторинна профілактика – здійснення комплексу заходів та реалізація програм з метою обмеження поширення певних негативних явищ, що існують у суспільстві, соціальній групі чи на рівні особистості; попередження загострення таких явищ та їх наслідків, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи ризикована поведінка.

Вторинна профілактика КСЕД – це сукупність заходів, спрямованих на раннє виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню сексуального насильства щодо дитини конкретними особами; виявлення сімей, що входять до «групи ризику», де зафіксовано чи спостерігається жорстоке ставлення до дітей, інших членів родини або домашніх тварин; і на роботу з дітьми «групи ризику»: формування у них умінь та навичок безпечної поведінки, надання інформації про діяльність установ та організацій, які можуть допомогти в ситуаціях насильства; зміну ризикованої поведінки дитини на адаптивну.

Гаджет-адикція – пристрасть володіти конкретним мобільним приладом або пристроєм, що має вихід в Інтернет (стільниковим телефоном, смартфоном, комунікатором, міні-комп'ютером чи КПК) і залежність від його використання.

Гемблінг – поведінкова залежність, що проявляється в постійній або рецидивній повторюваній поведінці, наслідком якої стає втрата грошей та/або часу, що завдає шкоди гравцеві, комусь ще або суспільству в цілому. Термін «гемблінг» походить від англійського «gambling», утвореного від дієслова «to gamble» – грати в азартні ігри, яке, у свою чергу, є спотвореною формою від «gaming» – гра на вигаш.

Гіпернапад – атака у вигляді образливих повідомлень, які мають близький зміст (тобто те ж саме звинувачення) і здійснюються з різних джерел (акаунтів) на одну жертву.

Гіперпротекція – підвищена опіка дитини, позбавлення самостійності, надмірний контроль за поведінкою; дітей привчають

підкорятися батькам чи одному з дорослих членів сім'ї, волю якого виконують інші члени родини.

Гіпопротекція – ситуація безконтрольності або безнаглядності дитини, зумовлена байдужістю батьків чи надмірною зайнятістю, зосередженістю на інших життєвих проблемах.

Графіті – форма вандалізму, означає будь-який недозволений напис чи знак, зроблений у будь-який спосіб на об'єктах громадської чи приватної власності.

Гриферство – це ігровий вандалізм, акт заподіяння моральної шкоди людям у комп'ютерних іграх. Грифер – це гравець, який намагається завдати моральної або матеріальної шкоди іншим користувачам.

Грифінг (англ. *griefing*) – хронічне прагнення псувати настрої іншим учасникам онлайн-спільноти або, в більш вузькому значенні – цілеспрямоване руйнування ігрового досвіду іншого гравця під час онлайн-гри.

Група ризику – це визначення є збірним для позначення представників населення, найбільш уразливих до певних соціальних і медичних впливів або впливу довкілля. Так, у соціології під групою ризику розуміють соціальні групи, члени яких є уразливими або можуть понести збиток від певних медичних або соціальних обставин, а також категорії населення, які більше за інших схильні скоювати кримінальні або делінквентні вчинки. Розповсюдженими причинами потрапляння у групи ризику є несприйнятливність індивіда до засвоєння позитивного соціального досвіду людства або різкі розходження між суспільними етичними нормами і поведінкою людини, її несприйнятливність до впливу інших людей, зокрема до тих чи інших виховних впливів.

Дебати – чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками; дебати між двома сторонами з актуальних тем не передбачають вироблення єдиної пропозиції, а дозволяють кожному розглянути проблему з різних сторін та зробити свої власні висновки.

Девіанти – люди з неадекватною соціалізацією, тобто ті, хто недостатньо засвоїв цінності та соціальні норми суспільства, особливо в підлітковому віці.

Девіантна поведінка людини – система дій і вчинків, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам права, культури й моралі.

Делінквентна поведінка: 1) це поведінка, зумовлена наявністю в особи систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, що

домінують у суспільстві; при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну; в кримінології делінквентна поведінка визначається як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке здійснюється молодими людьми віком від 12 до 20 років; 2) поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей; 3) поведінка, в підґрунті якої можуть лежати різні форми непатологічного і патологічного порушення психічного здоров'я дитини, які сприяють негативному особистісному розвитку; 4) усвідомлене спонукання до дії (потреба, почуття) в напрямку здійснення протиправної дії; 5) поведінка, що відхиляється і в своїх проявах являє собою кримінально каране діяння та проявляється в тяжкості правопорушень і вираженості антигромадського їх характеру; 6) поведінка, яку суспільство вважає неприйнятною, навіть небезпечною формою, в разі якої необхідно застосовувати певні санкції (представники такого типу поведінки підривають громадський порядок, відбувається розпад особистості, її десоціалізація; у таких дітей виникають деформовані потреби й цінності, які спонукають особу або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства); 7) поведінка, обумовлена процесами розвитку суспільства, його відставанням, знеціненням соціальних норм і стандартів (форми цього виду поведінки є досить рухливими; їх стає більше, коли йде ломка стереотипів і застарілих норм поведінки); 8) одна з форм поведінки, що відхиляється, з формуванням прагнення до втечі від реальності; 9) вид порушень адаптації, який характеризується зловживанням однією або декількома психоактивними речовинами без ознак індивідуальної психічної або фізичної залежності в поєднанні з іншими порушеннями поведінки.

Делінквентність (одна із форм девіантної поведінки) – юридичне поняття, яке означає порушення закону держави, тобто таку поведінку, що суперечить правилам і нормам соціуму та становить загрозу соціального порядку й добробуту інших людей.

Дефекти сімейного виховання – помилки, яких допускаються батьки в процесі взаємодії та виховного впливу на дитину, що можуть призвести до відхилень у психічному розвитку дитини і вплинути на стан її здоров'я.

Дитина, яка постраждала від домашнього насильства – особа, яка не досягла 18 років і зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Дитина-кривдник – це особа, яка не досягла віку 18 років та вчинила домашнє насильство у будь-якій формі. У більшості випадків

факти вчинення дітьми (малолітніми, неповнолітніми) насильства в сім'ї залишаються латентними.

Дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження або тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Дитяча порнографія – це будь-яке (незалежно від форми) демонстрування дітей, що беруть участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами.

Дитяча проституція (експлуатація дитини в проституції) – це використання дитини в наданні сексуальних послуг з метою отримання оплати чи іншої винагороди у будь-якій формі. Така проституція порушує основоположні права дитини на життя, свободу, статеву недоторканість тощо.

Діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі чи перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України чи в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, а також безпритульні діти.

Діти, за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці, – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайтери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчиненням таких діянь.

Дратування (тролінг) – написання коментарів, повідомлень, розміщення інформаційного контенту з метою спровокувати дитину на емоційну перепалку.

Дромоманія – прагнення до нових вражень, потреба в надходженні постійно мінливої інформації, своєрідне відчуття, коли «стіни тиснуть», і підліток не може довго залишатися на одному місці. Дромоманічні втечі – це вид втеч підлітків унаслідок раптового немотивованого виникнення потягу до зміни обстановки, що поєднується з розладами прагнень (устремлінь, потягів) і садомо-захистичними діями.

Економічне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Економічне насильство (нехтування потребами дитини) означає систематичну неспроможність чи небажання задовольняти основні фізичні потреби дитини, позбавлення дитини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які вона має передбачене законом право, що може призвести до її смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я чи розвитку.

Емоційна холодність батьків – відсутність духовного контакту з дитиною, осуд, неприйняття дитини. Сприяє формуванню відчуження від батьків, егоїзму, цинічного ставлення до почуттів інших людей, жорстокості, брехливості, нещирості, труднощам у

спілкуванні, потайливості у стосунках з іншими тощо; спричинює неврози, невротичні та психосоматичні розлади особистості дитини.

Ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від дійсності; людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.).

Жебракування – це систематичне випрошування грошей, речей та/або інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. Заняття жебрацтвом визнається систематичним, якщо вчиняється не менше трьох разів протягом нетривалого часу. Жебракування є однією з найпоширеніших форм експлуатації дітей.

Жебрацтво з неповнолітніми – це кримінальне порушення у разі системного жебрацтва або проживання дитини в асоціальних умовах (наприклад, на вокзалах, у підвалах, наметах тощо).

Жива бібліотека – це інноваційний, концептуально новий спосіб боротьби із забобонами та стереотипами, соціально-рольова гра. Основна родова ознака живої бібліотеки полягає в тому, що роль традиційних носіїв інформації виконують безпосередньо люди. Основна ідея «живої бібліотеки» і її ж принципова відмінність від класичної книгозбірні полягає в тому, що тут книжки як основний елемент бібліотеки зроблено не з паперу – роль книжок виконують живі люди, які розповідають самі про себе. Розповіді про власний досвід і випадки з життя, в яких «люди-книги» стикалися із найбільш поширеними стигмами, формами сегрегації та упередженнями, які вплинули на їхнє життя, – основний інструмент живої бібліотеки.

Жорстоке поводження – відсутність емоційної близькості, відкрита агресія, твердий контроль, позбавлення задовольень, приниження, побої, що призводять до егоїстичного і жорстокого типу особистісного розвитку дитини. Сприяє формуванню спотвореної моралі «Чия сила, того і правда», асоціальної, агресивної поведінки та зловживанню психоактивними речовинами.

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до заняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосуванням насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно-та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого виникла загроза її життю або здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з

використанням примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо уразливої для дитини ситуації, зокрема з причин її розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передання або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Загальна профілактика – заходи, спрямовані на виявлення причин та умов, що сприяють учиненню правопорушень на всій території України, в її окремому регіоні чи галузі господарства, стосовно частини населення чи групи осіб, а також на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності.

Заходи впливу – застосовуються до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років за вчинення адміністративних правопорушень.

Ізоляція дитини – виключення її з груп, ігнорування її повідомлень і в найслабшому вигляді – відповідь зі значною затримкою.

Індивідуальна профілактика – це сукупність заходів переконання та примусу, що застосовуються до носіїв антисуспільних установок та орієнтацій.

Індивідуальна профілактика правопорушень – це система спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не скоїли протиправних діянь, але перебувають у несприятливих умовах і під їх впливом можуть учинити такі дії, ведуть антигромадський спосіб життя, скоюють правопорушення, характеризуються формуванням умислу і мотиву на вчинення правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення, вчинили замах на злочин, але не довели його до кінця або скоїли злочин і можуть допустити рецидив.

Інноваційна девіантна поведінка – визнання цілей суспільства за їх реалізації новими нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо).

Інформування – найбільш звичний для нас напрямок профілактичної роботи у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури або відео- і телефільмів.

Кібергрумінг – входження у довіру з метою використання особи (дитини) у сексуальних цілях.

Кіберкомунікативна залежність – спілкування в чатах, блогах, участь у телеконференціях, що може призвести до заміни реальної взаємодії віртуальною.

Кіберсексуальна залежність – непереборний потяг до обговорення сексуальних тем на еротичних чатах «для дорослих», відвідування порнографічних сайтів і заняття кіберсексом.

Кіберхуліганство – інформаційні атаки через Інтернет (кібербулінг, кібергрумінг, гриферство тощо).

Комерційна сексуальна експлуатація дітей (КСЕД) – це сексуальне зловживання стосовно дитини з боку дорослої особи за винагороду (грошима чи в іншій формі), що надається безпосередньо дитині або третім особам. Є формою примусу та насильства над дитиною та еквівалентом примусової праці й сучасною формою рабства.

Конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення.

Лекція (від лат. слова «lectio» – читання) – це організований у доступній формі систематизований виклад навчального матеріалу, будь-якого читання, теми, розділу предмета або сутності тієї чи іншої проблеми. Це логічно структурований, системний, послідовний та обмежений у часі виклад передбаченого програмою наукового питання.

Маргінальна група (від пізньолат. «marginalis» – той, що перебуває скраю, на межі, від лат. «margo» – край, межа) – соціальні групи людей, спосіб життя яких не відповідає стандартам, притаманним суспільству, до якого вони належать, але не порушує його правових норм.

Метод вимоги – вплив на свідомість особи з метою спонукати її до позитивної діяльності або гальмування її дій і вчинків, якщо вони мають негативний характер.

Метод надання допомоги є, як правило, найбільш ефективним у профілактичній діяльності. Він використовується у вигляді працевлаштування, поліпшення побутових умов, організації дозвілля, встановлення соціально корисних контактів, планування грошових видатків, допомоги щодо вибору життєвих цілей тощо. Заходи надання допомоги у працевлаштуванні та створенні належних побутових умов, особливо особам, звільненим з місць позбавлення волі після відбуття покарання, регламентовано у низці нормативних актів.

Метод осудження передбачає вплив на особистість з метою осуду чи гальмування її негативних дій і вчинків.

Метод переконання – це комплекс виховних і роз'яснювальних заходів, що здійснюються з метою зміни антигромадської спрямованості поведінки осіб, що профілактуються, і закріплення їх позитивної соціальної орієнтації.

Метод прикладу використовують для конкретизації певного теоретичного твердження, доведення істинності певної моральної норми.

Метод примусу є одним з основних методів індивідуально-профілактичної діяльності. Він реалізується шляхом застосування різних за своєю юридичною природою, змістом і спрямованістю заходів впливу, які регламентуються нормами відповідних галузей права (цивільного, сімейного, адміністративного, тощо).

Метод схвалення – це спосіб впливу, що виражає позитивну оцінку поведінки особи з метою закріплення позитивних якостей, зміцнення її впевненості у власних силах і, отже, посилення прагнення до позитивних дій і вчинків та досягнення певних успіхів.

Мобінг – групове явище, прояв агресії однієї групи проти іншої чи проти однієї особи, будь-яка форма гоніння, переслідування на робочому місці.

Нав'язливий веб-серфінг – блукання у Всесвітній мережі; інформаційний пошук у віддалених базах даних (читання інформації на форумах, блогах, перегляд інформації в різних форматах тощо).

Наслідки насильства стосовно дітей: порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, психічні розлади, особистісні та емоційні негаразди, девіантна поведінка; соціальні наслідки (особистісні: труднощі у встановленні контактів, соціальна занедбаність, криміналізація поведінки, алкоголізація та наркотизація; суспільні: деформація загальнолюдських цінностей, реплікація насильницької поведінки).

Онлайн-гемблінг – надмірна захопленість індивідуальними та/або мережевими онлайн-іграми.

Онлайн-лудоманія – надмірна захопленість азартними іграми.

Опіка – форма захисту особистих і майнових прав громадян, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно. Улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно в сімейних, родинних відносинах із цими дітьми з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку, захисту їх прав та інтересів (глава 19 Сімейного кодексу України).

Первинна профілактика – здійснення комплексу заходів, що мають інформаційно-роз'яснювальний, просвітницький характер, спрямованих на підвищення обізнаності з певних питань, формування цінності здоров'я та відповідних якостей особистості, а також навичок, що допоможуть їй відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Первинна профілактика КСЕД – це сукупність заходів, спрямованих на інформування про наявність проблеми, попередження розвитку чинників ризику виникнення сексуального насильства щодо дітей; формування в суспільстві ненасильницького світогляду,

спрямованого на дотримання законслухняної позиції; неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницької поведінки в сім'ї.

Перепалки (флеймінг) – сварки, що виникають на дискусійних майданчиках Інтернету (форуми, загальні чати).

Психокорекційна робота – доцільно організована система психологічних впливів, спрямованих на зміну певних особливостей (властивостей процесів, станів, ознак) психіки, які відіграють важливу роль у прояві хвороб та в їх патогенезі.

Підвищена моральна відповідальність (гіперсоціалізація) – надмірне переймання батьками майбутніми соціальним статусом і навчальними успіхами дитини; знижена увага в поєднанні з високими вимогами призводять до формування тривожно-недовірливого типу особистісного розвитку дитини.

Поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб – превентивний поліцейський захід, що застосовується стосовно неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду, з метою забезпечення її прав і свобод та є наслідком передання її батькам, законним представникам або органам опіки та піклування.

Поліцейський захід – це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. Поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції. Обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним.

Попередження – система засобів адміністративного примусу, спрямованих на недопущення здійснення наміру конкретної особи щодо початку зазіхання на вчинення правопорушень.

Потуральний стиль виховання – заступництво і підтримка примх, необґрунтованих бажань дитини; вимоги до неї відсутні або слабкі, що сприяє розвитку особистості дитини за такими типами: за нестійко-егоїстичним з рисами егоїзму, некритичності, пристосовництва тощо; за істероїдно-демонстративним з відсутністю самоконтролю, нестриманістю у негативних емоціях; за епілептоїдним із завищеними домаганнями і труднощами у відносинах з однолітками.

Пошуковий полінаркотизм – намагання особи «скуштувати» всі психоактивні речовини, які лише можна дістати.

Правопорушення – соціально негативне, передбачене нормами права винне діяння, яке порушує громадський правопорядок і завдає шкоду інтересам держави, фізичної або юридичної особи.

Правопорушник – фізична осудна особа, яка вчинила правопорушення.

Примус – адміністративний арешт та адміністративне затримання, штраф, адміністративний нагляд, припинення бродяжництва і жебрацтва тощо.

Примусове жебрацтво – одна з найгірших форм дитячої праці та вид експлуатації дітей, які постраждали від торгівлі людьми.

Профілактика (від грецького «запобіжний») – діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідків.

Профілактика злочинності – це система заходів, що вживаються державними органами, громадськими організаціями, представниками влади та іншими особами, спрямованих на протидію процесам детермінації злочинності, що мають на меті ресоціалізацію потенційних злочинців і запобігання вчиненню нових злочинів.

Профілактика правопорушень – обов'язкова діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, у тому числі громадських організацій, спрямована на виявлення та усунення причин та умов, які сприяють учиненню правопорушень, а також виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, і застосування заходів щодо їх виправлення.

Профілактичний облік – це здійснення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України організаційно-практичних заходів щодо контролю за поведінкою певної особи (правопорушника, кривдника).

Профілактичний облік дітей – це комплекс заходів із взяття на облік, наповнення та підтримання в актуальному стані баз даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, стосовно дітей, щодо яких здійснюється профілактична робота.

Психічні відхилення від норми пов'язуються з розумовим розвитком дитини, її психічними вадами. До цієї групи відхилень належать затримка психічного розвитку, розумова відсталість (олігофренія), порушення мови (заїкуватість, дефекти вимови, читання і письма), порушення емоційно-вольової сфери (аутизм, суїцид), а також обдарованість дітей.

Психодіагностичне дослідження – результат діяльності психолога-практика; є логічним висновком у поняттях сучасної психологічної науки, що відповідає запиту, про стан психологічних змінних, які обумовлюють певні параметри діяльності або психічний стан обстежуваного, що дозволяє передбачити майбутній стан

клієнта за певних умов і сформулювати рекомендації з надання йому психологічної допомоги.

Психологічне (емоційне) насильство над дитиною – форма домашнього насильства, пов'язана з впливом на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування чи залякування, якими зумовлюється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психологічне консультування – сфера практичної професійної діяльності психолога, пов'язана з наданням допомоги людям, що її потребують, у вигляді порад і рекомендацій щодо вирішення життєвих психологічних проблем. Такі рекомендації клієнт отримує на основі особистого спілкування з ним психолога-консультанта як підсумок аналізу проблеми, вивчення того, як вона виникла в житті клієнта.

Ранні шлюби – це шлюб за участю дітей і підлітків молодше 18 років. Такий шлюб може розглядатися як вид комерційної сексуальної експлуатації дитини, коли останню використовують у сексуальних цілях в обмін на речі або гроші. Як правило, родичі віддають дитину (дівчину) заміж в обмін на грошову компенсацію або утримання сім'ї дитини.

Реабілітація – відновлення здоров'я та працездатності осіб, які зазнали стресу під час екстремальних ситуацій. Реабілітації потребують люди, яким потрібна не лише соціальна допомога, але й психотерапія, психокорекція.

Реалізація дитини – виявити унікальні можливості дитини та розвивати їх.

Ресоціалізація – це процес соціального оновлення особистості, засвоєння нею повторно (у випадку десоціалізації) або вперше (через відставання, асоціалізацію) позитивних форм поведінки, з погляду суспільства.

Ритуалізм – не визнання суспільних цілей та цінностей людиною але дотримання певних «правил гри» у відповідності до суспільних уявлень про припустимі способи досягнення цілей.

Самозванство – видавання себе за певну особу шляхом зламу її акаунту.

Секстінг – фотографування себе в голому вигляді на камеру телефону з подальшим надсиланням знімків друзям через MMS-повідомлення.

Сексуальна експлуатація дітей у туризмі, або дитячий секс-туризм – це комерційна сексуальна експлуатація дітей особами, які

переїжджають з однієї місцевості в іншу, де вступають в сексуальні зносини з дитиною. Часто вони подорожують із більш розвиненої країни в менш розвинену, але існують випадки використання дітей у сексуальних цілях у подорожі в межах однієї країни чи регіону. Зовнішній секс-туризм – це туризм, у процесі якого перетинаються кордони, це приїзд іноземців в Україну з метою купівлі послуг сексуального характеру. Внутрішній секс-туризм визначається як переміщення з одного регіону країни в інший з метою отримання сексуальних послуг.

Сексуальне насильство – це форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини; примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Сексуальне насильство над дитиною – проявляється як протиправне посягання на статеву недоторканість дитини, розглядається як залучення дитини з її згоди чи без такої в сексуальні дії з дорослим або іншою дитиною.

Селфіт (залежність від селфі) – проявляється в тому, що діти можуть витратити години, щоб сфотографувати себе позбавленими будь-яких недоліків у зовнішності, а потім ретельно відстежують «долю» опублікованих фото в Інтернеті. Найпоширенішими видами селфі-залежності є прикордонний селфіт, гострий селфіт і хронічний селфіт.

Синдром побитої дитини (С. Kempe, battered child syndrome) – наявність сполучених травм, які неможливо отримати «природним» шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти).

Соціалізація – це двосторонній процес і результат засвоєння й подальшого активного відтворення індивідом соціального досвіду, під час якого він стає особистістю, одержує необхідні для життя серед людей знання, вміння й навички, тобто здатність спілкуватися і взаємодіяти з ними під час вирішення завдань.

Соціальна дезадаптація – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального оточення за наявності неправильного або недостатньо розвинутого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки.

Соціальна норма – зумовлене об'єктивними закономірностями правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, виражає волю суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні відхилення – вада особи, яка впливає із порушення чи обмеження життєдіяльності, через що людина не може виконувати в повному обсязі звичну для неї роль у житті, що визначається як інвалідність.

Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей – різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється низкою уповноважених структур, спрямованої на попередження, усунення та подолання чинників ризику виникнення насильства щодо дітей, раннє виявлення насильства, організацію системи заходів, спрямованих на надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства, а також на роботу з агресором з метою недопущення повторних випадків насильства

Суїцидальна поведінка – дії, спрямовані на заподіяння шкоди власному здоров'ю.

Технологічні адикції – нехімічні (поведінкові) залежності, які реалізуються за допомогою сучасних технологій (інтернет-адикція, залежності від відеоігор, мобільних телефонів, перегляду телевізійних передач тощо).

Торгівля дітьми з метою сексуальної експлуатації – вербування, перевезення, передання, приховування або одержання людини, якій не виповнилося 18 років, з метою експлуатації або наживи.

Тренінг – сукупність групових методів формування вмій і навичок самопізнання, спілкування та взаєморозуміння людей у групі.

Тренінг соціально-психологічний – використання активних методів групової психологічної роботи (наприклад, групова дискусія, рольова гра тощо) з метою оволодіння психологічними знаннями й формування певних умінь, корекції, формування і розвитку певних установок, розвитку здатності до адекватного і повного пізнання себе та інших людей, корекції і розвитку системи відносин особистості.

Тренінг чутливості – методика антиадиктивного виховання, яка ґрунтується на поступовому витісненні потреби у вживанні наркотиків шляхом задоволення глибокої особистісної потреби у спілкуванні та позитивних стосунках з оточуючими.

Третинна профілактика КСЕД – сукупність засобів втручання у ті ситуації, коли сексуальне насильство щодо дитини вже здійснено, з метою недопущення рецидиву та реабілітації дитини, яка зазнала насильства, та членів її родини.

Третинна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів з метою попередження рецидивів негативних явищ, асоціальної

або ризикованої поведінки осіб, яким така поведінка була властива раніше, а також на ресоціалізацію учасників проблемних ситуацій та осіб, які постраждали від наслідків негативних явищ, і їх адаптацію до вже наявної у них проблеми за умови відновлення особистісного і соціального статусу такої особи, сім'ї чи групи.

Фанатизм – сліпе, беззастережне слідування переконанням, особливо в релігійній, національній і політичній галузях; доведена до радикальності прихильність будь-яким ідеям, віруванням або поглядам, зазвичай поєднується з нетерпимістю до чужих поглядів і переконань.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті та вчинення інших правопорушень насильницького характеру; це умисне завдання особі побоїв та/або тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті, порушення фізичного чи психічного здоров'я, приниження честі та гідності постраждалої особи.

Фізичні відхилення від норми пов'язуються із здоров'ям людини і визначаються медичними показниками; до них належать антропометричні відхилення, відхилення, пов'язані із втратою здоров'я (хвороби, які тимчасово обмежують життєдіяльність; хвороби, які обмежують можливість виконувати якусь роботу в процесі життєдіяльності; хвороби, які призводять до недієздатності людини).

Форум-театр – методика інтерактивної роботи серед різних прошарків суспільства, спрямована на вирішення соціальних проблем. Сутність методики полягає у пошуку в межах запропонованої вистави разом з її учасниками й учасницями шляхів вирішення проблеми чи виходу зі складної життєвої ситуації.

Хеппіслеппінг – зйомка та викладання відеороликів з насиллям.

Хімічні адикції – захоплення психотропними речовинами (залежність).

Шахрайство – заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (Кримінальний кодекс України).

Психолого-педагогічні та правові засади діяльності
П86 поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред.
д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець,
О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків.
нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

ISBN 978-966-610-175-7

У навчальному посібнику висвітлено матеріал, що відображає сучасний стан питань щодо психолого-педагогічних та правових аспектів захисту прав дітей, особливостей реагування і профілактики злочинів проти дитинства та злочинів неповнолітніх.

Для курсантів і студентів, психологів та науково-педагогічного складу закладів вищої освіти МВС, практичних психологів, працівників підрозділів ювенальної превенції, патрульної поліції, дільничних офіцерів поліції та всіх, хто цікавиться діяльністю поліції із захисту прав дитини.

УДК 159.9:351.74(477)

Приклад посилання на видання (в цілому) згідно з міжнародними стандартами: Shvets D. V. (ed.), 2020. Psychological, Pedagogical and Legal Principles of Police Activities on Protecting Children Rights [Psykhologo-pedahohichni ta pravovi zasady diialnosti politssii iz zakhystu prav dytyny]. Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

Навчальне видання

ШВЕЦЬ Дмитро Володимирович,
БАНДУРКА Олександр Маркович,
ФЕДОРЕНКО Олена Іванівна,
МІЛЮРАДОВА Наталя Едуардівна та ін.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Навчальний посібник

Редагування: *М. В. Цветкова-Верніченко*
Комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Підпис. до друку 02.11.2020. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,57.
Обл.-вид. арк. 15,55. Тираж 30 пр. Зам. № 2020-22.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.